

Kulturmiljöprogram för **VARBERGS KOMMUN**

PRODUCERAD AV

Kulturmiljö Halland och Kula HB, på uppdrag av Varbergs kommun
och med stöd av Länsstyrelsen i Halland

TEXT och FOTO

Björn Ahnlund, Kulturmiljö Halland och Catharina Mascher, Kula HB

LAYOUT

Britt-Marie Lennartsson, Kulturmiljö Halland

FLYGFOTO

Pär Connelid, Kula HB

KARTOR

© Lantmäteriet, dnr 601-2016/2347, beslutsnr 2016/940

TRYCK

Exakta Print, 2017

PUBLICERING/ DISTRIBUTION

Varbergs kommun

ISBN

978-91-639-2859-8

Innehåll

Förord	3	20. Balgö	206
Inledning	5	21. Gamla Varberg-Tången	214
Landskapshistorisk översikt	18	22. Lindhov-Ny Varberg	222
Bebyggelsehistorisk översikt	36	23. Trönningeby	230
Kommunöversikt	56	24. Grunnarp	238
1. Vendelsöarna	58	25. Sämvägen	246
2. Ringhals	66	26. Skärtedalen	254
3. Bua by	72	27. Skrivareklippan	264
4. Åkraberg	80	28. Hunnestads bygata	270
5. Veselången	86	29. Grimeton-Tjärby	280
6. Veddige Porsmad	92	30. Spannarp	294
7. Kullagård	98	31. Träslövs läge	304
8. Solbackens festplats	106	32. Gamla Köpstad-Galtabäck	312
9. Hultaberg	112	33. Tvååkers gata	322
10. Kungsäter-Torp	120	34. Tvååkers stationssamhälle	328
11. Gunnarsjö kyrkby	128	35. Hågared-Tyllered	338
12. Stora och Lilla Bua	136	36. Ottersjö säteri	346
13. Åsklosters kungsgård	144	37. Dagsås-Öströo-Sjöo	354
14. Torstorp-Åsbro	150	38. Ängens	366
15. Sällstorp-Ulvatorp-Svenstorp	158	39. Sibbarps kyrkomiljö	372
16. Stamnared Svennagård	174	40. Joastorp-Gödeby	380
17. Kärradal	180	Lästips	388
18. Torpahöjden	190	Ordförklaringar	389
19. Vik	198	Hitta din fastighet	390

Gamla gästgivaregården i Tvååker är en välbekant karaktärsbyggnad mitt i samhället.

Förord

Avsikten med detta kulturmiljöprogram är att göra fastighetsägare, allmänhet och planerare nyfikna på och medvetna om de värdefulla kulturmiljöer vi har i Varbergs kommun. Kunskap ger en förutsättning för att kunna ta tillvara kulturmiljön. En förhoppning är att den ska väcka ett intresse för att vårda och underhålla kulturmiljöerna och den bebyggelse som ingår.

Den tidigare översynen av alla kommunens kulturmiljöer finns redovisade i ”Varbergsbygd Kulturmiljöprogram för Varbergs kommun” från 1992. Synen på kulturarvet har utvecklats sedan dess och därför har en översyn nu genomförts. Detta program har tagits fram som ett led i miljömålet ”God bebyggd miljö” att bevara och utveckla miljöernas kulturhistoriska och estetiska värden. Idén med utredningen är att det ska finnas ett överskådligt och lättillgängligt kunskapsunderlag som ska vara ett hjälpmedel vid avvägningar inför beslut om byggnation och samtidigt ett stöd till fastighetsägarna vid vård och underhåll.

Länsstyrelsen i Halland har medfinansierat och deltagit i referensgrupp under projektet som ett led i att förnya och utveckla kulturmiljöunderlagen i länet.

Byggnadsnämnden har den 27 oktober 2016, §365, beslutat att godkänna detta Kulturmiljöprogram för Varbergs kommun som underlag vid handläggning av plan- och bygglovsfrågor i Varbergs kommun.

Stefan Stenberg
Byggnadsnämndens ordförande

Maria Söderlund
Stadsarkitekt

Varbergs kommun

Varbergs kommun täcker 869 km², varav 33% (ca 24 600 ha) utgörs av jordbruksmark. Idag finns 15 tätorter med utbyggda servicefunktioner, förutom staden Varberg. Kommunen motsvarar ungefär det äldre administrativa området för Himle och Viske härader samt delar av Faurås härad

och, sedan 1971, även delar av Marks härad – sammanlagt omfattande 23 socknar och Varbergs stad. Antalet församlingar i Varbergs kontrakt uppgår idag till 7. Befolkningsantalet var vid årsskiftet 2015/16 drygt 60 000 invånare, varav ca 16 500 boende på landsbygden. Ca 4% av befolkningen är sysselsatta inom jord- och skogs-

bruket. Kommunen genomkorsas av ett par större vägar, E6/E20, riksväg 41 och länsväg 153, samt Västkustbanan och Viskadalsbanan. Största vattendraget är Viskan. Större industrietableringar är Ringhals och Värö bruk på Väröhalvön. Grimetons radiostation utgör världsarv sedan 2004.

Inledning

Detalj ur geografisk karta över Halland från 1650-talet. Akten Hallands generalkartor A10 i Krigsarkivet. Observera att norr är till vänster i bild!

Alltsedan jordbruket introducerades i Skandinavien under stenåldern har människor och djur tillsammans format och förändrat landskapet. Nya metoder har ersatt de gamla och genom årtusenden har komplexa brukade och bebyggda kulturlandskap vuxit fram. Denna förändringsprocess pågår ständigt - idag i allt högre takt och med allt större konsekvenser för miljön. Spåren efter människans aktiviteter kan ses överallt i landskapet, ofta i form av fysiska lämningar med ett stort tidsdjup. En del områden är särskilt innehållsrika och bildar sammanhängande, intressanta *kulturmiljöer*.

I detta nya kulturmiljöprogram för Varbergs kommun presenteras 40 stycken värdefulla miljöer, som på olika sätt illustrerar det variationsrika kulturarvet på landsbygden. Det kan vara miljöer kring såväl gårdar och byar som i tätorter och industriområden. Fokus ligger på representativa helhetsmiljöer, där de tre faktorerna *landskap*, *bebyggelse* och *hävd* samvarierar på ett positivt sätt. Miljöerna avspeglar kommunens historia och de avtryck som denna avsatt i olika bygder och sammanhang.

Framtagandet av nya kommunala kulturmiljöprogram för Hallands län är ett flerårigt projekt som initierades av före länsantikvarien Mats Folkesson. Arbetet med föreliggande program för Varbergs landsbygd har utförts av bebyggelseantikvarie Björn Ahnlund (Kulturmiljö Halland) och kulturgeograf Catharina Mascher (Kula HB). Tillsammans med Cajsa Friberg, Emma Cejie och Anna Berntsson, Varbergs kommun och Britt-Marie Lennartsson, Kulturmiljö Halland, har de även ingått i en arbetsgrupp. Därtill har Maria Söderlund och Helena Arnesten från Varbergs kommun, Hans Bergfast, Länsstyrelsen och Dennis Axelsson, Kulturmiljö Halland utgjort projektets styrgrupp.

Varbergs kommun och Länsstyrelsen i Halland har finansierat projektet med respektive 50 procent. Bidrag till förvaltning av kulturhistoriskt värdefulla kulturmiljöer har delvis finansierat arbetet.

Syfte

Det övergripande syftet med nya kulturmiljöprogrammet är att sprida kunskap som gör det möjligt att bevara och även utveckla kommunens kulturmiljöer. Programmet presenteras i bokform och vänder sig till alla med ett kulturhistoriskt intresse; allmänhet, fastighetsägare samt tjänstemän och politiker inom kommunal och regional förvaltning. För att öka läsbarheten beskrivs samtliga kulturmiljöer i text, foto och kartmaterial. I avslutning till de presenterade miljöerna finns översiktliga rekommendationer för hur de landskapshistoriska och bebyggelsemässiga värdena på bästa sätt kan förvaltas i framtiden. Kulturmiljöerna finns även tillgängliga som GIS-skikt hos kommunen och länsstyrelsen.

Avsikten är att programmet ska användas som ett underlag i den kommunala planeringen, exempelvis vid översikts- och detaljplanering, områdesbestämmelser, bygglovshantering samt MKB. Föresatsen har också varit att arbeta fram en överskådlig produkt för en bredare allmänhet, inte minst för alla de människor som bebor och brukar de aktuella områdena. Förhoppningen är att framställningen ska ge en samlad kunskap samt väcka intresse och känsla för landskapets och den egna bygdens historia.

Bakgrund och förutsättningar

Det kulturhistoriska kunskaps- och planeringsunderlagen har varierat över tiden, men har genomgående varit bristfälliga och blivit inaktuella. Sedan 1960-talet har det funnits en rikstäckande fornminnesinventering. I Varbergs kommun finns tusentals fasta fornlämningar upptagna i Riksantikvarieämbetets digitala fornminnesregister (FMIS) och dessa skyddas genom Kulturmiljölagen. Därutöver finns bl.a. underlag

kring riksintressen för kulturmiljö- och naturvård och natur- och kulturresevat samt olika regionala och kommunala program och inventeringar.

På 1980-90-talen togs kommunala kulturmiljövårdsprogram fram i samarbete mellan kommunerna och Hallands läns-museer/Länsantikvarien. De värdefulla miljöerna kom att arbetas in i kommunernas översiktsplaner. I Varberg gavs programmet *Varbergsbygd* ut 1992. Trots det omfattande arbetet på 1980-90-talen, var ändå bara ca 10% av bebyggelsen inventerad ur kulturhistorisk synvinkel. Därtill var kännedomen om kulturlandskapets innehåll och utveckling vid den tiden fragmentarisk. Kunskap från de senaste decenniernas landskapshistoriska analyser i regionen, har därför inarbetats i nya kulturmiljöprogrammet.

2005-2009 genomfördes en länstäckande inventering av bebyggelsen i Halland, som ett led i arbetet med de av riksdagen antagna miljömålen. Arbetet utfördes som ett samarbete mellan länsstyrelsen, Hallands läns museer och kommunerna. I hela länet registrerades ca 10 000 fastigheter med kulturhistoriskt värdefulla bebyggelse enligt en indelning i tre klasser, varav drygt 1600 stycken ligger i Varbergs kommun. Bebyggelseinventeringen finns att tillgå som GIS-skikt och databas samt på internet via Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister.

Föreliggande arbete utgör en uppdatering och betydande revidering av *Varbergsbygd* från 1992. Det gamla programmet kan idag anses vara föråldrat, då ny kunskap tillkommit och mycket skett ute i bygderna på cirka tjugofem år. I *Varbergsbygd* listas och beskrivs 68 kulturmiljöer inom kommunen, varav fem i stadsmiljö. Programmet innehåller även 85 kulturminnen (enskilda objekt, främst byggnader och fornminnen), 75 enstaka byggnader av särskilt kulturhistoriskt värde samt 66 övriga objekt som lokalt uppmärksammats av hembygdsrörelsen – d.v.s. sammanlagt 294 poster. I föreliggande nya program upptas enbart helhetsmiljöer, fördelade på 40 värdefulla kulturmiljöer.

Det nya programmet omfattar kulturmiljöer på landsbygden, inklusive dess tätorter. Varbergs stad ingår ej. Stadens kulturmiljöer finns redan utförligt redovisade i *Stadens karaktärer* och *Varbergs stadskärna* (båda 2012). Fokus för föreliggande skrift är de *kulturmiljöer* som finns upptagna i *Varbergsbygd* (1992). Andra listade enskilda objekt (t.ex. fornlämningar, byggnader etc) har inkorporerats i större miljöer eller uteslutits helt. Härvidlag skiljer sig arbetet från det gamla programmet markant, där de enskilda objekten fick ett klart större genomslag. Flera av de fornlämningar, byggnader och andra objekt som berörs av bortvalet, har dock ett befintligt lagskydd.

Välbetad hagmark med ekar och stenmurar vid Toarp i Valinge socken.

Arbetsmetod

Arbetet har inneburit såväl fältbesiktningar som analyser av olika källor och kartmaterial. Fältarbetet har genomförts av författarna gemensamt, för att på plats uppnå en samlad bedömning av miljöernas helhetsvärde som eventuell kulturmiljö. Urvalet har av naturliga skäl tagit sin utgångspunkt i det tidigare programmet. Samtliga 63 kulturmiljöer på landsbygden i *Varbergsbygd* har återgranskats genom besiktning och översiktlig inventering i fält. Knappt hälften av dessa har bedömts fortfarande ha så pass höga kvaliteter som kulturmiljöer att de medtas även i detta program. Samtliga avgränsningar har dock justerats avsevärt utifrån dagens landskapsbild.

Utöver områdena i *Varbergsbygd* har en heltäckande besiktning av kommunen gjorts, där flertalet gårdar och byar med öppen mark besökts. Orsaken till detta ligger främst i insikten om de stora förändringar vad gäller infrastruktur, markanvändning och exploatering som skett i landskapet under de senaste 25-30 åren, inte minst längs kuststräckan och i skogsbygderna. Den utökade inventeringen resulterade i att 13 helt nya kulturmiljöer tillkommit i detta program. Dessutom har nya markområden tillfogats flera äldre kulturmiljöer som därmed utvidgats.

Ett viktigt analysverktyg har varit det äldre kartmaterialet. Främst har lantmäterikartor från 1600-1800-talen an-

Måshult uppfördes som jaktstolt av den svenskättade engelsmannen Adolph Lindgren 1845. Från 1878 till 1990 var det kriminalvårdsanstalt och därefter vandrarhem. Sedan 2014 fungerar anläggningen som asylboende.

vänts, liksom häradsekonomiska kartan från 1920-talet (vanligen kallad härads-kartan) samt den ekonomiska kartan från 1960-talet. Dessa finns digitalt att tillgå via Lantmäteriet. Miljöerna har genomgående kontrollerats mot digitala databaser som Bebyggelseinventeringen i Halland (Varberg, 2009), fornminnesregistret (FMIS), Jordbruksverkets ängs- och betesmarksinventering (Tuva), riksintressen för natur- och kulturmiljövård, Natura 2000 samt kommunala natur- och kulturmiljöprogram.

Uppgifter har även inhämtats från diverse litteratur och rapporter, t.ex. *Varberg – en kommuns historia* (1993) och *Agrarhisto-*

risk analys över Hallands län – länsöversikt (Frisk & Larsson 1999) samt sockenböcker och äldre källor som *Hallands landsbeskrivning 1729* (utgiven 1988), *Hallands historia och beskrifning* (Bexell 1817-19), *Svenska gods och gårdar, Halland Norra delen* (1946) och *Ortnamnen i Hallands län*, del 2-3 (Sahlgren 1948, Ståhl 1979).

Värdering och urval

En viktig utgångspunkt för arbetet har varit att varje utvald kulturmiljö bör uppvisa ett differentierat och överblickbart kulturhistoriskt innehåll. Bebyggelsen, med sina olika tidstypiska drag, är

synnerligen karaktärsskapande och viktig för hur vi uppfattar och orienterar oss i landskapet. Landskapet innehåller dessutom en mängd historiska spår från olika perioder. Hit hör de fasta fornlämningarna i form av bl.a. förhistoriska gravar som med sina typiska silhuetter starkt präglar landskapsbilden, även i dagens åkermark. På många ställen finns sammanhängande strukturer i form av t.ex. övergiven (fossil) åkermark, stenmurar, husgrunder, gravar och hålvägar. Dessa lämningar täcker ibland stora ytor och är på vissa platser lätta att uppfatta i terrängen. Spår från olika aktiviteter och tidsperioder uppträder ofta sida vid sida.

En god hävd av marken är ytterst viktig ur kulturmiljösynvinkel och upplevs av de flesta som ett positivt inslag i landskapsbilden. Hävdade betesmarker är särskilt betydelsefulla, eftersom dessa skapar variation och gör det lättare att upptäcka de historiska spåren i terrängen. Hävden och variationen ökar även förståelsen för hur det äldre odlingslandskapet med dess olika markslag såg ut och fungerade. Samtidigt bidrar naturligtvis välhävdade marker till en ökad biologisk mångfald och ett ”öppet landskap”.

Det nya programmet genomsyras av ett *landskapsperspektiv*, där rumslig variation med tydliga uttryck för landskapets föränderlighet och utveckling över tiden har prioriterats. Urvalet ska belysa förändringsprocesser i samhället, men också visa

områden där traditionella drag i landskap och bebyggelse kommit att bevaras. De valda områdena ska ha ett välbevarat och läsbart kulturhistoriskt innehåll. De ska kunna upplevas som illustrationer till hur människan under olika skeden och med olika metoder har satt sin prägel på det bebyggda landskapet.

Urvalskriterierna för kulturmiljöerna i Varbergs kommun kan sammanfattas enligt följande:

- Kulturmiljöerna ska ha ett värdefullt innehåll där de tre komponenterna *landskap*, *bebyggelse* och *hävd* samvarierar på ett positivt sätt till en helhet. De olika komponenterna kan dock ha varierad tyngdpunkt, beroende på miljöns karaktär. I några fall finns inte samtliga aspekter med, t.ex. där någon av de andra har en mycket framträdande, unik och/eller värdefull roll.
- Kulturmiljöerna ska vara hävdade, dvs. utgöra levande, ännu bebodda och/eller underhållna och brukade miljöer.
- I kulturmiljöerna bör företeelser från olika tidsskikt vara ”läsbara” utifrån det vi ser idag och tillsammans förstärka värdet av miljön.
- Miljöerna bör vara geografiskt överblickbara och begripliga samt ha ett tydligt landskapshistoriskt sammanhang.
- Urvalet ska sammantaget vara representativt för Varbergs kommuns historia och utveckling. Det ska avspegla

vissa teman och karaktärsdrag såväl i kommunen som helhet som i dess olika bygder. Särskild vikt fåsts vid framväxten av olika typer av sociala och ekonomiska miljöer samt de former som dessa avsatt i landskap, markanvändning och bebyggelse.

- Det öppna odlingslandskapets skönhetsvärde är allmänt uppskattat och kan vara bevarandevärt, men är här otillräckligt som enda kriterium för en värdefull kulturmiljö.

Drygt hälften av områdena i *Varbergsbygd* (1992) lever idag inte upp till de nya urvalskriterierna och har därför uteslutits. Detta gäller framför allt enskilda objekt (byggnader, fornlämningar, naturtyper etc), men även t.ex. bebyggelsemiljöer med formfattiga landskap, miljöer där bebyggelse förfallit eller påtagligt förvanskats, landskap där hävden kraftigt brister eller helt har upphört samt områden där större markningrepp har genomförts. Dessa områden uppfyller enligt vår samlade bedömning inte de nya urvalskriterier som tagits fram inför detta arbete.

Värdering och urval speglar hur vi idag ser på kulturmiljöer och hur dessa bör utvecklas för att behålla sina värdefulla egenskaper. För vissa områden kan detta innebära en motsättning gentemot äldre befintliga detaljplaner. En översyn av dessa detaljplaner bör därför göras så att en mer uttalad bevarandeariktning kan uppnås.

Urvalet i programmet har kontinuerligt kommunicerats med arbets- och styrgruppen för projektet. Kulturmiljöerna Ringhals (2) och Träslövsläge (31) har definierats och avgränsats i samråd kommunen.

Det kan noteras att den totala ytan avgränsade kulturmiljöer utgör en liten del av Varbergs kommun, ca 5 procent av kommunytan. Det finns starka skäl att dessa värdefulla områden uppmärksammas, skyddas, vårdas och varsamt utvecklas för att kunna bestå i framtiden och överlämnas i gott skick till kommande generationer.

Avgränsningar

Samtliga kulturmiljöer har avgränsats mot fastighetskartan. Avgränsningarna syftar till att definiera kulturmiljöernas geografiska utbredning i landskapet. Jämfört med i det gamla programmet där miljöerna bara grovt ringades in, har kulturmiljöerna nu blivit exakta till sina avgränsningar. En utgångspunkt har varit att koncentrera avgränsningarna till ”kärnområdena”, kring vilka beskrivningarna i text och bild kretsar. De kulturmiljöer från *Varbergsbygd* 1992 som även finns med i nya programmet, har justerats avsevärt till sina gränser. En del av dem har sammanslagits och/eller utvidgats till större miljöer, några har splittrats och i vissa fall har delar av ett tidigare område utgått.

Avgränsningarna av kulturmiljöerna har i hög grad styrts av deras landskapshistoriska kontext. Viktiga sådana aspekter har varit möjliga att analysera utifrån äldre kartmaterial och rör exempelvis den gamla uppdelningen på inägomark (åker och äng) och utmark (betesmark/skog), de gamla gårdslägenas lokalisering och det äldre vägnätet. Äldre gränser för inägomarker är på flera ställen än idag fullt iakttagbara. I vissa trakter finns ibland inägo­gränser fysiskt kvar i terrängen, t.ex. i form av stenmurar, medan de på andra håll numera kan bestå av mötet mellan åker och skog. Sådana strukturer har i flera fall varit direkt avgörande för hur en miljö avgränsats.

Avgränsningarna följer ofta naturliga och ännu synliga topografiska gränser i landskapet, såsom ett skogsbryn, en markant höjdkurva, en bäck, en väg, en åkerkant, ett dike eller en stenmur. Detta har i sin tur ofta kombinerats med de administrativa gränser som framträder i fastighetskartan. I andra områden, såsom tätorter, har den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen varit utgångspunkt för avgränsningen. Den visuella aspekten har också vägts in vid avgränsningar, t.ex. via tydliga landskapsrum och ibland även siktlinjer.

Bebyggelsen är placerad i randen mellan berg och odlad slätt, här i Sällstorps socken.

Rekommendationer

Rekommendationerna i kulturmiljöprogrammet är tänkta att fungera som anvisningar för hanteringen av bebyggelse och kulturlandskap inom de avgränsade områdena. De syftar till att ge en *vägledning* till kommunens handläggare och berörda fastighetsägare och brukare. De kan även fungera som ett underlag inför upprättande av områdesbestämmelser. Målsättningen är att tillvarata miljöernas kulturhistoriska värden och kvaliteter. En stor del av rekommendationerna återkommer med vissa variationer och olika inbördes ordning. Härigenom kan man utläsa de olika miljöernas specifika karaktärer.

En betydande del av ansvaret för bevarande, vård och utveckling av kulturmiljöer vilar på fastighetsägarna och deras intresse, förståelse och engagemang. Därför är det viktigt att dessa har kunskap om sin bebyggelse och det omgivande landskapet. Det är också viktigt att de uppmuntras att ta hand om sina byggnader och marker på ett kulturhistoriskt lämpligt sätt. Den regionala antikvariska expertisen är en resurs som här bör utnyttjas för fortlöpande information och rådgivning.

Ny bebyggelse

Generellt gäller att återhållsamhet avseende ny bebyggelse och/eller andra landskapsförändrande åtgärder skall råda för

samtliga berörda kulturmiljöer, med viss variation avseende tåligheten, både inom och mellan miljöerna.

För en stor del av kulturmiljöerna är det fullt möjligt att infoga enstaka byggnader utan att kulturmiljön påverkas negativt. Rätt utformad och placerad kan sådan bebyggelse, vilken även bör innefatta byggnader för jordbrukets behov, betraktas som ett mervärde, genom att den kan komma att förstärka karaktären inom ett område och göra det mer levande. Ny bebyggelse kan dessutom ge välkomna garantier för fortsatt hävd av kulturlandskapet.

- Eventuell ny bebyggelse bör endast tillkomma som enstaka hus på enstaka tomter och ej som sammanhängande stråk.
- Ny bebyggelse skall ansluta till befintligt bebyggelsemönster avseende placering. I regel bör den därtill anpassas efter lokal byggnadstradition avseende t.ex. proportioner, skala, materialval och färgsättning.

Placering enligt lokalt bebyggelsemönster kan t.ex. vara att följa äldre manbyggnaders läge och riktning i förhållande till det befintliga vägnätet. Ett annat exempel är att placera en ny byggnad i kanten av en höjdsträckning, t.ex. invid bergets fot såsom traditionellt har gjorts i det halländska sprickdalslandskapet. I kuperade områden förordas generellt placering med stöd av topografen, såsom trädridåer och höjdskillnader.

För nästan samtliga kulturmiljöer gäller att uthus- och komplementbyggnader får byggas i anslutning till befintliga byggnader. Samma principer för placering och utförande som ovan gäller, men här i ett gårdssammanhang.

I ett fåtal småskaliga och extra känsliga kulturmiljöer är förändringståligheten minimal eller obefintlig. Här bör enligt vår bedömning inte några nya byggnader tillkomma alls. Tre av kulturmiljöerna är av denna karaktär; Stamnared Svennagård, Lindhov och Skrivareklippan.

Befintlig bebyggelse

Generellt gäller att kulturmiljöernas bebyggelse förutsätts renoveras, vårdas och underhållas varsamt, så att dess kulturhistoriska värden bevaras. Detta gäller särskilt den i *Bebyggelseinventeringen* utpekade bebyggelsen. Ju större kulturhistoriskt värde, desto högre krav ställs på åtgärdernas lämplighet och kvalitet. Byggnadsminnen och likvärdig bebyggelse bör i regel t.ex. inte förändras medan byggnader under den nivån ofta tål vissa förändringar.

- Förändringar, vård och underhåll, oavsett om dessa är bygglovspliktiga eller ej, bör alltid utgå från byggnaders individuella arkitektur, historia och ursprungliga utseende.

Den avläsbara arkitekturen, t.ex. traditionell/asymmetrisk, klassicistisk/symmetrisk eller funktionalistisk sådan, bil-

dar en central utgångspunkt. En åtgärd måste vidare ta hänsyn till byggnadens historia, såsom förändringar och tillägg, olika funktioner över tid m.m. Det ursprungliga utseendet är en del av en byggnads historia som ofta är viktig att klarlägga. Vissa tillskott, som är centrala för byggnadshistoriken, bör t.ex. ofta bevaras, medan andra sentida förvanskande tillägg, såsom vissa fasad- och takmaterial kan motivera ett återskapande till ett ursprungligare utseende.

- Tillbyggnader får inte dominera. Höjd, volym och utförande underordnas den ursprungliga byggnaden.

En större tillbyggnad kan t.ex. delas upp i mindre volymer. Utbyggnader har traditionellt gjorts mot husens "baksida", exempelvis kök. Denna sida bör därför i första hand användas för tillbyggnader. En befintlig frontespis på framsidan kan t.ex. kompletteras med en likadan mot baksidan.

- Fasadliv, fönsterutförande och takform är ofta särskilt karaktärsskapande på äldre byggnader.

På äldre byggnader ligger fasaden nästan alltid i liv med fönstren och grunden. Tilläggsisolering av fasaden ger ofta ett helt annat uttryck genom att fönster och grund skuggas. På liknande sätt kan fönsterbyte innebära att en byggnad förvanskas. Om fönster ej går att bevara bör de nytillverkas enligt samma utseende, material och utförande som tidigare.

- Det är viktigt att så långt som möjligt bevara ursprungligt/äldre material, byggnadstekniker och byggnadsdetaljer.

Materialet och tekniken som en byggnad är uppförd av utgör ofta kärnan av det kulturhistoriska värdet. Gamla patinerade takpannor, en falurödfärgad skiftesverksvägg, spröjsade fönster och entrédörrar, fasadpanel, hyvlade golvplank och andra detaljer ger huset dess specifika karaktär och historia och bör som utgångspunkt alltid bevaras. Dessa har därtill en material- och hantverkskvalitet som sällan går att ersätta med moderna varianter.

För ytterligare exempel på olika byggnadsvårdsåtgärder och anpassade tillbyggnader av äldre hus, hänvisas till facklitteraturen (se lästips sid 388).

Landskapet och dess lämningar

Rekommendationerna tar även upp spår och lämningar som är väsentliga att bevara och vårda för förståelsen och läsbarheten av landskapets uppbyggnad och historia. Exempel är fornlämningar, vägar, bebyggelselämningar, stenmurar, diken, gränsmarkeringar, fossila odlingslandskap, äldre markslag och biologiska kulturminnen m.m.

- Det är avgörande för landskapsbild samt kultur- och naturvärden att en god hävd fortgår och bevaras, särskilt inom det öppna beteshävdade odlingslandskapet.

Igenväxande inägomark vid Åkraberg. När åkerbruket och betet upphör, skapas snart en landskapsbild med ödesmättad stämning.

God hävd kan t.ex. betyda fortsatt åkerbruk och bete samt skonsamma brukningsmetoder inom jord- och skogsbruk. Det kan också innebära röjningar av störande vegetation, i syfte att bevara och vårda äldre markslag och lämningar i terrängen. I flertalet fall är betande djur själva förutsättningen för en värdefull kulturmiljös fortlevnad. Den fortgående igenväxningen av kulturmarker utgör idag ett betydande hot mot många av kulturmiljöerna på landsbygden, inte minst i skogsbygderna inom kommunens nordöstra delar.

Generellt bör större ingrepp kopplade till utbyggnaden av infrastruktur undvikas. Det kan exempelvis gälla utbyggnad av tätorter, väg- och järnvägsnätet, kraft-

ledning, mobilmaster och vindkraftverk. I vissa fall påverkas en miljö även av ingrepp utanför dess avgränsning. Ny vindkraftsetablering och dess inverkan på de identifierade kulturmiljöerna bör t.ex. nog utvärderas.

Slutligen bedömer vi att områdesbestämmer generellt bör upprättas för de listade miljöerna. Undantag gäller för de fåtal miljöer med aktuella detaljplaner med bevarandeperspektiv liksom där värdet av kulturmiljön redan är tillgodosett genom andra skyddsinstrument såsom byggnadsminne eller naturreservat.

Kulturmiljövården i lagstiftning och planering

Kulturmiljövårdens miljöer och objekt skyddas på kommunal nivå genom Plan- och bygglagen (PBL) och på regional och statlig nivå genom Kulturmiljölagen (KML) samt Miljöbalken (MB). Därutöver finns internationella direktiv, mål och konventioner som berör natur- och kulturlandskapet.

Plan- och bygglagen

PBL anger hur den byggda miljön ska utvecklas men även hur kulturvården ska skyddas och ny bebyggelse anpassas till befintlig; hänsyn ska tas till stads- och landskapsbild, natur- och kulturvården och ge en god helhetsverkan.

Generellt för alla hus och alla förändringar, även de som inte kräver bygglov, gäller krav på varsamhet och grundläggande underhåll.

Kulturmiljöer liksom enskilda värdefulla byggnader kan ges särskilt skydd genom q eller k i en detaljplan eller i *områdesbestämmelser*. Kommunen kan även besluta om utökad bygglovsplikt för underhållsåtgärder eller rivningslov för byggnader utanför planlagt område.

För att implementera kulturmiljöprogrammet bör kommunen använda sig av de styrmedel som PBL omfattar även på landsbygden. I samband med nya eller reviderade detaljplaner och områdesbestämmelser bör t.ex. den värdefulla bebyggelsen skyddas.

Nyfikna landskapsvårdare i Spannarps hagmarker.

Några av PBL:s paragrafer är av särskilt intresse för kulturmiljövården:

PBL 8:13 behandlar förvanskningförbudet: ”En byggnad som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas.” Märk att denna paragraf bl.a. även kan tillämpas på *bebyggelseområden*. Samtliga utpekade kulturmiljöer i detta program är att betrakta som kulturhistoriskt särskilt värdefulla.

I *PBL 8:14* och *8:17* tas *underhåll* och *varsamhet* upp: Ett byggnadsverk ska

underhållas så att dess utformning i huvudsak bevaras och underhållet ska även anpassas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets kulturhistoriska värde, heter det bland annat. Angående ändring av en byggnad sägs att denna ”ska utföras varsamt så att man tar hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och tar tillvara byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden.”

I *PBL 2:6* anges bland annat att bebyggelse och byggnadsverk ska placeras och utformas med hänsyn till stads- och landskaps-

bilden samt natur- och kulturvärden på platsen. Vidare sägs att ändringar och tillägg i ett bebyggelseområde ska göras varsamt så att befintliga karaktärsdrag respekteras och tillvaratas. Detta gäller även om åtgärden ej kräver bygglov.

Miljöbalken

Miljöbalken reglerar bl.a. hur värdefulla natur- och kulturområden skyddas och vårdas. De viktigaste instrumenten i denna lagstiftning är riksintressen, natur- och kulturresevat.

Ett **riksintresseområde** anses vara av så stort värde att den kommunala planeringen ska ta hänsyn till områdets speciella förutsättningar. Att ett område är riksintresse innebär inte något specificerat skydd, men kommunen ska i sin planering se till att området inte utsätts för ”påtaglig skada”. Riksintressena för kulturmiljövård regleras i MB 3:6. Även riksintressen för naturvård kan beröra odlingslandskapet. Länsstyrelsen har tillsynsansvar över kommunens bedömningar.

Riksintresseområden för kulturmiljövärden i Varbergs kommun

Varbergs innerstad

Grimeton

Dagsås

Träslövläge

Åtrådalen (del av)

Särskilt värdefulla kulturpräglade landskap kan bli **kulturresevat** (MB 7:9). Beslut, vilka kan tas av länsstyrelsen eller kommunen, säkerställer vård- och bevarandeåtgärder för området. Tanken med kulturresevaten är att de ska utgöra värdefulla helhetsmiljöer med både byggnader och marker, liksom immateriellt kulturarv i form av traditioner och kunskap. I Halland finns tre kulturresevat, dock inget i Varbergs kommun.

Länsstyrelsen eller kommunen får också förklara ett mark- eller vattenområde som **naturresevat** (MB 7:4). Syftet är att bevara värdefulla naturområden, skydda den biologiska mångfalden och/eller tillgodose områden för friluftslivets behov. I Varbergs kommun finns 28 naturresevat.

Strandskyddet (MB 7:13-18) skyddar allmänhetens tillgång till strandområden och gäller samtliga land- och vattenområden vid hav, insjöar och vattendrag 100 meter in från strandlinjen. Länsstyrelsen har möjlighet att utöka skyddet upp till 300 meter. Inom strandskyddat område är det förbjudet att bygga, gräva eller anlägga något.

Träslövläge är ett riksintresse för kulturmiljövården enligt Miljöbalken.

Biotopskyddet (MB 7 kap) innefattar bestämmelser för skydd av småbiotoper knutna till odlingslandskapet, som t.ex. alléer, diken, mägerhål, odlingsrösen, åkerholmar och stenmurar. Även ängs- och naturbetesmarker kan utgöra biotopskyddsområde.

Kulturmiljölagen

I KML finns bestämmelser om ortnamn, fornminnen, byggnadsminnen och kyrkliga kulturminnen. Länsstyrelsen har tillsynsansvar och Riksantikvarieämbetet överinsyn. Enligt portalparagrafen är det en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturarvet. Ansvaret för detta delas av alla, såväl enskilda som myndigheter.

Skyddet av **fornminnen** (KML 2 kap) innebär bl.a. att fornlämningar som t.ex. gravar, boplatzlämningar och kulturlager, fossila odlingslandskap, byggnadsruiner, broar, hålvägar, lämningar efter industriell verksamhet och skogsbruk etc inte får tas bort, flyttas eller förändras på annat sätt utan tillstånd från länsstyrelsen. För att räknas som fornlämning ska denna i normalfall kunna antas vara tillkommen före 1850. Alla fornlämningar, dvs. även ännu ej kända eller registrerade, omfattas av lagen.

Fornlämningar ska bevaras för framtiden. Om det bedöms att samhällsintresset för en exploatering överväger kan dock länsstyrelsen besluta att en arkeologisk undersökning ska genomföras.

Byggnadsminnesplakett på Åkrabergs ladugård.

Länsstyrelsen kan även kräva att en arkeologisk förundersökning ska utföras om det finns anledning att tro att nya fornlämningar kan dyka upp. Kostnaden för detta tillfaller markägaren eller exploitören. Riksantikvarieämbetet har en fornsöktjänst på Internet där kända fornlämningar och fornlämningsområden läggs in efterhand.

I KML 3 kap behandlas **byggnadsminnen**. Länsstyrelsen, liksom ”var och en”, kan väcka frågan om byggnadsminnesförklaring. För att länsstyrelsen skall förklara en byggnad som byggnadsminne ska denna ha ”ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde” eller ingå i ett bebyg-

Byggnadsminnen i Varbergs kommun

Åkrabergs ladugård
Långanskogen
Åsklosters kungsgård
Lindhovs kungsgård
Sunnvåra kvarn
Båtsmanstorpet nr 152 Hallmans
Grunnarp 3:12
Grimetons radiostation med radioby
Hägareds gård
Societetshuset i Varberg
Varbergs fästning
Varbergs teater
Åkrabergs gård

gelseområde med samma värde. Lagen gäller även för ”parker, trädgårdar eller andra anläggningar” (KML 3:1). I samband med en byggnadsminnesförklaring upprättas särskilda skyddsföreskrifter. Länsstyrelsen ska ge tillstånd för eventuella förändringar och även för underhåll. Byggnadsminnesinstrumentet innebär ett långtgående skydd avsett för länets mest värdefulla objekt och används sparsamt.

Kyrkliga kulturminnen skyddas i KML 4 kap och ärenden som rör dem handläggs av länsstyrelsen. Förutom kyrkobyggnader och kapell omfattar lagen kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Svenska kyrkans kyrkobyggnader har automatiskt lagskydd om de är uppförda före 1940. Riksantikvarieämbetet kan även peka ut yngre kyrkor om dessa anses ha särskilt höga kulturhistoriska och arkitektoniska värden.

Natura 2000

EU:s naturvårdsdirektiv Natura 2000 samordnas i Sverige av Naturvårdsverket. I nätverket ingående naturtyper och arter listas bl.a. av ArtDatabanken. Delar berör odlingslandskapet, såsom bevarande av hävdberoende arter och markslag (t.ex. i betesmarker och slåtterängar). Allmänna råd kring Natura 2000 finns i MB 7 kap och i förordningen om områdesskydd. I Varbergs kommun finns 20 Natura 2000-områden.

Även kyrkogårdarna omfattas av Kulturmiljölagen. Här högresta gravvårdar på Hunnestads kyrkogård.

Miljömålen

Miljömålen *Ett rikt odlingslandskap*, med Jordbruksverket som ansvarig myndighet, samt *God bebyggd miljö*, med Boverket som ansvarig myndighet, syftar bl.a. till god och hälsosam livsmiljö/hushållning, biologisk mångfald samt att natur- och kulturmiljövärden bevaras och stärks. Miljömålen tillgodoses exempelvis via samhällsplanering, befintliga regelverk och miljöersättningar för bevarande av markslag, småbiotoper och lämningar knutna till odlingslandskapet.

Europeiska landskapskonventionen

I Sverige trädde den Europeiska landskapskonventionen i kraft 2011. Denna syftar till en rikare livsmiljö via förbättrat skydd, förvaltning och planering av landskap samt främjande av samarbete kring landskapsfrågor inom Europa. Konventionen omfattar alla typer av landskap som människor vistas i, såväl i stad som på landsbygd. Den utgår från en demokratisk aspekt, där allmänhetens och lokalsamhällets delaktighet stärks och

betonas. Inte minst landskapets sociala betydelse beaktas, där bl.a. mångfalden av natur- och kulturarv skapar identitet. Konventionen är i nuläget inte kopplad till någon lag eller myndighet, men ska beaktas och fungera som vägledning inom olika former av planering. Europarådet övervakar genomförandet, i Sverige främst via Riksantikvarieämbetet.

Världsarv

Kultur- och naturmiljöer av enastående värde och betydelse för hela mänskligheten listas sedan 1972 av FN:s organ UNESCO inom ramen för världsarvs-konventionen. Sverige har idag femton världsarv, vilka man (frivilligt) åtagit sig att skydda för all framtid. 2004 blev Grimetons radiostation i Varbergs kommun världsarv.

Gravhög vid Storaberg och Massa, Grimetons socken.

Landskaps- historisk översikt

Ibland skapar landskapets årsringar en skarp kontrasteffekt i miljön, som här i mötet mellan gården "Werdelins" vid Stora Lahall och Värö bruk.

Historien i landskapet

Den landskapsbild som idag möter oss i Varbergs kommun är resultatet av flera tusen års utveckling inom jordbruk och bebyggelse. Även om modern markanvändning på många håll dominerar intrycket av en agrar miljö, så finns förvånansvärt rikligt med lämningar efter äldre tiders markutnyttjande ännu kvar ute i terrängen. Åtskilliga jordbruksmiljöer innehåller en mångfald bevarade äldre spår, vilka tillsammans avspeglar hur landskap och bebyggelse vuxit fram och förändrats över tiden. Detta gäller såväl slättbygden som skogsbygden,

även om den senare vanligen innehåller fler synliga lämningar från gångna tider – inte minst agrara brukningsspår från förhistorisk tid och medeltid. Landskapet utgör således ett ovärderligt arkiv för vår kännedom om kommunens och regionens agrarhistoria.

Det finns många ingångar till kunskap om odlingslandskapets framväxt i ett längre tidsperspektiv. Förutom landskapet självt, finns t.ex. äldre litteratur, fotografier och lantmäterimaterial som beskriver situationen vid olika tidpunkter. Framför allt äldre lantmäterikartor

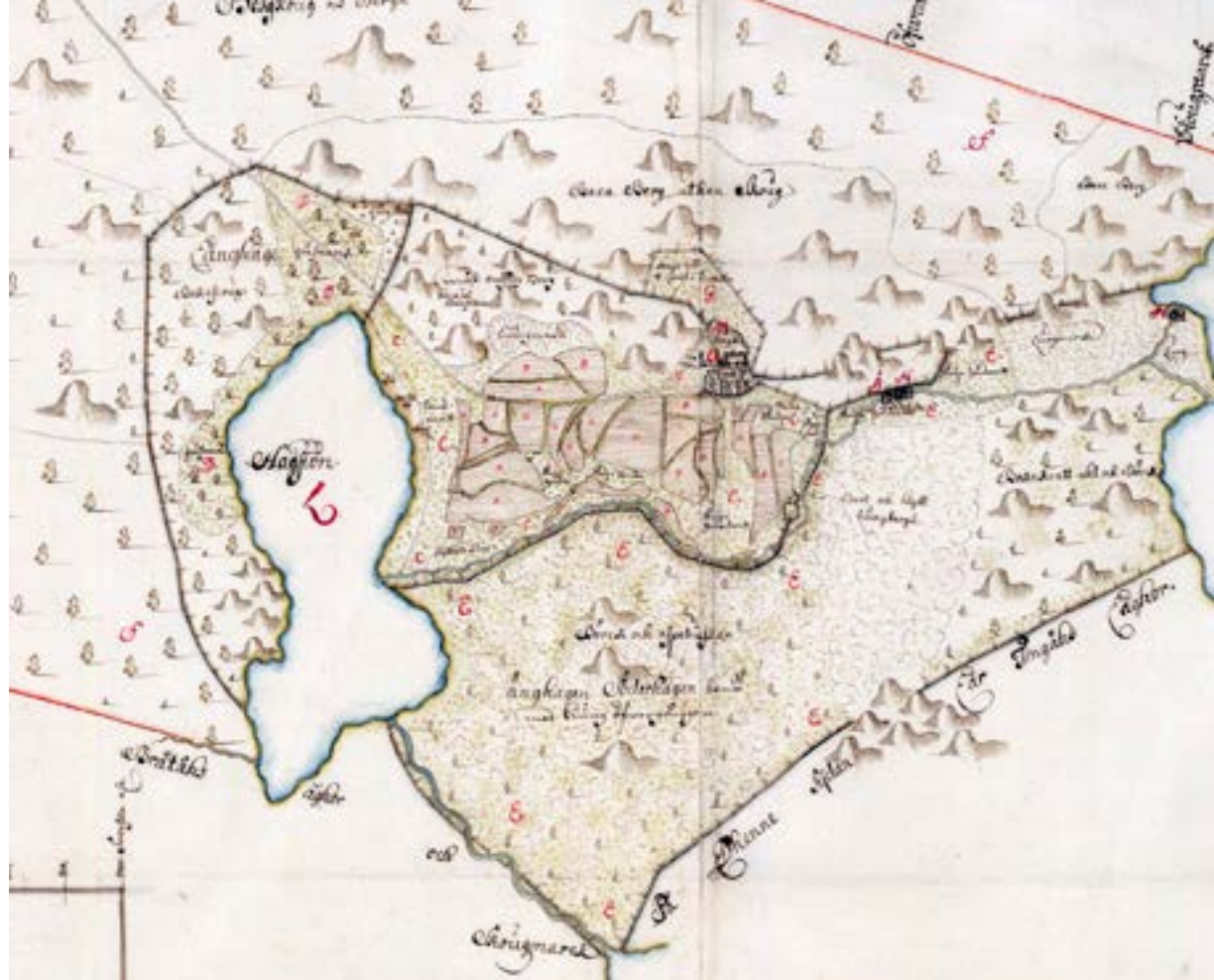

fungerar som utmärkta "titthål" ned i landskapshistorien. De avbildar inte bara landskapet sådant det såg ut vid själva karteringstillfällena, utan speglar många gånger förhållanden som ligger betydligt längre tillbaka i tiden. Ibland finns flera generationer kartor från samma jordregisterenhet att tillgå, vilket då gör att man kan studera förändringar över tid mer i detalj.

Fossila odlingslandskap

En av dom viktigaste källorna till kunskap om hur människan format och brukat landskapet i äldre tid utgörs av s.k. *fossila odlingslandskap*. Dessa omfattar bevarade, fysiska spår efter jordbruk och annan markanvändning som avsatts för längesen. Termen *fossil* syftar här på att lämningarna är varaktigt övergivna. Fossila former från skilda perioder uppträder ofta sida vid sida ute i markerna. En analys av dessa går därför vanligen ut på att försöka "bena ut" olika tidsskikt, genom att studera hur de enskilda lämningarna ser ut och uppträder i förhållande till varandra och till dagens markanvändning.

Fossila formelement återfinns i det moderna jordbrukslandskapet där större eller mindre ytor kommit att bevaras nästan intakta. En hel del spår ligger även kvar under mark. I kommunens skogsbygder finns jämförelsevis mycket fossila odlingslandskap bevarade, eftersom uppodlingen inte varit lika omfattande här rent ytmässigt. I skogs- och betes-

Geometrisk avmätning över Haxered i Rolfstorps socken från 1693. Kartan innehåller mängder med information kring bl.a. topografi, vegetation, markanvändning, bebyggelse, vägar och anläggningar som kvarnar och ålfisken. Akten M49-8:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

marker påträffar man ofta bortröjd sten i olika former – lämningar som ibland täcker vidsträckta ytor och har ett stort tidsdjup.

Fossila odlingslandskap innehåller främst spår knutna till övergivna åkrar; s.k. *fossil åkermark*. Fossil åkermark är Sveriges vanligaste fornlämningstyp. Exempel på konkreta fossila odlingsspår är röjningsrösen, stensträngar, terrasskan-

ter, röjda ytor, tegar, fåror, åkerhak, diken, stentippar och jordvallar. Exempel på andra lämningar som under olika perioder varit en del av odlingslandskapets "infrastruktur" är brukningsvägar, fågator, mangelhålor, hägnader, gårdslägen och stenmurar. Även biologiska kulturminnen, som t.ex. rester efter trädbruk, hävdberoende flora och fauna samt skilda markslag, ingår ibland i de här miljöerna.

Röjningsröse i hagmark vid Hultaberg i Kungsäters socken. En betydande del av röjningsröseområdena i skogsbygden går tillbaka på förhistoriska och medeltida odlingsaktiviteter.

På många platser finns även andra typer av lämningar bevarade inom fossila odlingslandskap, t.ex. gravar, rester efter bebyggelse, hantverks- och kvarnplatser, täkter, gränser och vägsystem. Blandningen av lämningar med ett stort tidsdjup gör att dessa miljöer ofta är mycket innehållsrika och komplexa. Generellt kan man säga att ju äldre bebyggelseämningar, desto mer diffust brukar de uppträda. Förhistoriska boplatser och spår efter hus påträffas vanligen under jord, medan rester efter medeltida husgrunder eller senare tiders gårdar och torp ofta återfinns synliga ovan mark. Gravur från brons- och

järnålder ligger ibland insprängda bland de fossila åkrarna, där vissa gravtyper kan vara svåra att skilja från odlingsrösen. Hålvägssystem uppträder ofta i anslutning till fossil åkermark.

I dagens landskap finns naturligtvis även ett stort antal synliga fornlämningar utan koppling till bebyggelseämningar eller fossila odlingslandskap – framför allt i den kraftigt uppodlade slättbygden. Förhistoriska gravur förekommer på de flesta markslag och i länets alla bygder, även mitt i dagens åkermark i fullåkersbygden. Högar och rösen, resta stenar, domar-

ringar, stensättningar m.m. återfinns ensamma eller i grupp och ibland samlade på gravfält. Ett par av länets största och mest spektakulära gravfält finns i Grime-tonns socken – Broåsen och Högaberg, vilka innehåller en stor mängd gravtyper från yngre järnålder.

De fossila odlingslandskapen i Halland uppvisar stora vetenskapliga och upplevelsemässiga värden. Även i ett nationellt och internationellt perspektiv rör det sig många gånger om unika miljöer som är mycket välbevarade och täcker ovanligt stora arealer. Att fossila odlingslämningar har kommit att bevaras, beror till stor del på förändringar i människans sätt att utnyttja och organisera landskapet. Till skillnad från idag, när vi med maskinell hjälp kan omgestalta landskapet på mycket kort tid, innebar förändringar längre tillbaka i tiden nästan aldrig att gamla brukningsspår helt och hållet försvann.

På många platser finns därför landskapets ”årsringar” kvar ute i terrängen. Ibland är de tydligt läsbara via en mångfald lämningar, exempelvis tack vare att marken fortfarande hävdas på ett skonsamt sätt. De ger bygden och dess invånare en identitet och illustrerar på plats sammanhången kring bygdens historia och marker.

En tämligen ny och viktig insikt kring fossila odlingslandskap är att södra Sve-

riges skogsbygder har en betydligt längre historia än vad som tidigare antagits. Resultaten från de senaste decenniernas undersökningar, bl.a. på platser i Halland och däribland några i Varbergs kommun, visar att områden som tidigare ansågs ha koloniserats först under medeltid i själva verket etablerades som odlingsbygder redan under äldre järnålder, ibland ännu tidigare. På så sätt har delar av landets historia nu fått skrivas om, vilket i sin tur ger nya perspektiv på frågor kring regional representativitet och bevarandevärde.

Röjningsröseområden och fast jordbruk

Den vanligaste typen av fossilt odlingslandskap i landets södra delar utgörs av s.k. *röjningsröseområden*. Dessa representerar till övervägande del övergiven åkermark som främst består av tätt liggande rösen med bortplockad sten, omgivna av röjda (åker)ytor. Begreppet röjningsröse används numera som en mer neutral variant av den äldre termen "odlingsröse".

Röjningsröseområden har ofta vuxit fram och brukats under mycket lång tid. Vissa av dem visar på jordbruksaktiviteter redan under yngre stenålder (senneolitikum). Till största delen kan de halländska röseområdena kopplas till det äldsta permanenta jordbruket, vilket inleddes under yngre bronsålder för ca 3000-2500 år sedan. Under denna period och fram

Gravrösen från bronsålder i Grimmareds kyrkby.

mot övergången till järnåldern, cirka 500 år f.Kr, skedde stora förändringar inom jordbruket i södra och västra Sverige.

Många röjningsröseområden tillkom sannolikt under århundradena närmast kring Kristi födelse, vilket var en mycket expansiv period. Ökad gödsling av åkermarken infördes, delvis som en effekt av att man börjat ställa kreaturen vintertid. Bättre redskap och nya grödor gjorde det lönsammare att investera mer i marken, bl.a. genom stenröjning. Detta ledde till att fasta odlingsterritorier etablerades. Dylåka markeras ibland av fornlämningar som t.ex. gravrösen. Åkerbruket inom röseområdena var dock rörligt, vilket innebar att både odlingen

och bebyggelsen med jämna mellanrum flyttade runt. Marken användes ömsom till åker, äng och bete.

Brukningssystemet med stora röjningsröseområden fortgick av allt att döma fram till ca 600 e.Kr, då det verkar ha skett en omläggning av jordbruket i stora delar av landet. Sannolikt har nya jordbruksmetoder givit ett mer organiserat odlingslandskap, med mer väldefinierade markslag kring en stationär bebyggelse. Till en början kan förändringen ha skett inom de gamla röseområdena, varav vissa senare övergavs då nya markområden togs i anspråk.

På många håll kan riktigt gamla röjnings-

Ålderdomliga röjningsrösen i bokskogen vid Åkulla i Rolfstorps socken.

rösen idag återfinnas i skogs- och betesmarker samt på impediment i åkermarken – även i fullåkersbygden. De största röjningsröseområdena, ibland flera tiotals hektar stora, påträffas dock främst på gammal utmark i skogsbygderna. Där uppträder de många gånger tillsammans med förhistoriska gravar och boplatser. Lämningar efter torp och skoglig verksamhet från senare perioder är också vanliga inom röseområdena i skogsmark. Röjningsrösebruket har även avsatt spår på de historiska inägomarkerna. Äldre tiders ängs- och betesmarker var ofta övervällade av gamla röjningsrösen från tidigare faser i jordbruket, något som ofta syns i äldre kartmaterial.

I vissa trakter finns påtagligt stora mängder välbevarad fossil åkermark, med ursprung i brons- och järnålderns röjningsröseområden. I Varbergs kommun utmärker sig flera områden med småskaliga kulturmiljöer i Sibbarps socken samt i östra kommundelens skogsbygder. På grund av oklara principer för registrering av fossil åkermark vid den senaste fornminnesinventeringen omkring 1990, är dessvärre många röjningsröseområden inte uppmärksammade eller införda i register som FMIS. Stora arealer fossil åkermark återstår därför ännu att upptäcka och registrera.

Markplanering, bandparceller och järnframställning

Vid övergången från järnålder och in i tidigmedeltid, ca 900-1200 e.Kr, genomfördes på många platser i Halland en genomgripande storskalig planering av landskapet. Den bästa odlingsmarken delades in i långsmala ytor, s.k. *bandparceller*. I samband med detta började ett mer organiserat bylandskap ta sin form, åtminstone avseende en samverkan mellan flera gårdar och jordägare. Möjligen skedde på många håll ute i bygderna även en inflyttning av gårdar till gemensamma bytomter.

Den tidigmedeltida markplaneringen avspeglar ett radikalt brott i kulturlandskapets organisation. Vi vet ännu ganska lite om dess bakgrund. Sannolikt genomfördes den ytterst på initiativ av (den danska) kungamakten, med syftet att inordna människor och mark i ett övergripande administrativt system för beräkning av ägoinnehav, skatter och andra pålagor. Lokalt kan markplaneringen ha genomförts av stormän eller någon annan överhet med starka band till kunglig förvaltning. Uppdelningen av marken hade säkert en viktig funktion ute i byarna, även rent symboliskt och som en maktmarkering. Den kan ha fungerat likt ett tegskifte, vilket resulterade i att ägor, rättigheter och skyldigheter mellan gårdarna kunde regleras och markeras i terrängen.

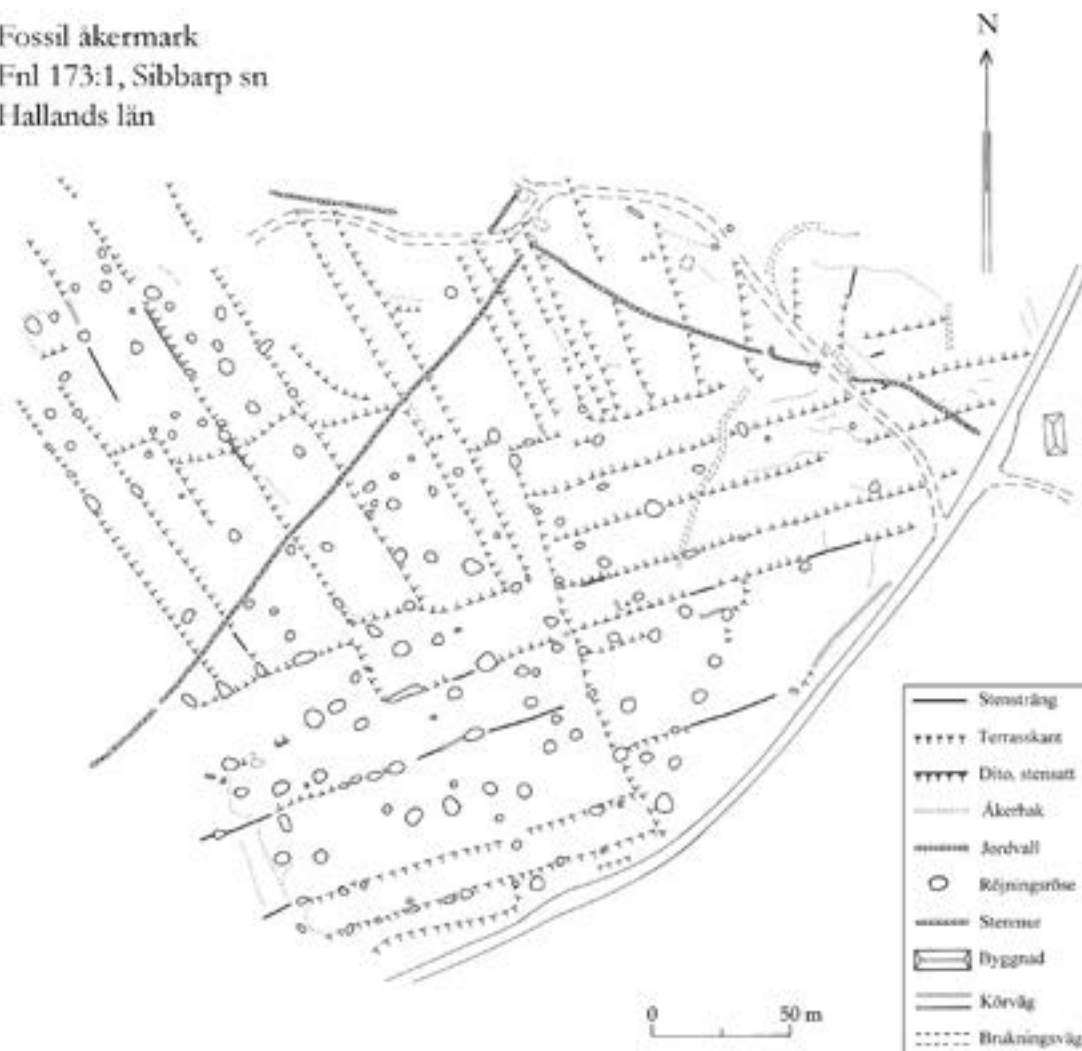

Markplaneringen fick uppenbarligen ett stort genomslag ute i landskapet och kom att beröra stora delar av det nuvarande Halland. Långsmala s.k. bandparceller är de synliga spåren efter denna radikala strukturering av det halländska landskapet. En bandparcell är tydligt avgränsad som yta, till skillnad från senare tiders åkertegar i t.ex. ett tegskifte. De enskilda parcellerna avgränsas vanligen av terrasskanter, stensträngar eller jordvallar – former som ibland kan vara kraftiga och ha varit i bruk under mycket lång tid. Till sammans uppträder de i sammanhängande geometriska system av markremsor med olika riktning i terrängen, ofta täckande stora ytor.

Den bandparcellerade marken omfattade sannolikt betydligt större ytor än den historiska åkern. Åkerarealen tycks ha minskat i omfång då den dyker upp i det äldsta kartmaterialet från 1600- och 1700-talen. Troligen användes inom bandparcellsystemen en markanvändningsform baserad på ett mer extensivt odlingsystem, liknande det som tidigare gällde även för röjningsröseområdena. På flera platser överlagras bandparcellerna uppenbarligen gamla röjningsröseområden.

Fossila bandparceller har kommit att bevaras på många platser, främst på gammal inägomark där de undgått uppodling. De ligger ofta i direkt anslutning till den historiskt kända

Fossil åkermark
Fnl 173:1, Sibbarp sn
Hallands län

Karterat av Pär Connellid & Catharina Mascher, Kula HB

Detaljarta över fossil åkermark innehållande ett tydligt system med bandparceller i Guttared, Sibbarps socken.

åkermarken, vilket visar att de rumsligt hänger samman med större arealer som från början varit indelade på samma sätt. En stor del av de ofta finmaskiga mönstren med långsmala åkertegar som syns i äldre lantmäterikartor, går tillbaka på den tidigmedeltida markplaneringen.

Ofta fortsätter de långsmala tegarna ut i angränsande ängs- och betesmarker på gamla kartbilder – områden där de kan finnas kvar än idag. Bandparceller uppträder också i anslutning till helt eller delvis övergiven kulturmark och bebyggelse, inte minst i skogsbygden.

Bandparceller finns kvar som fysiska lämningar inom några av de kulturmiljöer som valts ut i programmet, bl.a. vid Joastorp. De förekommer f.ö. ymnigt t.ex. i området kring Guttared och Jällsjö i Sibbarps socken samt i socknarna som gränsar mot södra Västergötland, dvs. i f.d. Marks härad. Den tidiga markplaneringen har påverkat utseendet av

åkermarken långt fram i tiden. På vissa ställen finns åkermarker med utpräglat långsmala tegformer som brukats in på 1900-talets andra hälft.

Den storskaliga markplaneringen i Halland sammanfaller på några håll i tid och rum med avancerad förindustriell järnframställning. Ett område där tidigme-

deltida produktion av järn pågick i stor skala återfinns i Tvååkers och Sibbarps socknar. Ett par av järnframställningsplatserna har dokumenterats arkeologiskt; i projektform bl.a. den största vid Sandabäcken mellan gårdarna Ugglehult och Dövared. Utgrävningar här avslöjade en för landet unik anläggning, där bearbetning av järn skett med hjälp av vattenkraft – sannolikt i form av en vattendriven hammare. Platsen innehåller stora slaggvarpar, utspridd järnslag, en dammvall, rester efter en husgrund (ev. smedja) m.m. Vid Järnvirke har bl.a. slaggvarpar, kolningsgropar och blästerugnar dokumenterats.

Troligen är detta resterna efter den ”järnmölla” och det ”järnverk” som nämns i det danska Sorø klostrets gåvobok (i samband med referenser till donationer av jord kring sekelskiftet 1200) och som även gett ett par av gårdarna i närheten dess namn. Förmodligen var det bönderna i närområdet som producerade järnet av lokal råvara i form av rödjord och myrmalm. En del av överskottet kan ha skeppats ut från hamnen vid den gamla köpstaden nere vid Lerjan. Dateringarna av lämningarna ligger främst i 1000-1100-tal, därefter tycks järnproduktionen i området ha avtagit betydligt.

På storskifteskartan från 1789 över Ryd i Karl Gustavs socken uppträder finmaskiga bandparceller i åker (rosa ytor). De långsmala tegarna går sannolikt tillbaka på markindelningar från vikingatid/tidigmedeltid. Akten O90-20:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Odlingsexpansion, pest och ödeläggelse

Under loppet av 1200-talet förlorade bandparcellstrukturen sannolikt sin ursprungliga funktion. Samhället förändrades i grunden och befolkningen ökade kraftigt. En period av nyodling och förändring inleddes. De vidsträckta parcellsystemen ersattes allmänt av en mer småskalig struktur, där inte minst gods och storgårdar av olika slag kan ha varit drivande i förändringen. Möjligen var det lokala stormän som drev utvecklingen framåt, i riktning mot ett mer intensivt jordbruk och nyetablering av små underlydande gårdar.

Fossil åkermark med röjningsrösen och terrasserade bandparceller av delvis mycket ålderdomlig karaktär i Kuschult, Rolfstorps socken.

Övergången till ett nytt odlingsystem ledde till att gårdarnas totala odlingsareal minskade. Då åkrarna började gödslas regelbundet och alltmer brukas i ensäde (dvs. var i årligt bruk utan återkommande längre trädesperioder), fick markslagen en tydligare uppdelning. Den bästa odlingsmarken omvandlades till permanent åker, medan sämre partier lades om till gräsmark. Även i åkermarken fick dock ofta äldre brukningsspår ligga kvar, eftersom röjningsrösen, kraftiga terrasskanter och långa, breda stensträngar var svåra att ta bort med de redskap som då stod till buds.

Samtidigt pågick en betydande expansion av bebyggelse under 1200-talet och de första årtiondena in på 1300-talet. Denna omfattade även områden som tidigare inte varit ianspråktagna för odling och bosättning. De medeltida bönderna återuppodlade dessutom på flera ställen mark inom de stora förhistoriska röjningsröseområdena. På så vis kan man därför tala om såväl intensifierat brukande som ny- och återkolonisation av odlingsmarker under denna period.

Högmedeltidens odlingsexpansion bröts emellertid tvärt vid mitten av 1300-talet, då en nästan hundraårig nedgångsperiod med ödeläggelse av gårdar, igenväxning av mark, fallande priser på jord m.m. inleddes. Den här perioden brukar benämnas den *senmedeltida agrarkrisen*. Den startade med digerdöden, den stora pandemin som drabbade Danmark och Sverige åren 1349–50, och som fick stor genomslagskraft i hela Europa. Effekterna av digerdöden (och några efterföljande mindre pestepidemier) var ofattbart stora och kan ha inneburit att så pass mycket som hälften av Europas befolkning dog ut under några få år.

Ödeläggelsen under senmedeltiden fick naturligtvis stora konsekvenser för landskapet. Ett mycket stort antal gårdar lades helt öde, inte minst i mer tätbefolkade områden. Även i skogsbygden övergavs många gårdar och marker under krisperioden. Troligen

övergavs hela bygder, för kortare eller längre tid. Vissa av de mer omfattande arealerna med fossilt odlingslandskap i den halländska skogsbygden, övergavs sannolikt permanent i samband med den senmedeltida agrarkrisen.

I ett par av dessa områden har det på senare år påträffats välbevarade husgrunder från senmedeltid – bl.a. i Karlsberg i Sibbarps socken, där även en stor slaggvarp samt fossil åkermark med röjnings-

rösen och bandparceller finns. Undersökningar av ödegården i Karlsberg har givit ¹⁴C-dateringar till perioden ca 1450-1650. Även i Kushult i Rolfstorps socken finns en förmodat medeltida husgrund i anslutning till fossil åkermark med rösen och bandparceller.

Intressant i detta sammanhang är att ödeläggelsen sammanfaller i tid med när granen nådde sin sydvästra spridningsgräns. Mycket talar för att ödeläggelsen

banade väg för granen, då den på bred front kunde etablera sig på övergivna kulturmarker.

Hägnadslag och boskapsskötsel

Efter den senmedeltida agrarkrisen skedde en gradvis återhämtning ute i bygderna. Från och med mitten av 1400-talet finns i det historiska källmaterialet tydliga tecken på en stabil agrar ekonomi. Befolkningen ökade långsamt och jordbruket var i hög grad inriktat på djurproduktion. Under tidigmodern tid blev handeln med animalieprodukter allt mer betydande, varvid även den lokala produktionen till viss del anpassades till en större, yttre marknad.

Med början under senmedeltid genomgick det halländska landskapet en påtaglig strukturomvandling för att kunna möta boskapsskötselns krav. Åkerarealen krympte sannolikt ytterligare till förmån för slätter- och betesmarker. Samtidigt tog ett inägo- och utmarkssystem med fasta markslagsgränser form. Inägornas åkrar odlades nu nästan enbart i ensäde, vilket krävde ständig tillgång på gödsel. I takt med att bebyggelse, bete och odling successivt ökade, decimerades snabbt de stora ek- och bokskogar som tidigare växte i Halland.

Animalieproduktionens ökade betydelse under den här perioden kan också kopplas till ett långsiktigt försämrat klimat som bl.a. ledde till ett intensivare och mer effektivt utnyttjande av slättermar-

Tecken på ödeläggelse av bebyggelse uppträder ibland även i ortnamnen, som här i Ödesmåla vid Oklång på härdskartan från sent 1800-tal. Notera bandparcellerna i åkermarken!

Husgrund med tydligt spismursröse i Kushult, Rolfstorps socken.

ker. Under 1400-talet togs långlien i bruk, vilken gjorde det möjligt att slå betydligt större arealer äng än tidigare. Troligen lades stora, fuktiga ytor som tidigare fungerat som naturliga betesmarker om till äng. Samtidigt flyttade betet ut mot högre liggande utmarker på skogen.

Avskogningen på utmarkerna ledde ganska snart till virkesbrist, vilket gjorde det nödvändigt med nya, effektivare lösningar när det gällde arbetet med hägnaderna. Under den här perioden uppstod i Halland därför en speciell form av samarbete mellan gårdar och byar kring betet och gårdsgårdarna. Rent konkret resulterade det i att stora s.k. *hägnadslag* skapades, där flera brukningsenheter gick samman och skapade gemensamma system av hägnader runt sina inägomar-

ker. Dessa hägnader kunde ibland vara mycket långa och t.o.m. sträcka sig över sockengränserna.

Omläggningen av markanvändningen och framväxten av hägnadslagen påverkade i hög grad bebyggelsen. Gårdarna hade tidigare sannolikt legat ett stycke in på inägorna, ofta i anslutning till central åkermark och frodiga betesmarker. Skapandet av hägnadslagen medförde att ett stort antal äldre gårdslägen övergavs och nya tomter etablerades i utkanten av de nya inägorna, nära hägnadsgränserna. I flera fall uppfördes nya gårdar t.o.m. en bit ut på utmarken, på eller intill nyupptagna åkerlyckor och småhagar. Att bebyggelse flyttats ut från den bästa åkermarken centralt på inägorna, avspeglar utmarksbetets stora betydelse för eko-

nomin. Ytterligare en vinst var att man slapp underhålla långa fågator för transporter av djuren.

Hägnadslagens funktion och struktur försvann i och med de stora skiftena på 1800-talet, inte minst laga skiftet. De dröjer dock kvar i många äldre lantmäterikartor från länet. Idag kan man på sina håll ännu ana dem i bebyggelsebild, i form av utspridda gårdsgrupper kring stora, på bebyggelse tomma, centrala inägoitor. På inägorna finns ofta i äldre kartor impediment, marknamn (t.ex. innehållande ordet ”toft”) och gamla vägsträckningar som avslöjar att äldre bebyggelselägen tidigare funnits här, något som också bekräftats arkeologiskt på flera platser i Halland.

Under tidigmodern tid ökade djurhållningens och betesmarkens betydelse i Halland.

I många äldre halländska lantmäterikartor syns tydligt hur bebyggelsen är placerad intill gränsen mot utmarken, perifert i förhållande till den bästa åkermarken på inägorna. I kartan från Olofstorp i Valinge socken år 1762, förekommer även toft-namn centralt på inägomarken, något som sannolikt avspeglar äldre bebyggelselägen. Akten M76-10:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Ljunghedar, strandängar och trädbruk i ängen

Under 1600-talet skedde en viss nedgång i brukandet av marken, då Halland var indraget i flera återkommande krig och bönderna var ålagda diverse plikter under en dominant adel. Under denna orosperiod, minskade även skogen kraftigt och binäringar kopplade till den agrara ekonomin förlorade mycket i betydelse. När Halland i och med freden i Brömsebro

blev svenskt 1645, inleddes långsamt en återhämtningsperiod.

Ännu vid den s.k. frihetstidens början ca 1720, var drygt 50% av det halländska mantalet frälse. Frälsets inflytande var dock inte lika stort i Halland, som exempelvis i Skåne. Under resten av 1700-talet pågick emellertid friköp av bondgårdar för självägande, vilket i sin tur ledde fram till nyodling och allehanda andra satsningar inom jordbruket, t.ex. reformer som storskiftet. Under 1600-talets andra hälft och 1700-talet förbättrades kommunikationerna och vägnätet avsevärt, något som i sin tur även underlättade spridandet av innovationer inom jordbruket.

Den ökade inriktningen på djurhållning medförde att trycket på de magra utmarkerna ökade markant. Ganska snart fick ljungen fäste på de hårt betade utmarkerna i slätt- och mellanbygden och i delar av kustzonen spreds den förödande flygsanden kvickt. De stora ljunghedarna kom sedermera att bli karaktärsskapande för hela Halland. Landskapet plågades under 1700- och 1800-talen svårt av flygsand och kala ljunghedsmarker, vilket gav det en uttalad fattigdomsstämpel.

Att ljunghedarna enbart skulle vara orsakade av ren misshushållning och gammalmodig brukningsteknik, är troligen överdrivet. På senare tid har man börjat tolka ljunghedsbruket som medvetet

gynnad. Ljungen var en pålitlig resurs i ett trädfattigt landskap som präglades av nederbörd, sandflykt och jorderosion. I det läget och mot bakgrund av de jordbrukstekniska förutsättningar som rådde, tedde det sig säkert fullt logiskt att fortsätta med ljughedsbruket av allmogen – oaktat vad upplysta ivrare av jordbruksförnyelse ansåg.

På utmarkerna fick den redan tidigare delvis hårt exploaterade skogen mycket svårt att reproducera sig och marken började erodera. Skoglösheten medförde ganska snart en betydande virkesbrist. Timmer till husbygge, ved till bränsle och virke till hägnader fick de halländska slättbönderna därför ofta köpa utifrån. Behovet av klenvirke kunde delvis täckas via hamling och stubbskottsbruk i ängen på inägorna, något man ser många tecken på i kartmaterial och andra historiska källor från 1700-tal och tidigt 1800-tal. Allehanda lövträd, ris och buskage i ängen omnämns från nästan alla orter i Halland under denna period, inte minst i de områden där ljunghedarna bredde ut sig. Topp- och stubbskottshamlade träd är numera en ovanlig syn ute i landskapet, men förekommer t.ex. i Stamnareds och Karl Gustavs socknar.

Stubbskottshamlade träd vid Svennagård i Stamnareds socken. I äldre tider förekom mängder med hamlade lövträd och buskar i ängen, medvetet gynnade för produktion av lövfoder och klenvirke.

Stora delar av Halland täcktes under 1700- och 1800-talen av vidsträckta betade ljunghedar. På berget Gamla Varberg finns en bevarad rest av den förr så vanliga naturtypen.

Betade strandängar vid Sik i södra kommundelen.

Betet nära kusten och på de trädlösa ljunghedarna gav på många ställen upphov till omfattande sandflykt. På sina håll uppstod höga sanddyner ett bra stycke in på land. Tidigare var sandflykt ett stort problem för bönderna på kustslätten, där skörden på både åker- och ängsmarker ofta led stor skada. Sandflyktens mest intensiva period inföll på 1600- och 1700-talen, då sannolikt merparten av de mäktigaste sandavlagringarna i regionen tillkom. Därefter vidtog på flera håll försök att stoppa sanden, främst genom skogsplanteringar.

Längs den flacka kustremsan, där kilometerlånga utmarker betades intensivt, uppstod de strandängar som än idag ger den halländska kustzonen en mycket speciell prägel. I Varbergs kommun finns flera fina exempel på den naturtypen.

Strandängarna varvas här med partier av sandstränder och klippkust samt tät bebyggelse.

Den agrara revolutionen

Under 1700-talets senare decennier och vidare under 1800-talet inträffade den stora jordbruksomvandling som brukar benämnas *den agrara revolutionen*, eller som i Hallands fall; ”det halländska undret”. Denna process spände över mer än ett sekel och fick påtagliga effekter på landskap och bebyggelsemönster. Omvandlingen inleddes i slättbygderna, där förutsättningarna för storskalig odling och expansion var störst rent naturgeografiskt och där flera pådrivande storgårdar låg.

I mellan- och skogsbygderna kom ny-modigheterna i regel något senare, men

hela länet har påverkats radikalt av denna omdanande period i jordbrukshistorien. För Hallands del innebar utvecklingen bl.a. att ett utpräglat fullåkerslandskap skapades på relativt kort tid, inte minst på kustslätten. Den bördiga slätt som vi ser t.ex. kring Varbergs stad idag, är alltså ett relativt sent fenomen.

Flera gods och storgårdar var centrala aktörer i förmedlingen av jordbruks-tekniska nyheter. Här var man tidigt ut med den kunskap, teknik och det kapital som krävdes för att genomföra de stora förändringarna. Storgårdar som Dömes-torp, Skottorp och Vallen i södra Halland har bidragit till jordbruksförnyelsen i hela länet. Även enskilda personer som t.ex. Peter von Möller har haft stor betydelse. Ny forskning visar emellertid att det framför allt var de självägande bönderna som var drivande i processen. Vid 1800-talets mitt var dessa i klar majoritet i hela Halland.

Avgörande för att den agrara revolutionen fick en sådan enorm genomslagskraft var bättre redskapsteknik, nya odlingssystem, skiftesreformer, nyodling, växelbruk med moderna växtföljder, förbättrad djuravel och utsäde samt så småningom även mekanisering. Under mitten av 1700-talet dök järnplogen upp i Halland och ersatte då enklare träplogar och årder. Senare kom även djupharvar och liar av järn. De nya järnredskapen krävde i sin tur bättre dragare. Hästen

kom under 1800-talet att på bred front ersätta oxen, undantaget vissa delar av skogsbygden. Vid den här tiden infördes även utländska kreatursraser i länets slätt- och mellanbygder.

Med hjälp av de nya järnredskapen kunde en omfattande upp- och nyodling ske. Det var framför allt äldre naturliga ängs- och betesmarker som odlades upp, efter det att foderväxter odlade på vall introducerats. Så gott som all naturlig slåttermark försvann under 1800-talet och även hagmarkerna minskade radikalt. Särskilt i slätt- och mellanbygden berörde uppodlingen den tidigare utmarken i stor skala. Genom omfattande dikning och kanalbyggen kunde man även dränera och odla upp stora arealer våtmarker och via sjösänkningar utvanns ny åkermark. Goda exempel på det från kommunen finns i Himleåns dalgång, längs Tvååkers kanal och vid Veselången. På 1860-talet hade åkerarealen flerdubblats jämfört med 1700-talet i de flesta bygder. I Halland uppnåddes odlingsmaximum under 1940-talet.

Den kraftigt ökande åkerarealen krävde stora mängder gödsel, vilket i Halland bl.a. resulterade i omfattande försök med mörngling (påförandet av kalkhaltig lera på åkrarna). Mörnglingen var som mest intensiv under perioden 1880-95, men upphörde ganska tvärt cirka 1900, då den konkurrerades ut av industriellt framställd kalk och konstgödning. Krea-

Slättlandskapet i Himledalen bär i den ekonomiska kartan från 1966 tydliga drag av den agrara revolutionen och laga skiftet. Här syns t.ex. raka linjer och mörngelhålor i åkrarna, utflyttad gårdsbebyggelse, Himleåns kanal, järnvägen och Rolfstorps stationssamhälle samt storgården Torstorp. Bladet 5B 7j.

Mörngelhåla i åker vid Runesten i Grimetons socken.

Torpmiljöer med tillhörande små åker- och ängstegar i skogsbygden strax öster om Karl Gustav vid sekelskiftet 1900. Häradskartan, bladet Karl Gustav.

tursgödsel, tång och torv samt bränning användes också i stor skala till jordförbättring. Utmed den halländska kustremsan var tångallmänningar vanligt förekommande, t.ex. i Träslövs och Lind-

bergs socknar. I anslutning till dessa anlades särskilda tångvägar och platser för tångupplag.

En avgörande faktor för expansionen var skiftesreformerna, främst enskiftet och laga skiften. Stadgan om laga skifte kom 1827. Skiftena under 1800-talet innebar att den äldre och ofta besvärliga tegsplittringen i byarna slutligen försvann. Ägorna kunde nu samlas i stora sammanhängande sjok, vars vanligen raka gränser bildade helt nya ägofigurer i landskapet. Vattendrag rätades och vägar och gränser anpassades efter de nya mönstren. Även bebyggelsen förändrades radikalt, då gårdar flyttades ut till nya lägen på de ombildade ägorna.

Den storskaliga uppodlingen ledde till ett betydligt mer likformigt kulturlandskap, med färre markslag samt en artfattigare flora och fauna. Resultatet blev på relativt kort tid en i flera orter total omvandling av landskapsbilden. Äldre formelement och impediment försvann i rask takt då marken stenröjdes i stor skala och lades under plogen. Samtidigt upphörde den gamla indelningen på inägor och utmark. Betet intensifierades och koncentrerades till hagar och vallar närmare gårdarna.

Stora arealer av de gamla extensiva utmarkerna och ljunghedarna uppodlades eller skogsplanterades. Under perioden 1850-1950 nästan fördubblades skogs-

realen i Halland. I skogsbygderna ovan högsta kustlinjen fanns emellertid småskalig odling och naturliga fodermarker kvar längre, i vissa områden ända in på 1970-talet. Numera är dock opåverkade naturbetesmarker ovanliga och antalet hävdade slätterängar försvinnande få i hela länet. Vid gården Apelhult i Tvååkers socken finns en värdefull betad utmarksrest bevarad och på berget Gamla Varberg en ljunghed.

Den agrara revolutionen påverkade hela samhällsstrukturen. Ökande skördar och bättre försörjningsmöjligheter ledde till befolkningsökning och större sociala klyftor. Samtidigt ledde ny teknik och begynnande mekanisering till att folk friställdes från jordbruket, vilket resulterade i en kraftig uppgång av antalet obesuttna (icke jordägande). Expansionen av torp och backstugor under 1800-talet är en påtaglig effekt av detta.

De obesuttna fick söka sin utkomst via dagsverken på gods och gårdar, ofta i kombination med en egen liten torva samt diverse bisysslor och hantverk. Vid kusten fungerade fisket som en viktig inkomstkälla, i skogsbygden allehanda skogliga verksamheter. I vissa socknar var textilnäringsen en viktig inkomstkälla även för obesuttna, inte minst i trakten kring Viskadalen. En stor mängd torp med påtagligt småskaliga odlingsmarker och svedjor på skogen fanns i nordöstra kommundelen, tidigare en del av södra Marks härad. När järnvägen kom under

Småskaligt odlingslandskap i skogsbygden öster om Gunnarsjö. Häradskartan från sent 1800-tal, bladet Ellekulla.

slutet av 1800-talet, påskyndades industrialiseringen. Många människor på landsbygden sögs då upp av arbeten i städer, stationssamhällen och bruksorter.

Spåren som vittnar om den agrara revolutionens verkningar i landskapet är många och mest framträdande i slättbygderna. På flertalet platser ute i de vidsträckta, så gott som stenfria, åkerfälten på slätten dominerar raka linjer i form av stenmurar, diken och vägar. Man kan i

många områden även notera den nästan totala avsaknaden av naturbetesmarker, småvatten och våtmarker.

På många håll kan ännu en tydlig "lagskiftesstruktur" med utflyttad bebyggelse och stora, fyrkantiga ägofigurer upplevas ute i landskapet, t.ex. kring storgårdarna på kustslätten söder om Varberg och längs Tvååkers gata mellan Utteros och Liden. Slättens alla mägerhålör bär också vittnesbörd om denna period. Nu-

Traktorn kan sägas markera övergången till det moderna jordbruket. Här är två modeller i full gång med vårbruket vid Älgaslätt i Veddige socken.

mera har täckdiken ersatt merparten av de öppna diken som tidigare fanns i åkermarken.

Det moderna jordbrukslandskapet

Under 1800-talets andra hälft fortgick mekaniseringen av jordbruket. De stora skördarna krävde bättre redskap, såsom tröskverk, slätter- och skördemaskiner med självbindare etc. Traktorn introducerades på 1930-talet, och kom då snabbt att konkurrera ut hästen inom jordbruket. Motoriseringen av jordbru-

ket och sedan även elektrifieringen av landsbygden, banade väg för det storskaliga och specialiserade jordbruk som i accelererande takt kommit att prägla länet alltsedan efterkrigstiden. Växt- och djurförädling, konstgödsel samt kemisk bekämpning av ogräs och skadedjur är andra avgörande faktorer för jordbrukets effektivisering.

1970-talet kan ses som en definitiv brytpunkt mellan det gamla och det nya. Ungefär då, när självförsörjning på små gårdsbruk så gott som helt försvunnit och

det rationella industrijordbruket tagit sin form, ersattes slutligen bonden på sin gård av lantbrukaren på sitt företag. Allt eftersom maskiner successivt fasat ut mänsklig arbetskraft och dragdjur, har landsbygden till stor del tömms på folk och djur.

Idag bedrivs på de flesta håll i länet ett modernt, storskaligt och industriellt jord- och skogsbruk. Landskapet har alltmer kommit att delas in i stora, monotona produktionsytor med de två dominerande markslagen åker/vall och skog. Åkermarken brukas med moderna maskiner, anläggningar och redskap. Det intensiva jordbruket i fullåkersbygden har medfört ett allt mer ensartat, trädöst och formfattigt odlingslandskap.

I slättbygden präglas markanvändningen av agrar stordrift med specialiserad växtodling. Växelbruk med foderväxter dominerar och i princip allt foder odlas på åkern/vallen. Nya grödor introduceras varefter och numera är t.ex. högvuxen fodermajs en allt vanligare syn ute på åkrarna. Detsamma gäller t.ex. energiskog. Med undantag för viss begränsad ekologisk odling, brukas markerna med konstgödsel och kemiska bekämpningsmedel. Djuren betar nästan uteslutande på fodervallen, mestadels gårdsnära. Djurbesättningarna är idag stora och koncentrerade till moderna djurstallar, vilka numera ofta är försedda med datoriserad utrustning.

I skogsbygden ser utvecklingen lite annorlunda ut. Här fortgår i flera områden en betydande jordbruksnedläggelse, med igenlagd produktionsmark och igenväxning som följd. Framför allt åkerbruket minskar hela tiden markant, på sina håll även betet. Granplanteringar och igenväxningsmarker breder ut sig på f.d. åker- och betesmarker, något som är särskilt påtagligt i den skogiga och bergiga trakten söder om Gunnarsjö. Även gårdsbebyggelse överges eller omformas till villor och fritidshus. I vissa områden har skogsbruket genererat stora hyggesmarker.

Fortfarande bedrivs dock på sina håll ett mer småskaligt jord- och skogsbruk i skogsbygderna, med marker som hålls öppna via betande djur och odling av vallväxter och fodersäd. Ekologiskt jordbruk, miljöstöd och landsbygdsutveckling har tillsammans med trenden kring gårdsbutiker, lokalproducerad mat, landsbygds- och upplevelseturism, hästgårdar m.m. givit även inlandet ett litet uppsving. Ett gott exempel på den utvecklingen är Öströö fårfarm i Dagsås socken, där såväl marker som byggnader gynnats av etableringen.

Jordbruksmark med stora plana åkerfält karakteriserar den kraftigt uppodlade kustslätten väster om Tvååker.

Inplastade balar med ensilage ligger uppradade längs åkerkanten mot skogen i Spannarps socken – en vardaglig syn ute i dagens odlingslandskap.

Bebyggelse- historisk översikt

Nösslinge kyrka, uppförd i trä 1688.

Kyrkor och kloster

Kyrkorna på landsbygden utgör ofta de äldsta och mest värdefulla byggnaderna i sin trakt. Alltsedan kristendomen infördes under 1000-talet, började kyrkor och kloster byggas. På initiativ av kungamakten och kyrkan indelades bygderna i socknar. Socknen omfattade ett antal gårdar och byar, vilka tillsammans svarade för en kyrka. Kyrkorna lades högt och centralt, ofta på platser som redan var bebyggda eller låg nära en storgård. De tidiga kyrkorna ger därför en god bild av bebyggelsens utbredning under medeltiden.

De äldsta kyrkobyggnaderna var troligen uppförda i trä men ersattes efterhand av

stenbyggnader och i mindre omfattning även av tegelbyggnader. I det senare fallet anses klostren vara föregångare. Vid klostret i Ås fanns t.ex. ett tegelbruk och en tegelkyrka. Av de två, till sin huvuddel oförändrade, medeltida sockenkyrkorna i Varbergs kommun, är Torpa kyrka uppförd i övervägande tegel medan Sibbarps kyrka är byggd i gråsten. Den enda idag bevarade sockenkyrkan i trä, Nösslinge kyrka, uppfördes först 1688.

Under 1600-talet fram till början av 1800-talet byggdes en stor del av medeltidskyrkorna om, genom bl.a. om- och tillbyggnader av långhus och torn. I några fall blev förändringarna så stora att de kan räknas som nybyggnader, t.ex.

Tiondeladan i Valinge.

Grimetons kyrka. Från ca 1830-talet och fram till början av 1900-talet, pågick en stor omdaning av kyrkobeståndet som innebar att de medeltida kyrkorna ofta revs och ersattes av nybyggnader. I Varbergs kommun fick t.ex. Stannared, Träslöv, Hunnestad, Lindberg, Veddige, Valinge och Gödestad nya sockenkyrkor under denna period.

Under 1900-talet har ett fåtal nya kyrkobyggnader tillkommit i kommunen och då i form av kapell eller småkyrkor. Ett av de enstaka exemplen utanför Varbergs tätort är Träslövsläges kapell, vilket uppfördes 1927.

Under medeltiden fanns endast ett landsbygds kloster i Halland, nämligen cistercienserklostret i Ås som grundades 1194. Ås var dotterkloster till Sorø på Själland, vilket förmodligen avsåg att bevaka sina halländska intressen genom det nya klostrets strategiska läge vid Viskans myn-

På en udde i Byasjön finns rester efter den medeltida befästa anläggningen (borgruinen) Truedsholm, bl.a. husgrunder, sten- och jordvallar, terrasseringar, kanal, vägbank och diken.

ning i Klosterfjorden. Genom frikostiga donationer av frälsegods blev Ås kloster under medeltiden en av de större jordägarna i norra Halland.

Tidiga stadsbildningar och köpstäder

Varberg har en bitvis komplicerad och osäker historia, med flera stadsområden som flyttat och tidvis existerat parallellt. Varbergs fästning började förmodligen uppföras av greve Jakob Nielsen under slutet av 1200-talet. Slottet/borgen kom därefter under lång tid att bli en viktig

militär och administrativ stödjepunkt i norra Halland.

Gamla Varberg (Getakärr) hade troligen sitt centrum kring Gamla Varbergs kyrka och har skriftliga belegg för urbanisering från förra delen av 1300-talet. I Lindbergs socken låg Ny Varberg (Nyby) som omtalas första gången 1434. Här fanns både kyrka och ett karmeliterkloster. 1578 lades Gamla Varberg ner, varvid Ny Varberg fick en kort blomstringsperiod fram till 1613, då staden flyttades till Platsarna närmare fästningen.

Jonsjö säteri. Huvudbyggnaden uppfördes på 1620-talet men revs och ersattes av en ny byggnad på 1980-talet. Foto: okänd/Hallands kulturhistoriska museum.

I Gamla Köpstad, där såväl namnet som traditionen och arkeologiska undersökningar antyder en föregångare till staden Varberg, har huslämningar, brunnar, kulturlager och fyndmaterial från perioden 1100-1400-tal påträffats. Uppgifter om en ”hamn” i historiskt kartmaterial samt fynden av de båda tidigmedeltida Galta-bäcksskeppen, understryker platsens betydelse ytterligare (se miljö 32.). Fynd som indikerar handel har även gjorts i Årnäs (vid Bystaden), vilka möjligen kan kopplas till traditionen om köpstaden ”Aranes”.

Medeltida gods och sätesgårdar

Det område som motsvarar dagens Varbergs kommun hyste under senmedeltid några huvudgårdar (sätessgårdar för frälsepersoner) och större godsbildningar. Jämfört med övriga Halland var dock dessa relativt få.

I Kung Valdemars jordebok från ca 1230-60 finns en förteckning över (danska) kungligt gods, s.k. kungalev. Ett av Hallands sju kungalev låg i Grimeton, där en kungsgård med inkomster från tilliggande gods funnits. Sannolikt kan denna kopplas till platsen Kongsberg nära kyrkan. Ytterligare kungligt gods fanns i Vare och möjligen i Ås (sedermera klosterjord).

Godset Öströö i Dagsås socken nämns i samband med en pantsättning 1366. Godsmiljön har bevarats intill våra dagar (se miljö 37). Huvudbyggnaden från 1550-talet, om än kraftigt ombyggd på 1800- och 1900-talen, är troligen kommunens äldsta profana byggnad utanför tätorten. Öströö är nära sammanlänkat med det närbelägna Ottersjö säteri som ursprungligen fungerat som ladugård under godset (miljö 36). Cirka 3 kilometer österut ligger på en udde i Byasjön resterna efter den medeltida befästa anläggningen Truedsholm, vilken sannolikt är föregångaren till dagens Öströö.

I Veddige socken finns ett par medeltida sätesgårdar, bl.a. Struxjö, Jonsjö och Kullagård. De två förra har belägg från tidigt 1300-tal, medan Kullagård omnämns första gången 1477. Till gården har sedermera hört ett jordbruk samt en omfattande kvarnverksamhet (se miljö 7).

Frälsegods fanns även i Fastarp, Lindberg, Säm och Trönningenäs – samtliga dock med okända lägen för huvudgården. Den senare omnämns första gången 1403 och skänktes två år senare av ägaren till Ås kloster.

Sedan senmedeltid och framåt har flera säterier och storgårdar tillkommit i Varbergsområdet, t.ex. Torstorp i Grimeton socken, Hovgård i Rolfstorp, Björkholm i Veddige, Göingegården och Lindhavs

kungsgård i Lindberg, Åsklosters kungsgård i Ås samt Ottersjö säteri och Klef i Dagsås socken.

Byar och bebyggelse

Den äldre bebyggelsen låg i allmänhet i höglänta och självdränerande lägen. I slätt- och mellanbygden fanns bybebyggelse redan under förhistorisk tid, medan ensamgårdar troligen dominerade i skogsbygden. Den rikliga förekomsten av fossil åkermark med röjningsrösen och bandparceller i vissa skogsbygder, talar dock för att bybildningar förekommit även här redan under vikingatid och tidigmedeltid. Byggnadsskicket ändrades under medeltiden, då järnålderns långhus med risflätade och lerklinade väggar ersattes med träkonstruktioner – troligen ryggåstugor i timmer eller skiftesverksteknik.

Byformerna varierade avsevärt i äldre tid. Både radbyn, där gårdarna låg intill varandra utmed en byväg, och klungbyn, där gårdarna låg i en klunga runt t.ex. ett vägskäl eller en vattentäkt, förekom. Exempel på redan tidigt stora byar på slättbygden kring Varberg är Trönninge, Klastorp, Träslöv, Grimeton, Hunnestad, Spannarp, Tvååker och Stamnared. Längre norrut fanns flera stora byar i Värö socken, bl.a. Bua, Backa, Lingome och Sunnvära, samt Åsby i Ås socken.

Kringbyggd gård. Baggagården, Skällinge socken.

Bebyggelsemönstret i Halland har gått i vågrörelser. Under senmedeltid och tidigmodern tid övergav många gårdar sina förhistoriska och medeltida lägen centralt på inägorna och flyttade ut mot utmarkerna, vilket hade ett samband med ökad betesdrift och framväxten av s.k. hägnadslag. Med den kraftiga befolkningstillväxten från 1700-talet och framåt förtätades sedan bebyggelsen, bl.a. genom hemmansklyvningar. I utkanten av byarnas inägor och på utmarkerna tillkom även en stor mängd torp och backstugor. I och med laga skiftet från ca 1830-talet och framåt splittrades många byar igen, då gårdar förlades till nya tomter och ägoskiftet.

Gårdsformer

Under 1700-talet blev den fyrlängade gården vanlig i Halland. Den helt kringbyggda gården bestod av ett bostadshus och tre uthus i en fyrkant. Den slutna gårdsformen har troligen främst haft funktionella orsaker och varit en lösning på behovet av att skydda sig i ett öppet, vindpinat landskap. I byarna kunde gårdarna ligga mycket tätt och bilda ett mer eller mindre sammanhängande kluster av byggnader.

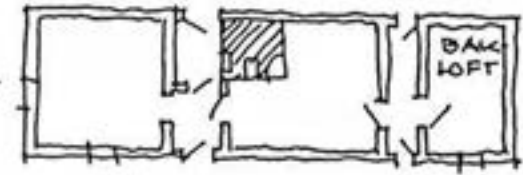
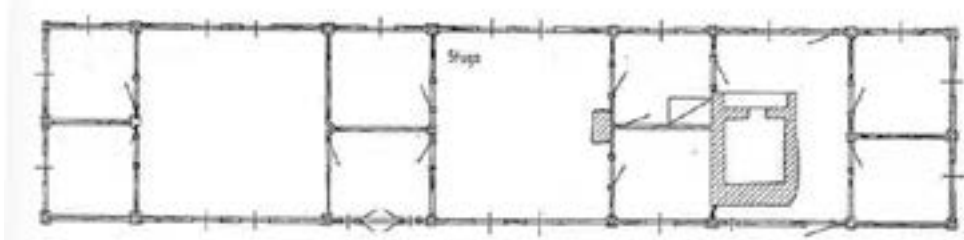
I Varbergs kommun finns fortfarande relativt många kringbyggda gårdar bevarade – totalt ett drygt fyrtiotal, varav en särskild koncentration i Värö och i Sällstorps socknar.

Bexellska ryggåsstugan i Varberg är ett exempel på högloftsstuga.

Den 32 meter långa hallandslängan på Fagareds gård är från ca 1800. Tvååkers socken. Nedan planlösning långloftsstuga.

Planlösning högloftsstuga.

Bostadshuset

Högloftsstugan, eller det sydgötiska huset, kännetecknas av en ryggåsstuga omgiven av två högloft; ”häbbarren” eller ”härbarren”. Ryggåsstugan, som saknade innertak, byggdes ofta i knuttimring medan gavelbodarna var i skiftesverkskonstruktion. Hustypen är känd från tidig medeltid och var vanlig långt fram på 1800-talet. De två bevarade exemplen av ursprungliga högloftsstugor i kommunen är idag museibygnader; Bolsestugan i Trönninge samt Bexellska bålåstugan i Varberg. Den senare kommer ursprungligen från Harplinge socken.

Ur den tredelade högloftsstugan utvecklades från 1700-talets slut *långloftsstugan*, en byggnad med genomgående vindsloft, från början tillkommen genom att den gamla ryggåsstugans yttertak förhöjdes och byggnaden därmed fick ett gemensamt takfall. Utvecklingen skedde parallellt med, och delvis som en följd av, den agrara revolutionen och laga skiftesreformen. Det nya byggnadsskicket avspeglar ett ökat välstånd och en ny identitet hos bönderna, vilket bl.a. skildras i

Påkostad länga i två våningar från 1850-talet. Hjärne, Veddice socken.

de halländska bonadsmålningarna från samma period.

Karakteristiskt för långloftsstugan blev, förutom enkel rumsbredd, de två tätt sittande fönstren i den genomgående stugan och de dubbla ingångarna mot innergården. Fram mot 1800-talets mitt blev husen ofta resligare, ofta 1 ½ våning men även två hela våningar förekommer. Taklutningen är här relativt flack. Planlösningen utgår från den tredelade högloftsstugans grundplan men varierar beroende på hur lång stugan är. De längsta längorna är uppåt 30 meter långa! Långloftsstugan kallas även hallandslänga, sydsvenska eller skånska längan. En något kortare variant av huset, som främst förekommer i inlandet och mot Västergötland, kallas ofta framkammerstuga efter dess planlösning. Husen byggdes i kärnfur i knuttimring och skiftesverk.

Långloftsstuga i 1 ½ våning uppförd 1846. Sörgården i Grimmares socken.

Ovanligt högre dubbelkammerstuga i två våningar. Bro 1:4, Gunnarsjö socken.

Planlösning dubbelkammerstuga.

Magasin på Göingegården uppfört 1827. Det kvadratiske stenhuset ligger för sig tillsammans med de övriga ekonomibyggnaderna.

Linbasta för beredning av lin. Kärragård, Spannarps socken.

Hustaken var täckta med halm, i kusttrakterna förekom även tång. Idag tillhör även tegel, papp och pannplåt de ”traditionella” takmaterialen. Husen var omålade långt in på 1800-talet, då falu rödfärg började användas och något senare även ljus linoljefärg. Långloftsstugan blev under 1800-talet vanlig i större delen av Halland, både på bondgårdar och torp, och är ännu i stor utsträckning bevarad.

Byggnadstypen är kanske den främsta karaktärsbyggnaden i Varbergs kommun, liksom för Halland som helhet. Den bör varsamt vårdas och bevaras utifrån dess byggnadsskick och tekniska förutsättningar.

Även andra byggnadstyper förekommer. Varianter av den s.k. dubbelkammarstugan är ganska vanliga, t.ex. i gränstrakten mellan Halland och Västergötland. Den är oftast i 1 ½ våning och med en mer symmetrisk exteriör än hallandslängan. Interiört består den av en genomgående stuga i ena änden och två kamrar i den andra. I mitten ligger farstun och bakom den köket. Ett par förekommande äldre byggnadstyper, dock ganska ovanliga inom området, är även enkelstugan och parstugan, vilka främst hör till torpmiljöer av olika slag.

Ekonomibyggnader

Gårdarnas lador och fåhus byggdes intill bostadshuset och var en integrerad del av hushållet. I den kringbyggda gården var husen även fysiskt sammanbyggda. De uppfördes i samma material och med samma höjd. Uthusen var i regel i skiftesverk eller korsvirke. De hade liksom bostadshuset torv eller halmtak.

Separata byggnader uppfördes för vissa viktiga funktioner, såsom linbastor, maltkölnor och smedjor, vilka ofta delades av bykollektivet. Brygghus har i princip funnits på varje gård.

På godsens och de större gårdarna var bebyggelsen tidigt mer separerad. Ekonomihuset låg för sig och skildes från mangården, ibland av en väg. Byggnaderna var

vanligtvis i trä men stenkonstruktioner kunde även förekomma.

Torp och backstugor

Den kraftigt stegrande befolkningstillväxten i framför allt de lägre samhällsskikten från 1700-talets mitt och framåt, ledde till en ökad tillväxt av torp och backstugor i utkanten av byarna och i utmarkerna. Den obesuttna bebyggelsen låg på ofri grund och ersättning till markägarna utgick vanligtvis i form av dagsverken. Kring större gods och gårdar fanns vanligen många dagsverkstorp, ibland med specialiserad arbetskraft. En speciell typ var soldat- och båtsmanstörpen, tillkomna från och med 1600-talet. För dessa svarade rotebönderna. Till torpen hörde ofta en liten jordplätt för husbehovsodling samt någon småhage för t.ex. en ko. Backstugorna var synnerligen enkla till sin karaktär, ofta delvis ingrävda i backen, och saknade i allmänhet mark att tillgå.

Ett relativt stort antal torpbyggnader finns bevarade på olika håll i kommunen. Ofta är bostadshusen varianter av enkelstugor eller långloftsstugor. Idag har många av dem omvandlats till fritidsbostäder. På övergivna torpställen kan man ibland fortfarande tydligt se spåren efter bebyggelse. Bevarade backstugor är betydligt mer ovanliga, men enstaka exempel finns t.ex. i Dagsås socken (se miljö 37).

En gammal torpstuga vid landsvägen nära Toresgård i Spannarps socken.

Rya kvarn i Valinge socken är en s.k. underfallskvarn.

Ståtlig milsten från 1666 på postament i trevägskorsningen vid Backgården i Nordvåra.

Kvarndrift och tidig industri

Vattendrivna kvarnar för husbehovsbruk har funnits vid nästan alla vattendrag som varit möjliga att utnyttja och har använts ända in på 1900-talet. De äldsta bevarade exemplen är s.k. skvaltkvarnar (med liggande vattenhjul). Ett dussintal av denna typ är bevarade i Varbergs kommun. Förutom sju stycken i Ulvatorpsbäcken (se miljö nr 15) finns skvaltor i bl.a. Brännhult i Rolfstorps socken, Svenstorp i Lindberg, Kvarnome i Veddige och Bossgård i Ås socken. De se-

Våröbacka Gästgiveri vid kustvägen har anor från början av 1700-talet. Den nuvarande tvåvåningsbyggnaden uppfördes i mitten av 1800-talet, den lägre troligen tidigare. Båda byggnaderna har timmerstomme. Vårö socken.

nare vattenkvarnarna (med stående vattenhjul) representeras idag bl.a. av Öströö kvarn (se miljö nr 37), Rya kvarn i Valinge samt Näs och Kvarnome kvarnar i Veddige socken.

I Veddige socken har ett större kvarnstensbrott funnits redan på medeltiden. Vid Himleån, i Träslöv socken, fanns ett mindre tegelbruk och på Öströö gods ett stort sågverk redan under 1700-talet. Inga bevarade byggnader finns dock kvar från dessa verksamheter.

Vägar och gästgiverier

Vattenvägarna längs den halländska kusten samt åarna inåt land var länge de viktigaste delarna i kommunikationsnätet. Dock har Viskan inte haft någon större seglation, då bl.a. fasta laxfischen och forslar utgjorde hinder. Däremot har flottning förekommit tidigt, på 1700-talet även viss frakt av sågat virke.

Statsapparatusens uppbyggnad under 1500-talet krävde bättre kommunikationer för att underlätta handel och

varuutbyte. Då Halland vid 1600-talets mitt tillfördes Sverige var vägväsendet ännu mycket primitivt. Endast de större landsvägarna, särskilt kustvägen eller den s.k. Kungsvägen, underhölls någorlunda. Efter försvenskningen anlades flera nya vägar över landskapsgränserna. Staten önskade av bl.a. militära skäl bra vägar för snabba uppmarscher. De viktigaste vägarnas sträckning kan utläsas i äldre kartmaterial, exempelvis på Johan Söderlinghs kartor från tidigt 1700-tal. Dessa redovisar t.ex. den nord-sydliga kusthuvudvägen (vilken fungerade som huvudled ända fram till vår tids motorvägsbyggen), med i princip samma sträckning som den har än idag (väg 845).

Under 1600-talets andra hälft och 1700-talet genomfördes en allmän upprustning och uppmärkning av det svenska vägnätet. Kustvägen och ett par större landsvägar genom Halland mättes upp och försågs med milstenar. Skjutsväsendet reglerades (enligt 1649 års gästgiveriförordning) och längs de större vägstråken infördes ett system med gästgiverier, skjutshåll och postgårdar. Gästgiverierna låg på ett avstånd av cirka två mil från varandra och hade skyldighet att hålla skjutshästar samt erbjuda resande kost och logi. På Söderlinghs kartor anges tre gästgiverier i Varbergstrakten; Fastarp, Åsbro och Värö Backa. Ett annat fint exempel är Torps gästgivaregård i Kungäsa. På 1700-talet började man anlägga

Öppen gårdstyp i Tågarp, Skällinge socken.

stenbroar med ett eller flera valv. Välbevarade stenvalvsbroar är t.ex. Åsbro, Åttabro samt broarna i Lindhov, Rolfs-
torp, Galtabäck, Bäck i Gunnarsjö och Brostorp.

Bebyggelsens utveckling från laga skiftet och framåt

Från slutet av 1700-talet skedde flera förändringar som påverkade jordbrukets utveckling. Frälsebönderna kunde nu friköpa sina gårdar och skiftesreformer påbörjades i viss skala i och med storskiftet. Den reform som dock fick störst inverkan på bebyggelse och landskap var laga skiftet. Förordningen om laga skifte kom 1827 och var ett initiativ från statsmakten.

Utflyttning av gårdar var dock inget nytt fenomen i Halland. Även i tidigare skeden hade bebyggelse flyttats från sina för-

Göingegården, f.d. arbetarbostad. Lindbergs socken.

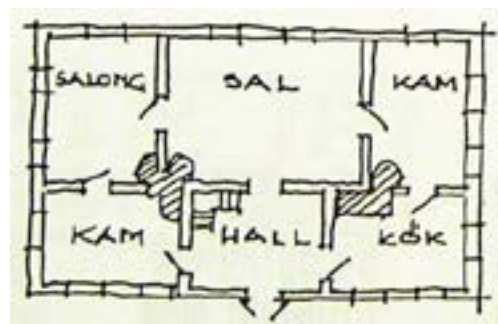
historiska och medeltida lägen. Genom laga skiften på 1800-talet förändrades kulturlandskapet och bebyggelsestrukturen återigen radikalt, då många gårdar fick flytta ut från byplatserna till nya lägen. På slätten innebar utflyttningen ibland en närmast total bysprängning, dvs. bebyggelsen kom efter skiftet att uppfattas som ett stort antal ensamgårdar. Laga skiftet ledde därutöver ofta till nybyggnader och moderniseringar, både på utflyttade och kvarliggande gårdar.

Dubbelradhus från 1875. Stocken 2:61, Stråvalla socken.

Salsbyggnad från 1870-talet med den typiska frontespisen. Veddige socken.

Salsbyggnad planlösning.

Då mer rationella odlingsmetoder infördes, ersattes den kringbyggda fyrhängade gårdstypen från 1800-talets senare hälft av en öppnare gårdstyp. Vanligen har en länga tagits bort för att underlätta framkomsten för de stora maskiner som efterhand kom i bruk. Ofta har det hus som legat mitt emot boningshuset tagits bort eller så har boningshuset avskilts från de övriga byggnaderna. Idag kräver de stora jordbruken allt större och mer ändamåls-

enliga ekonomibyggnader, vilket inneburit en fortsatt upplösning och expansion av gårdsbilden.

Utvecklingen under 1800-talet innebar bl.a. att godsens utökade sin stordrift och att nya storgårdar tillkom i samband med jordbruksexpansion, t.ex. Runesten i Grimetons socken som bildades runt 1850. Ofta avhystes äldre agrar bebyggelse då godsens arbetare inhystes i arbetarbostäder och statarlängor. I Varbergsområdet är sådan bebyggelse dock jämförelsevis begränsad. Istället har torpbebyggelsen varit relativt omfattande, vilket ett stort antal dagsverktorp på bl.a. storgårdarna Öströo och Torstorp vittnar om.

Nya hustyper och byggnadstekniker

Utmärkande för höglofts- och långloftsstugan var att de uppfördes på endast enkel rumsbredd, dvs. åtminstone stugan var genomgående med fönster åt båda håll. Manhus med dubbel rumsbredd var ovanligt på bondgårdarna i äldre tid men blev allt vanligare under 1800-talets andra hälft. Parallellt med det nya dubbelradiga byggnadssättet fortsatte man dock på flera håll att bygga traditionella längor med enkel rumsbredd ända fram mot 1880-1890-talen. Övergångstyper med längor på dubbel rumsbredd förekom också. De nya "dubbelhusen" var till skillnad mot de äldre längorna i regel symmetriska och influerade av herrgårdarnas och prästgårdarnas arkitektur.

De än större s.k. *salsbyggnaderna*, med sexdelad planlösning och ett centralt placerat stort rum ("salen"), blev allt vanligare mot slutet av seklet. Inspiration hämtades även här från prästgårdar och herrgårdar och ritningar kunde fås i olika mönsterböcker. Salsbyggnaden har väl tilltagen höjd i bottenvåningen och är ofta i 1 ½ våning med en eller två frontespiser. Byggnaderna är vanligen uppförda i timmer eller plank.

Byggnadssättet förändrades på flera sätt på landsbygden. Den framväxande sågverksindustrin gjorde det sågade virket lättillgängligt. De traditionella skiftesverks- och timmerhusen fick nu ge vika för modernare plank- och regelkonstruktioner. Spån och tegel ersatte torv och halm som taktäckningsmaterial. Glasverandor och olika mönstersågade detaljer blev vanliga på de nya breda husen liksom på de gamla längorna, som försökte efterlikna dessa. Husen började målas. Rödfärgen slog igenom på landsbygdens äldre byggnadsbestånd och ekonomibyggnader. De nya breda husen med dess hyvlade panel målades från början i ljus linoljefärg.

I de nya stationssamhällena började tegelhus, ibland med putsade fasader, dyka upp under slutet av 1800-talet. Byggnader såsom mejerier och industrier och hus med anknypning till järnvägen uppfördes i tegel under slutet av 1800- och början av 1900-talet. Fortfarande är tegelhus,

Ekonomibyggnader från slutet av 1800-talet. Svinhus (tv) och ladugård med bottenvåning i gjutteknik. Årnäs 2:3, Ås socken.

Banvaktstuga i tegel, Himle.

Sunvära kvarn i Värö socken, uppförd 1866, är den mest välbevarade väderkvarnsmiljön i kommunen.

Brunabo f.d. skola, Karl Gustavs socken.

Mejeribyggnad till Åstadholms andelsmejeri från ca 1910, Sibbarps socken.

liksom putsade eller reveterade hus, dock relativt ovanliga på Varbergs landsbygd, särskilt i jämförelse med södra Halland.

Större ekonomibyggnader

Även ekonomibyggnaderna genomgick stora förändringar. Ladugårdarna blev allt större och skiftesverks- och timmerhusen ersattes av konstruktioner i resvirke, tegel och sten – ofta i kombination. Särskilda svin- och hönsbhus uppfördes allt oftare. Resvirket kläddes med en brädpanel som rödfärgades. En annan byggnadsteknik som blev relativt vanlig vid uppförande av nya ekonomibyggnader var gjuttekniken, där lera och småsten användes. Invändigt tillkom nya takstolskonstruktioner för att hantera de stora spännvidderna liksom olika hissanordningar.

Byggnader och verksamheter på landsbygden

Jordbrukets utveckling under andra hälften av 1800-talet gav upphov till en omfattande nybyggnation av livsmedelsanknutna byggnader såsom kvarnar, mejerier och slakterier.

Kvarnarnas kapacitet ökade och nya vattenkvarnar byggdes samtidigt som äldre byggdes till, vilket innebar att de mindre skvaltkvarnarna minskade i betydelse. Under 1900-talet ersattes vattenkvarnarna av turbinkvarnar. Exempel på bevarade turbindrivna vattenkvarnar är Gässlösa kvarn i Rolfstorp, Göinge-

gårdens kvarn i Lindberg och Stackenäs kvarn i Karl Gustavs socken. Först under 1800-talet blir väderkvarnarna allmänna i Halland, speciellt på den öppna kustslätten. I Varbergs kommun har främst Ås och Värö socknar haft ett rikt bestånd av s.k. hättkvarnar.

De första mejerierna tillkom på större gårdar, för att få avsättning för den egna mjölkproduktionen. Utvecklingen ledde så småningom till framväxten av tre mejerityper; herrgårdsmejerier, privatägda uppköpsmejerier och från och med 1890-talet även andelsmejerier. De senare blev efterhand dominerande. Bevarade mejeribyggnader (idag med en annan funktion) finns på flera ställen, t.ex. i Ästad och Hunnestad samt i Grimeton och Tofta stationssamhällen.

På större gårdar samt i tätorter på landsbygden finns byggnader som hyst t.ex. mejerier, tegelbruk, slakterier, större kvarnar, magasin och diverse tidig småindustri kvar. Ett bra exempel på det är Kullagård i Veddige socken. Många av dessa byggnader tillkom i samband med den agrara expansionen under 1800- och tidigt 1900-tal.

Genom folkskolestadgan 1842 blev skolundervisningen obligatorisk och efterhand uppfördes särskilda skolbyggnader i varje socken. De första skolorna placerades i regel invid kyrkan, som t.ex. i

Lanthandeln i Hjältalunga, Kungsäters socken. Byggnaden uppfördes redan 1849, dvs. femton år före näringsfrihetens införande. Lanthandeln lades ner redan 1899, men den autentiska inredningen finns ännu kvar.

Sibbarps, Dagsås, Spannarp och Hunnestads socknar. När större skolor senare uppfördes, förlades dessa ofta intill de gamla skolbyggnaderna. Flera byskolor utanför sockencentret uppfördes i början av 1900-talet, såsom i Bråtås i Rolfstorp, Ästad i Sibbarp, Brunabo i Karl Gustav samt i Sällstorp. Många gamla skolbyggnader fungerar idag som församlingshem eller bygdegårdar.

Den fulla näringsfrihetens införande 1864 tillät etablering av handelsföretag också på landsbygden och ledde till uppförandet av lanthandlar. Tillkomsten av

Tofta bygdegård, Lindbergs socken.

stationssamhällen i samband med järnvägsbyggandet på 1880-talet i Halland, bidrog starkt till lanthandelns expansion.

Andra kollektivt brukade byggnader och anläggningar som växte upp på landsbygden från slutet av 1800-talet och framåt var t.ex. tingshus, fattighus, frikyrkor, bygdegårdar, kolonier, dansbanor och senare fryshus. Tingshuset för Viske härad uppfördes i Nyebro 1896. Frikyrko-byggnader uppfördes i viss utsträckning på landsbygden från och med 1900-talets början, såsom i Värö och Veddige. Bygdegårdarna började uppföras på 1920-30-talen och finns på ett flertal platser, bl.a. i Nösslinge samt i Tofta

och Åsklosters stationssamhällen. Ungefär samtidigt anlades ett par av de tidiga dansbanorna i nuvarande Varbergs kommun, Björkelund i Karl Gustav och Solbacken i Kungsäters socken (se miljö 8).

Industrier

Näringslivet i Halland var långt in på 1800-talet helt dominerat av jordbruket. Ännu 1865 fanns i hela länet endast 39 fabriker och manufakturer, där de flesta anläggningarna hade en mycket liten produktion. Industrin i kommunen var långt in på 1900-talet främst knuten till Varbergs stad men fick successivt ökad betydelse på landsbygden, bl.a. p.g.a. näringsfriheten och förbättrade kommunikationer.

F.d. textilfabriken med typiskt sågtandsstak, Kungsäter.

Skogsnäringen blev en viktig faktor för landsbygdens industriella utveckling. Under 1800-talet ökade främst sågverkens betydelse, varvid ång- och vattendrivna salusågar och husbehovsågar växte upp. Då råvaran dock var en bristvara i Halland, kom timret ofta från Västergötland och Småland. Sågverk fanns bl.a. i Sibbarp, Dagsås, Gunnarsjö och Nyebro i Ås socken.

Bortsett från det kortlivade exportinriktade sågverket vid Nyebro på 1860- och 70-talen, blev sågverksnäringen av större betydelse först efter andra världskriget då den första generationen planterad skog i Halland började bli mogen för avverkning. Derome och sedermera Värösågen, växte från och med nu till dagens stora koncerner inom sågverksbranschen.

Sågverket och massafabriken vid Värö bruk, det första stora industrikombinatet i Sverige, uppfördes efter lång planering i slutet av 1960-talet och början av 1970-talet. Den storskaliga anläggningen var även en pionjär inom automatisering och datorisering av industriprocesserna. Övervägande delen av såväl sågvirke som sulfatmassa går på export och fraktas via järnväg 15 kilometer till Varbergs hamn.

Mer storskalig textil industriproduktion på landsbygden har varit relativt ovanlig i nuvarande Varbergs kommun. Ett undantag utgör Kungsäter samhälle, där

Marks Linnemanufaktur uppförde en fabrik 1907 (i dåvarande Älvsborgs län). I linneväveriet med sitt typiska sågtands-tak, har bl.a. även presenning tillverkats.

Stenindustrin utvecklades under andra hälften av 1800-talet och nådde sin höjdpunkt mellan ca 1870 och 1910. Den halländska graniten blev en stor exportvara i form av gatsten m.m. Stenbrott med den eftertraktade charnockiten fanns utmed kuststräckan från Getterön ned till Apelviken. I Torpa bröts den rödaktiga Torpagraniten. Fältspatsbrytning var en stor verksamhet i Derome under första hälften av 1900-talet.

En större sentida avläggare inom stenhuggeribranschen är Strängbetong i Veddige, med en produktion av betongelement sedan starten 1958.

En rad småindustrier etablerades i samband med järnvägens och stationssamhällets tillkomst och utbyggnad. Det rörde sig t.ex. om snickerier, verkstäder och garverier. I Tvååker fanns t.ex. en toffelfabrik och ett vagnsmakeri.

Som ett högteknologiskt och unikt inslag i industrialiseringen av landsbygden i Halland, framträder etableringen av Grimetons radiostation på 1920-talet. Anläggningen, med sin ännu fungerande långvägssändare och tillhörande sex antenntorn, är idag världsarv (se miljö 29).

Krokstad fyr vaktar sin utpost och ledsagar sjöfarande vid södra inloppet till Båtafjorden.

I slutet av 1800-talet påbörjades utbyggnaden av vattenkraften i Halland. I Varbergs kommun har denna dock inte avsett så stora fysiska spår, jämfört med i kommunerna söderöver. Av de fyra stora halländska åarna är Viskan den minsta. Då dess fallhöjd till största delen ligger i Västergötland, kom endast ett mindre kraftverk att byggas på hallandssidan; Kullagårds kraftstation i Veddige socken, från 1910-talet. Ungefär samtidigt uppfördes de små kraftverken i Himleån (Skärte) och i Dagsåsån (Dagsås, Klef, Skygge och Strömma).

Parallellt med vattenkraften blev först ångkraftverk och senare gasturbinverk viktiga komplement för produktionen och distributionen av el. Varbergs ångkraftstation 1908, liksom Varbergs gasturbinverk 1956, var båda först ut i landet. Som landets största i sitt slag, uppfördes Lahalls gasturbinverk 1974. Anläggningen med sina åtta plåtskorstenar, klossiga byggnader och oljecisterner är beläget mellan Värö bruk och Ringhals. Det tjänar främst som ett reservkraftverk för Ringhals kärnkraftverk, vilket uppfördes under 1970-talet (se miljö 2).

Veddige stationshus uppfördes 1920 efter ritningar av arkitekt Harald Söderberg.

Ett äldre fritidshus av det mer påkostade slaget är denna jaktstuga i Fageråkra utanför Veddige, uppförd av en Boråsbyggmästare 1930.

Även när det gäller vindkraftens utveckling har Varbergs kommun varit tidigt ute. Utanför Tvååker byggdes Sveriges första vindkraftspark 1991 (se miljö 33).

Hamnar och sjöfartsbebyggelse

De tidiga naturliga hamnarna ersattes först från slutet av 1800-talet av hamnanläggningar med angringskajer, pirar och vågbrytare etc. I samband med fiskets och handelns ökade betydelse under denna tid, utvecklades större anläggningar med permanent bebyggelse i gamla fiskelägen som Träslövsläge, Galtabäck och Bua. En hamnbebyggelse med bodar, magasin, varv och andra byggnader växte efterhand fram på dessa platser.

Bland den bevarade sjöfartsanknutna bebyggelsen typisk för kommunen finns t.ex. lotshus, livräddningsstationer, kapten- och fyrapersonalbostäder samt ett par fyrar (se miljöerna 27, 31 och 32).

Järnvägen

Från och med 1860-talet övertog järnvägarna successivt en del av landsvägarnas och vattenledningarnas transporter. Järnvägsanläggningarna var de dittills största byggnadsföretagen i landet och det viktigaste ur kommunikationsvinkel som hände under 1800-talet. Järnvägarnas framväxt hänger intimt samman med industrialismens genombrott, där goda kommunikationer var en förutsättning.

Järnvägarna innebar också en demokratisering av resandet – att resa blev nu möjligt för de bredare lagren av befolkningen.

Den stora utbyggnaden i Halland skedde under 1880-talet. 1880 stod järnvägen mellan Varberg och Borås klar. Längdbanan genom Halland, Väst kustbanan mellan Helsingborg och Göteborg, var klar till hela sin sträckning 1888. 1911 invigdes järnvägen mellan Varberg och Ätran. Drivande kraft bakom den för jordbruket gynnade längdbanans tillkomst var landstinget, medan enskilda intressen låg bakom tvärbanan som framförallt tillgodosåg trävaruexportens och industrins behov.

Där järnvägarna drogs fram växte nya samhällen upp, vilka ofta övertog de gamla kyrkbyarnas roll som noder i ett agrart omland. Järnvägsstationen blev vanligen centrum i både gamla och unga samhällen, där järnvägens restaurang och hotell ersatte gästgiverierna som givna samlingspunkter. Till järnvägen och stationen drogs industrier, hantverkare, affärer m.m. och bebyggelsen växte.

Exempel på stationssamhällen är Tvååker, Himle och Åskloster utmed Väst kustbanan, Tofta och Veddige utmed Varberg-Boråsbanan och Grimeton och Rolfstorp utmed Varberg-Ätranbanan. Stationsbyggnaderna fick ofta ett enhet-

Rörvikskolonin på Årnäshalvön byggdes 1940 av Röda Korset i Borås med pengar från Barnens Dagsförening.

ligt utseende utefter en och samma bana, ett resultat av standardritningar upprättade på centralt håll. Stationshusarkitekturen påverkade utformningen av den omgivande tillkommande bebyggelsen, som här hämtade inspiration.

Efterhand övertogs banorna av SJ. Under perioden 1916-36 elektrifierades Väst kustbanan och i slutet av 1940-talet banan Varberg-Borås. Bilismens genombrott under efterkrigsperioden och dubbelpårets framdragning under de senaste decennierna, har inneburit nedläggning av vissa banor och bansträckor samt indragning och rivning av flera stationer.

Idag trafikeras endast Väst kustbanan och Viskadalsbanan (Varberg-Borås).

Bilismen

Satsningen på järnvägarna innebar att vägnätet en tid fick förfalla. Med bilens och explosionsmotorns introduktion under tidigt 1900-tal, kom dock förnyade krav på förbättring av vägar och broar. Från och med 1920-talet började vägarna i ökad utsträckning anpassas till biltrafiken. Backarna ersattes av nedsprängda vägar. De större vägarna bredades, rätades och belades med asfalt och betong. Bilismens storhetstid började efter andra världskriget; mellan 1948 och 1958 femdubblades antalet bilar i landet.

Genom en ambitiös och målmedveten satsning har den gamla väderbitna kvarnbyggnaden och miljön vid Strömma kvarn fått nytt liv och användning. Tvååkers socken.

Modernt fritidshus i Bua som ansluter fint till kustlandskapet. Värö socken.

Med statsmaktens stöd började motorvägar byggas runt om i landet. Nuvarande sträckning för E6 genom kommunen, med förbifart Varberg, blev färdig 1988.

I spåren av bilismens tidiga utveckling uppstod ny bebyggelse såsom bensinmackar, garage och verkstäder, motell och vägkrogar utmed vägarna. Under senare decennier har inte minst utbyggnaden av trafikplatser och stora externa köpcentra utanför städerna varit en förändringsfaktor, vilken även påverkat landsbygdens utveckling. I dagens landskapsbild utgör vägsystemen ett markant inslag och upp-tar bitvis stora arealer.

Bad och fritid

Runt sekelskiftet 1900 började stränderna utmed Skånes och Hallands kuster exploateras för fritidsboende. Institutionsbadandet med sina speciella badterminer och medicinskt betingade regler för dagligt liv, försvann och ersattes successivt av ett fritt badande utmed stränderna. En havsbadort av nytt slag, med sandstränder och klippor samt intilliggande badhytter, servicebyggnader och sommarhus växte efterhand fram. I de strandnära jordbruksbyarna och småorterna startades pensionatsrörelser och de gamla fiskartorpen började hyras ut till sommargäster. De mindre privilegierade stadsbarnen fick nu möjlighet till sol, bad och rekreation genom den framväxande barnkolonirörelsen. Större arbetsgivare uppförde semesterhem för sina anställda.

Exempel på denna utveckling finns på flera ställen längs Varbergskusten, såsom i Södra Näs, Apelviken, Getterön, Kärra och på Årnäshalvön.

Under det tidiga 1900-talet var fritidsbebyggelsen förbehållen de mer välsituerade, för att under 1920- och 30-talen bli mer allmän. Semesterlagen från 1938, med två veckors lagstadgad semester, brukar räknas som en tidig milstolpe för fritidsboendets utveckling.

Under 1930-talet började fabriksstillverkning av färdiga små sportstugor, varvid områden med enkla fritidshus växte fram i anslutning till strandbadorterna. Emellertid var det inte förrän efter andra världskriget som byggandet av fritidshus utmed hallandskusten sköt fart på allvar. Medan det i slutet av 1940-talet fanns omkring 5 000 fritidshus i länet, hade siffran stigit till ca 10 000 i början av 1950-talet. Utbyggnaden skedde även i inlandet, ofta i anslutning till sjöar i skogsbygden. Fram till mitten av 1960-talet byggdes i genomsnitt närmare tusentalet fritidshus årligen i länet!

Under de senaste decennierna har fritidshusen utmed kusten alltmer övergått till permanentbostäder. De enkla stugorna byggs ut eller ersätts av större byggnader av villakarakter med möjlighet till året-runtboende. De dramatiskt ökande huspriserna har bidragit till denna utveckling. Det fortsatt höga exploaterings-

Modern gårdsanläggning med såväl äldre ekonomibyggnader som stora nya maskinhallar, gödselbrunnar, ensilageupplag, silos och djurstallar vid Hästared i Tvååkers socken.

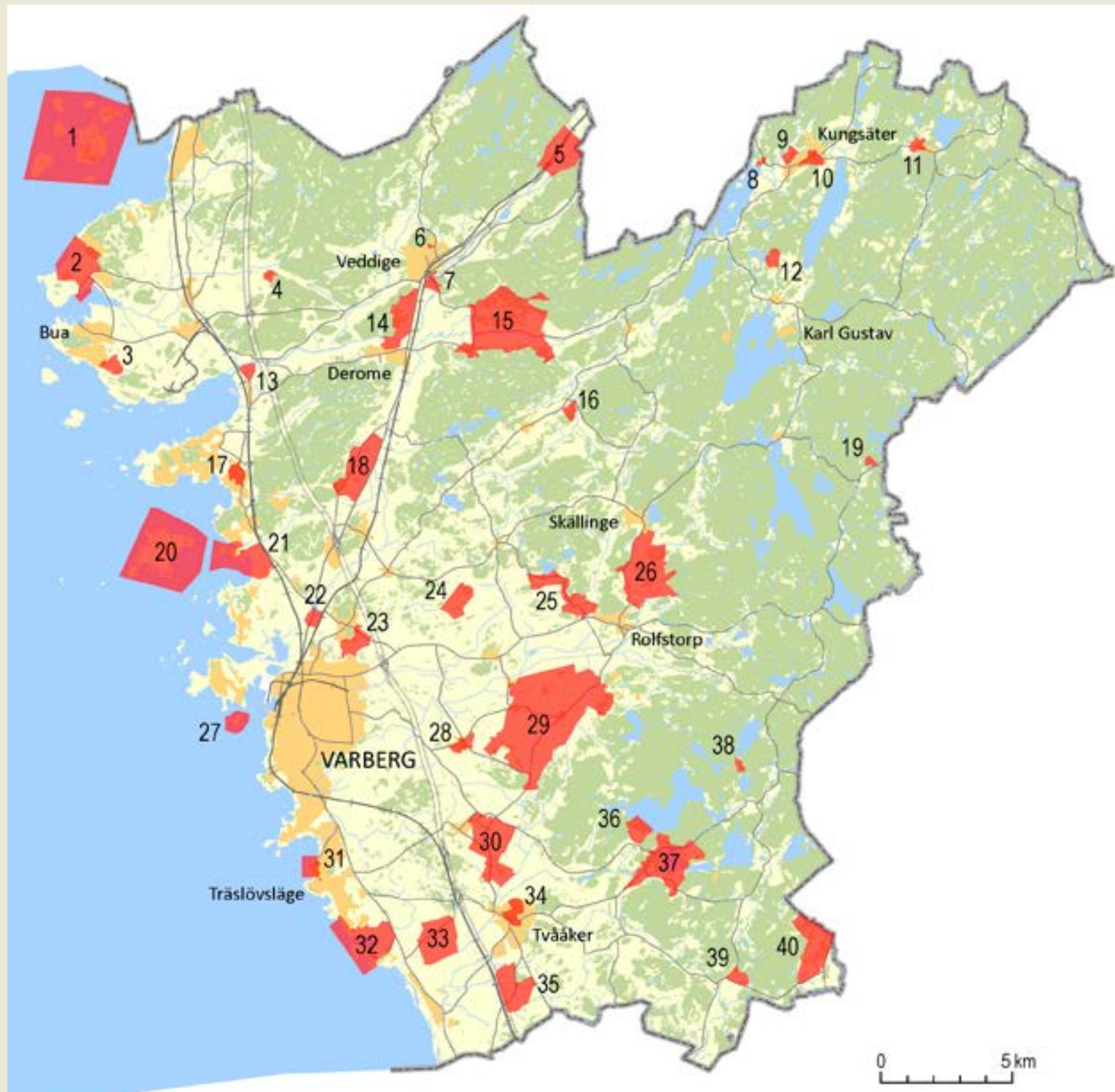
trycket utmed den känsliga kuststräckan utgör en utmaning för kulturmiljövården, liksom för planerare och politiker.

Det moderna jordbrukets byggnader

Jordbrukets allt mer långtgående rationalisering under efterkrigstiden har inneburit att de kvarvarande gårdarna blivit större. Detsamma gäller för ekonomibyggnaderna som alltmer avskiljts från mangården. Stordriften har bl.a. givit upphov till jättelika ligghallar där hundratal kor kan vistas samtidigt. Många av de gamla ekonomibyggnaderna har

därmed blivit utan funktion och står numera övergivna.

Att hitta nya användningsområden för dessa och andra byggnader är *en* viktig förutsättning för att kunna bevara landsbygdens karaktärsskapande bebyggelse. Kanske kan den rådande livsstils- och byggnadsvårdstrenden bli en framgångsfaktor i detta sammanhang?

Kulturmiljöer i Varbergs kommun

1. Vendelsöarna
2. Ringhals
3. Bua by
4. Åkraberg
5. Veselången
6. Veddige Porsmad
7. Kullagård
8. Solbackens festplats
9. Hultaberg
10. Kungsäter-Torp
11. Gunnarsjö kyrkby
12. Stora och Lilla Bua
13. Åsklosters kungsgård
14. Torstorp-Åsbro
15. Sällstorp-Ulvatorp-Svenstorp
16. Stamnared Svennagård
17. Kärradal
18. Torpahöjden
19. Vik
20. Balgö
21. Gamla Varberg-Tången
22. Lindhov-Ny Varberg
23. Trönningeby
24. Grunnarp
25. Sämvägen
26. Skärtedalen
27. Skrivareklippan
28. Hunnestads bygata
29. Grimeton-Tjärby
30. Spannarp
31. Träslövsläge
32. Gamla Köpstad-Galtabäck
33. Tvååkers gata
34. Tvååkers stationssamhälle
35. Hägared-Tyllered
36. Ottersjö säteri
37. Dagsås-Öströö-Sjö
38. Ängens
39. Sibbarps kyrkomiljö
40. Joastorp-Gödeby

0 500 m

Vendelsöarkipelagen utgör kommunens nordligaste skärgårdsmiljö. Samtliga sju öar karakteriseras av ljunghedar, magra strandängar och hållmarker med vindpinade enbuskar och snår. På Vendelsö har tidigare bedrivits ett utpräglat skärgårdsjordbruk, med åkrar och ängar nära bebyggelsen samt vidsträckta utmarker runtomkring. Även omkringliggande öar utnyttjades förut till bete. Sedan jordbruket upphörde under 1900-talets andra hälft, har en betydande igenväxning skett. På senare år har dock stora ytor med f.d. utmark restaurerats och idag betar återigen nötkreatur öns marker. Gårdsbebyggelsen med välbevarade byggnader är samlad nära hamnen på öns östra sida. På Vendelsö finns många fina stenmurar och en bevarad väderkvarn. I markerade krönlägen ligger mäktiga gravrösen och i strandkanten finns tomtningar och stenpirar efter tillfälliga fiskebosättningar.

Vendelsöarna

Värö socken

Detalj ur laga skifteskartan över Vendelsöarna från 1859, visande den centrala inägomarken med åkrar (gula ytor) och ängar (gröna ytor). De två gårdarna ligger strax norr om hamn- och kvarnplatsen. Kring bebyggelsen syns den gamla åkern närmast husen, medan relativt sent utdikade åkertegar ligger i dess utkanter. Längst i norr finns även en åkerlycka; Dammet. Inägorna omges av bergig utmark. Akten M85-16:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Vendelsöarna ligger i Vendelsöfjorden strax sydväst om Frillesås och nås med båt från hamnen i Stavder norr om Ringhals. Vendelsö är den största och enda bebodda ön i ögruppen, som består av sju stycken öar. Landskapet härute är till stor del kargt, med kala berg och hållmarker som till stor del vuxit igen med enbuskar, snår och ljung. Därutöver finns klapperstensvallar, sumpmarker med gölar samt

magra gräsmarker och strandängar med en värdefull flora. Vendelsö har även ett trädbestånd med främst ek och al nära bebyggelsen samt partier med tallskog. Några gamla ekar återfinns även ute i odlingslandskapet.

På Vendelsö har sedan länge bedrivits ett kustjordbruk, med åker- och ängsbruk samt extensivt bete på utmarken

som även inkluderade omgivande holmar och skär. Öns östra del täcks bitvis av ett tjockare jordlager av morän, sand och grus, till vilket åkermarken tidigare var knuten. Gårdsbebyggelsen var lokaliserad till sydöstra utkanten av åkerområdet.

Den äldsta åkermarken låg omedelbart nordväst om gårdarna och bestod av ett par större åkerytor med naturgivna former, omgivna av äng. I utkanterna av det äldsta åkerområdet fanns under 1850-talet en mängd åkertegar. Uppodlingen av dessa ytor har sannolikt skett relativt sent och pågick

Väderkvarnen under restaurering hösten 2015.

ända in mot 1900-talets mitt. På öarna har även torv- och stentäkt bedrivits. Rester efter torvgravar finns bl.a. vid Mossebrynsfloen i söder. Längs vägen mellan gårdsläget och väderkvarnen finns ett större stenupplag.

Inägomarken med sina åkrar och ängar avgränsades mot utmarken med stenmurar. Detsamma gällde lyckor på utmarken. Även längs skiftes- och fastighetsgränser löpte långa raka enkelmurar. De bebyggelsenära stenmurarna är till stor del välbehållna och exponerade, men börjar på utmarken att växa igen med enbuskar och snår. Många av murarna har grindstolpar av sten kvar vid öppningarna. Längs kanterna på f.d. åkerytor söder om bebyggelsen, finns flera stora röjningsrösen på rad. Även stora stentippar förekommer här. Inom åkerområdet finns grunda diken och terrasskanter, avgränsande f.d. åkerytor.

Numera bedrivs inget åkerbruk på ön och betet på flertalet öar har upphört. Sedan Vendelsö blev naturreservat 2002, betas markerna på huvudön av nötkreatur. Djuren strövar fritt över hela ön, undantaget gårds- och hamnområdet. På utmarkerna, även på några av öarna, genomförs återkommande bränningar och röjningar. Vendelsö har i och med dessa restaureringsåtgärder återfått en hel del av sin forna karaktär, med betade gräs- och ljunghedar på utmarken.

Vackra gamla stenmurar avgränsar Klasgårdstomten mot bergiga utmarker.

På öns sydvästra del finns ett stort gravröse och fina små sjömärken av kallmurad sten. Härifrån berget har man en magnifik utsikt över Vendelsöarkipelagen – i bild syns Ustö.

Något sydväst om gamla gårdsläget ligger ytterligare en gård, uppförd runt 1870.

Den gamla manbyggnaden har nyligen förtjänstfullt renoverats. Bl.a. har en tidsenligt utformad glasveranda byggts mot baksidan. Mot västra gaveln har en lägre tillbyggnad för WC tillkommit.

Ladugårdens tak bärs upp av mesolor och är länets yngsta exempel på en sådan konstruktion.

Vendelsö omnämns första gången 1571 och i jordeboken 1646 upptas det som ett helt mantal kronohemman. Av landsbeskrivningen 1729 framgår att jordbruket som då bedrevs på ön var tämligen magert, med endast lite åker och stora buskiga ängar samt bete på öarnas utmarker. Öns befolkning hade länge fiske och sjöfart som en viktig utkomst-källa – under 1700-talet bodde t.ex. flera skeppare på ön. Man övergick under 1800-talet successivt till att försörja sig på jordbruket.

Vendelsö kartlades första gången i samband med laga skifte 1859-61, då den delades i två skiften mellan de två gårdarna om ett halvt mantal vardera. Bebyggelsen blev dock kvar i sina ursprungliga lägen på tomten. Även den gamla gränsen mellan inägor och utmark fick vara kvar, men långa raka stenmurar lades ut mellan de nya skiftena. En kvarnplats och en hamnplats stakades ut söder om gårdarna samt en grus- och lertäkt i norr. Bebyggelsen ligger något norr om hamnplatsen på öns östra sida och består idag även av ett par sommarstugor.

Gårdsbebyggelsen, som utgörs av tre gårdar, återuppbyggdes i nuvarande lägen efter en förödande brand midsommaren 1870, vilken ödelade öns samtliga byggnader. Ludvigs gård har ett välbevarat manhus med en länga i två våningar samt ekonomibyggnader i vinkel mot söder.

På gårdsplan finns den gamla stenbeläggningen kvar. Här bedrivs sedan många år en populär vandrarhemsverksamhet. Intilliggande, delvis moderniserade, Klasgård har spegelvänd gårdsform med ett manhus i 1 ½ plan. Tomterna omramas av vällagda äldre stenmurar.

Vendelsö 1:6, ett stycke åt sydväst, har välbevarade byggnader som blivit fint restaurerade under senare år. Manbyggnaden är en hallandslänga med glasad veranda mot baksidan. I vinkel mot denna ligger en ladugård med logdel. Byggnadens takåsar bärs upp av ålderdomliga s.k. mesulor. Gården har en stor trädgård som åt söder kantas av lummiga träd.

Från hamnen leder en körbar väg upp till tomtområdet, vilken sedan fortsätter mot stranden åt nordväst. Vägen löper genom f.d. åkermark och passerar en fin gammal väderkvarn från 1876. Byggnaden, som saknar vingar, är uppförd i tuktad gråsten med en spånklädd hätta. Kvarnen, som nyligen har renoverats, var i bruk ända in mot 1900-talets mitt. Tidigare fanns ytterligare en väderkvarn (av trä) på ön, belägen på berget strax söder om den södra gården. Denna förstördes dock i en storm julen 1902.

På Vendelsö och omkringliggande öar finns ett stort antal gravrösen från bronsålder, belägna på kallt berg i markerade krönlägen. Rösen är byggda av sten från

I den f.d. åkermarken söder om gårdsläget ligger stora röjningsrösen på rad längs de terrasserade åkerkanterna.

Tät gårdsmiljö på Ludvigs gård. Byggnaderna används idag som vandrarhem.

Gravrösen på Vendelsöarna ligger i markerade krönlägen med visuell kontakt och syns vida omkring; här ett av rösen på Brattö.

Stenmurar och hamlade träd på Klasgårds tomt.

Stenpir vid Punschviken på Vendelsö, där även tomtningar och båtlänningar finns.

de närbelägna klapperstensvallarna. Intill och på sina håll även uppe på rösen, står små kallmurade sjömärken. Ett av rösen är ett s.k. långröse, vilka är vanliga i Bohusläns skärgård. Såväl på Vendelsö som på några av öarna utanför finns tomtningar, dvs. rester efter enkla hyddor/bodar från tillfälliga fiskebosättningar under medeltid och framåt. Vid Punschviken på Vendelsö finns en större yta med sex tomtningar, båtlänningar och stenpirar.

Vendelsö är sedan 2002 naturreservat (utvidgat 2015 till att omfatta hela Vendelsöarkipelagen). Ön ingår i nätverket Natura 2000; SE0510091 samt i LIFE-projektet GRACE i Halland (restaurering av igenväxta betesmarker i skärgården). I samband med utvidgningen av naturreservatet 2015 upprättades en ny skötselplan, vilken även omfattar tidigare åkermarker. Vendelsö utgör riksintresse för naturvården; objekt NN 32 Vendelsöarkipelagen. Hela ögruppen ingår i Naturvårdsprogram för Varbergs kommun; objekt 136 Vendelsöarkipelagen samt upptas i Jordbruksverkets ängs- och betesmarksinventering. Området innehåller ett stort antal bronsåldersrösen i krönlägen. I strandkanten finns på några av öarna tomtningar, däribland en större yta med sex tomtningar, båtlänningar och stenpirar vid Punschviken på Vendelsö; FMIS Värö 318:1. För hela området gäller utökat strandskydd.

Från hamnen leder en smal väg upp till gårdsområdet på Vendelsö.

Rekommendationer

- För att Vendelsöarnas prägel av äldre tiders skärgårdsjordbruk ska kunna behållas är det avgörande att betet fortgår på f.d. inägor och utmark. Betesdriften ska vara landskapsvårdsinriktad och följa rådande skötselplan.
- Igenväxande bebyggelsenära marker bör restaureras och betas. Några äldre åkerytor här kan med fördel även plöjas.
- Bebyggelsen vårdas och renoveras med hänsyn till dess individuella arkitektur, traditionella utseende och konstruktion. Exempel på bevarandevärda, karaktärsskapande byggnadsdetaljer är grund, fasadmaterial, fasadliv, mesulor, spröjsade träfönster, spån- och tegeltak och färgsättning.
- Eventuell ny bebyggelse bör endast tillkomma som komplementbyggnader/uthus och anpassas till befintligt bebyggelsemönster och utformning.
- Karaktärsskapande landskapsinslag såsom stenmurar, röjningsrösen, diken, terrasskanter, brukningsvägar, grindstolpar, grövre ädellövträd, täkter, stenpirar, sjömärken och sjöbod m.m. bör bevaras och vårdas.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Vendelsö 1:2, 1:3, 1:6; 1:8.

Som enskild industrietablering intar Ringhals kärnkraftverk en särställning i Halland. Genom sin storlek, komplexitet, speciella verksamhet och innehåll är den en viktig pusselbit i berättelsen om Hallands – och Sveriges – moderna historia. Kärnkraftsbygget på Väröhalvön under 1970-talet förändrade radikalt landskapsbilden och befolkningsstrukturen i den gamla bonde- och fiskebygden. Anläggningens silhuett är sedan dess ett långväga synligt landmärke. Det vittomfattande ledningsnätet med sina kraftverksstolpar hör numera till kulturlandskapet på Värö. I Ringhalsmiljön ingår förutom reaktorerna en mängd byggnader såsom kontor, verkstäder, bostäder, idrottshall, hotell, infocenter samt campingplats och hamnanläggning. Tillsammans med den stora arbetsstyrkan skapar dessa komponenter en större samhällsbildning, vilken nästan framstår som en liten enklav ute vid Ringhals.

Ringhals

Värö socken

Foto: Annika Örnborg.

Ringhals från Bua hamn. Vid vattnet syns Videbergshamn, där sjötransporter till kärnkraftverket anlöper. Foto: Annika Örnberg.

Kraftledningsgatan från Ringhals sätter sin speciella prägel på landskapet.

Ringhals kärnkraftverk ligger på Ringhalsnäset norr om Båtafjorden, längst ut på Väröhalvön. Kraftverket har havet i nordväst, med en sprängd kanal för intaget av kylvatten. Det omges i övrigt av obebyggda mindre skogspartier och öppna ytor, vilka successivt övergår i sommarstuge- och villaområden. Åt sydväst gränsar anläggningen till fint betad hagmark som fortsätter ut över klippkusten i Biskopshagens naturreservat, där flera stora gravrösen finns. I söder möter det flacka obebyggda hedlandskapet vid den uppgrundade Båtafjorden.

Som en av efterkrigstidens största svenska industrisatsningar, planlades Ringhals för fyra kärnreaktorer. Den första reaktorn togs i bruk 1975. När den sista startades 1983 blev anläggningen kom-

plett och därmed den största av de svenska kärnkraftverken. Planeringen hade då pågått sedan mitten av 1960-talet. Parallellt med kärnkraftsetableringen vid Biskopshagen skedde planläggningen av Värö pappersbruk vid Klosterfjorden på södra Väröhalvön. För båda dessa storskaliga industriprojekt gällde att placeringen var frukten av utifrån kommande, i grunden statliga, initiativ och beslut. De exemplifierar samtidigt den sena industrialiseringen av Halland, där de agrara näringarna ända in på 1960-talet starkt präglade sysselsättningen liksom landskapsbilden.

Under åren 1965-87 köpte Vattenfall in 74 fastigheter och närmare 250 hektar mark. Ringhals kärnkraftverk ligger på det som tidigare utgjorde hemmanet Biskopshagens inägomark samt delar av utmarken tillhörande Biskopshagen och Skällåkra by. Kärnkraftverket är uppkallat efter den udde som sticker ut i havet sydväst om anläggningen, sedan tidigt kallad Halsen och senare Ringhals. I samband med etableringen inlöstes samtliga gårdar i Biskopshagen, medan gården Kerses tillhörande Skällåkra (utflyttad hit vid laga skiftet) blev kvar inom industriområdet. Skällåkra-gårdarna Lesses, Björs och Attes ligger kvar strax utanför kärnkraftsanläggningen. Även flera förhistoriska gravrösen och stensättningar borttogs vid anläggandet av industriområdet.

Ringhalsanläggningen är koncentrerad till ett stort område nordväst om Backavägen. Industrianläggningens stora skala är påfallande liksom dess varierade innehåll och skiftande karaktär. En visuell överblick är knappast möjlig annat än från luften. I ett fågelperspektiv framgår tydligt bl.a. byggnadernas strikta sydväst-nordöstliga orientering, den raka centrala infartsvägen i nordvästlig riktning samt den svängda kylvattenkanalen. De fyra reaktorerna ligger två och två i varsin del av området. Av dessa utmärker sig Ringhals 1 med sin skorsten och kubiska form. De övriga, Ringhals 2, 3 och 4, har en cylindrisk form. Invid reaktorerna ansluter lägre, storskaliga fönsterlösa industribyggnader med platta tak. I det inhägnade området finns ett stort antal byggnader såsom avfalls- och testbyggnader (Mock up), verkstäder, centralförråd, restaurang- och kontorsbyggnader.

Det vidsträckta transformator- och ställverksområdet med kraftverksstolpar och kraftledningar utgör med sina höga vallar/platåer även ett påtagligt inslag i industrimiljön. De strikt geometriskt placerade vallarna täckta med stenkross förekommer runt hela stationsområdet. Vallarna är ett medvetet arkitektoniskt estetiskt grepp. De utformades av landskapsarkitekt Gunnar Martinsson och består av överskottsmassor från kraftverksbygget.

Ringhals kärnkraftverk är uppfört omedelbart intill Biskopshagens karga hällmarker, vilka idag till stor del utgör naturreservat.

På Ringhals finns idag en fast personalstyrka med drygt 1600 anställda, representerande 60 olika yrkesområden. Strax utanför det stängda industriområdet ligger utspritt runt stora parkeringsytor bl.a. brandstation, motionshall och inforespektive utbildningscenter; de senare uppförda omkring år 2000. Här finns även olika typer av personalbostäder, bl.a. ett villalikhande område med enhetliga småhus i trä, hotell, bostadsbaracker och en husvagnscamping. Vid infarten från Backavägen har manbyggnaden och ett par ekonomibygnader till bondgården Kerses fått vara kvar. Även det f.d. Sionkapellet, byggt 1935, finns kvar inne på industriområdet.

Ringhalshalvön

Lokaliseringen på Ringhalshalvön var knuten till de "idealiska" fysiska förutsättningarna, såsom närhet till havet (kylvatten), stabil berggrund, god hamn och goda kommunikationer i ett samtidigt glesbebyggt kustområde. Det sistnämnda hade sin bakgrund i det byggnadsförbud till skydd för den kustnära naturen på halvön som tillkommit i början av 1950-talet och som så sent som 1963 planerades att utökas genom att fridlysa hela området som naturminne. En rest av detta utgörs idag av Biskopshagens naturreservat. Således blev resultatet att naturvården ofrivilligt kom att kratta i manegen för etableringen av ett av världens största kärnkraftverk vid denna tid.

Sionkapellet, som byggdes 1935 och såldes 1967 till Vattenfall, ligger kvar inne på industriområdet.

Gården Kerses ligger kvar inne på Ringhals område och används idag bl.a. som hembygdsgård.

Söder om området, vid Båtafjorden, ligger Videbergshamn; en mindre hamnanläggning som delvis tagits i anspråk för kärnkraftverkets leveranser men som även har en äldre fiske- och småbåtshamn med små sjöbodrar på rad. Inloppet i Båtafjorden markeras av Krokstad fyr och tydliga sjömärken. Markerna kring Ringhals betas av får och nötkrea-

tur, däribland lantrasen Ödhumla samt Highland cattle. Söder om kärnkraftverket har de gamla strandängarna påverkats av utfyllnadsmassor och anläggandet av trafikleden Bua-Ringhals. Åt väster vidtar karga hållmarker av hedkaraktär med enbuskar. I betesmarkerna finns många fina stenmurar.

Bua centrum skapades som ett led i 1970-talets industrietableringar på Värölandet.

Bua centrum

En direkt följd av Ringhalsbygget och industrialiseringen av Väröhalvön, var ett mycket omfattande bostadsbyggande. I den sammanslagna storkommunen byggdes snabbt nya bostadsområden såväl i centralorten som i orter som Veddige och Tvååker. På grund av skyddszonen runt kärnkraftverket inskränktes dock utbyggnaden på Värö. Ett undantag utgjorde Bua samhälle, där Vattenfall ville kunna erbjuda anställda bostad och service i närheten av arbetet. En ny centrumanläggning uppfördes, enligt tidstypiskt mönster, kring vilken hyreslängor och radhusområden placerades ut. Istället för Väröbacka blev nu Bua den nya centralorten på halvön.

Ringhals som kulturmiljö

Ringhals har tydliga kulturhistoriska värden ur bl.a. samhälls-, industri- och arkitekturhistorisk synvinkel. Dessutom kan man hävda att anläggningen har ett symbolvärde. Hur den ska bedömas och möjligen kunna bevaras som kulturmiljö är dock i nuläget svårt att avgöra. Anläggningens karaktär och primära funktion innebär en särskild komplikation ur ett bevarandeperspektiv. Kärnkraftverkens eventuella fysiska bevarande är till stor del sammankopplad med kärnkraftens framtid som energikälla. En bevarad kärnkraftsanläggning utan energiproduktion är åtminstone idag svårt att föreställa sig. Industrimiljöns inneboende förändrighet, där (energi)produktionen är det helt centrala för verksamheten, inte den fysiska miljön, är en annan omständighet. Tidsperspektivet är därtill en viktig faktor. Ringhalsverken är fortfarande en av de ledande elproducenterna i landet, med mer eller mindre fullt pågående verksamhet i dess olika delar. Därmed befinner sig bevarandefrågan ännu på diskussionsstadiet.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Biskopshagen 3:2, Skällåkra 6:4 och 6:17.

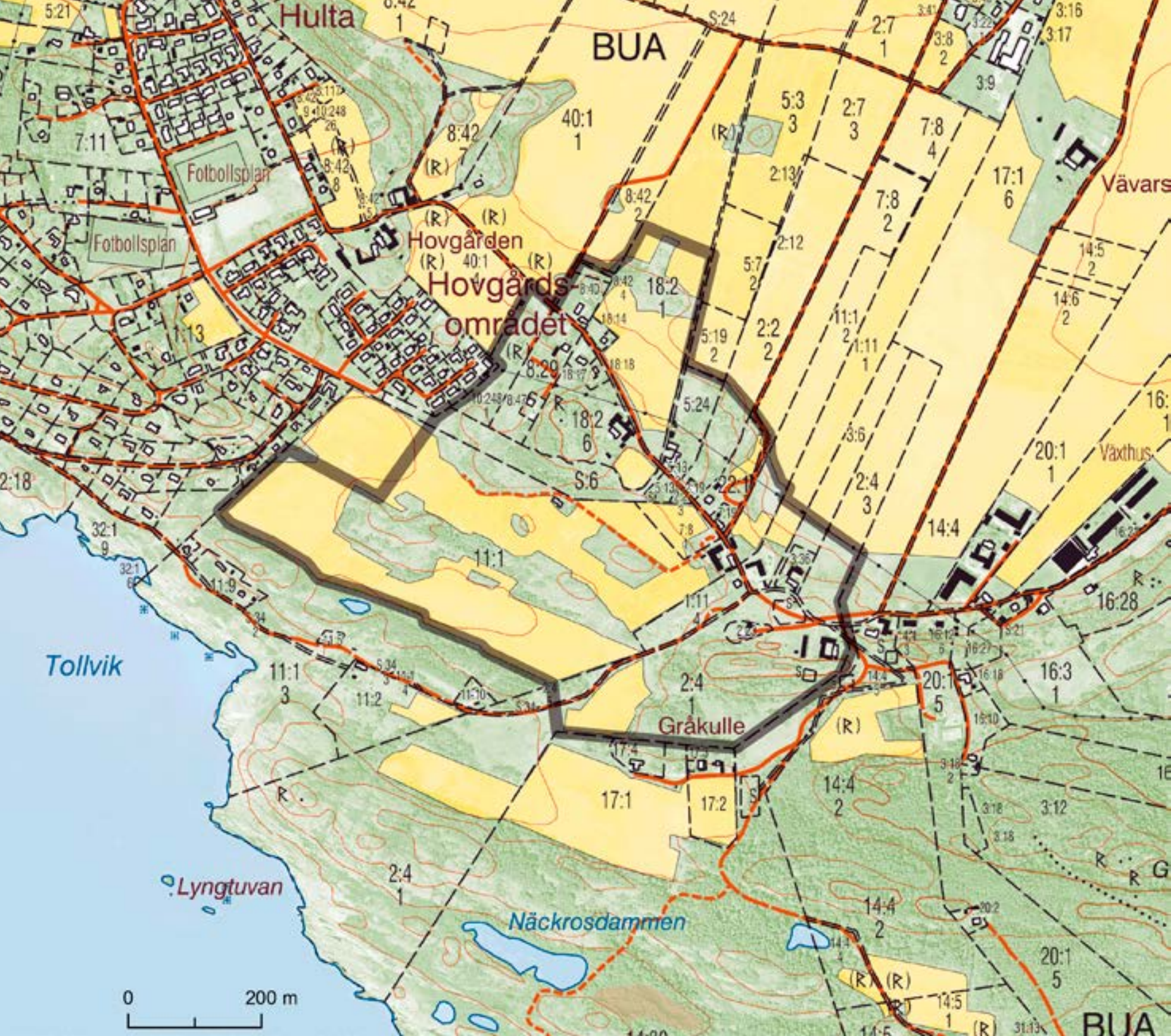

Ringhals utgör ett eget lite samhälle med hotell, bostäder och sporthall för personalen.

Hela den betade strandängen längs Båtafjordens strand söder om kärnkraftsanläggningen ingår p.g.a. sitt rika fågelliv i nätverket Natura 2000; objekt SE0510176. Ytan upptas även i Jordbruksverkets ängs- och betesmarksinventering samt i naturvårdsprogram för Varbergs kommun, objekt 101 Båtafjorden. Även ytan mellan anläggningen och Biskopshagens naturreservat, till vilket kulturmiljön gränsar i väster, ingår här; objekt 102 Biskopshagen. Det kustnära området kring Ringhals är rikt på förhistoriska gravar, inte minst mäktiga gravrösen från bronsålder. I kulturmiljöns norra del finns tre stensättningar. Ytterligare ett antal stensättningar och gravrösen har undersökts och borttagits i samband med industrietableringen. Båtafjorden och havet omfattas av utökat strandskydd. Ringhals industriområde är klassat som skyddsobjekt. Detaljplan Vä 94 (2009) för del av området avser vindkraftsetablering.

På Väröhalvön fanns före de stora industrietableringarna under 1970-talet främst jordbruksbebyggelse. Bua var en av de större byarna och låg före laga skiftet med sina gårdar tätt samlade på rad längs byvägen. Trots tillkomst av modern bebyggelse i ett expansivt område, har Bua by behållit mycket av sin genuina agrara prägel. Flera av gårdarna finns ännu kvar utmed den smala slingrande bygatan. Några uppvisar ett välbevarat äldre byggnadsbestånd och fina gårdsmiljöer. Kring byn finns ett kustnära odlingslandskap med hävdade åker- och betesmarker, vilket åt söder ännu är småskaligt och varierat. Hagmarkerna innehåller en mängd stenmurar, som på flera håll även löper över kalt berg. Här finns också ruiner efter väderkvarnar – tidigare ett signum för Väröbygden. Norrut breder ett kraftigt uppodlat slättlandskap ut sig och i nordväst vidtar Bua tätort.

Bua by

Värö socken

Bua by ligger kustnära på södra delen av Värölandet. Bua bygata slingrar sig fram längs en höjdsträckning i bryt-zonen mellan uppodlad kustslätt och ett bergigt hagmarkslandskap. Byn har fortfarande en agrar prägel, med levande jordbruk, naturbetesmarker och flera av gårdarna kvar längs bygatan. I bakgrunden syns Bua tätort och hamn vid Båtafjorden.

Än idag ligger gårdarna tätt på rad utmed Bua bygata. Närmast i bild gården Henrikes.

Bua by ligger strax sydost om tätorten, på södra delen av Väröhalvön. Byn omnämns 1494 som *Westra Bwda*, vilket antyder att den redan då var uppdelad på åtminstone två enheter. Ortnamnet kommer av ordet ”bod”, här sannolikt med betydelsen fiskebod. Våröområdet har sedan länge haft en bebyggelse knuten till fiske och sjöfart, bl.a. med flera skeppare, redare och skeppsbyggare boende i socknen under 1600- och 1700-tal. Därutöver har allmogesjöfart och fiske varit ett vanligt komplement till jordbruket och även fungerat som en viktig utkomst för den obesuttna delen av befolkningen. Bua fiskehamn tillkom dock inte förrän 1930.

Bua by var tidigare områdets största, med 18 hemman redan i jordeboken 1646. Bebyggelsen låg förut samlad med gårdarna tätt på rad utmed bygatan. Gatan löper längs en höjdsträckning i bryt-zonen mellan det klippiga kustlandskapet åt sydväst och mot kustslätten i norr. Längs flera sträckor kantas den ännu av stenmurar. Gårdarna fördelade sig tidigare på tre gårdsgrupper; en kring Smeas m.fl. i sydost, en kring Hovgården samt gården Guttared som låg för sig i nordväst. I samband med laga skiftet på 1840-talet flyttades flera gårdar ut, varvid byformen luckrades upp. Ny villabebyggelse längs Bua bygata, gör dock att byn numera återfått lite av sin forna karaktär av radby.

Laga skiftets nya gårdslägen och ägor etablerades främst på slätten norrut, bl.a. vid Vävars och Österbua. I den låglänta terrängen hade en påtaglig uppodling av sankt ängs- och mossmarker skett redan under tidigt 1800-tal. Åt väster, ner mot havet, var odlingslandskapet betydligt mer småskaligt, med en mängd små muromgärdade åkerlyckor på utmarken. Här fanns även en hel del slättermarker. Några av lyckorna hade torp knutna till sig. Den obesuttna bebyggelsen ökade sedan successivt under följande decennier.

Idag präglas den flacka kustslätten norr om Bua by av storskaliga åkermarker, indelade i raka skiften som avgränsas av stenmurar, diken och enstaka trädrader. Byn omges dock alltjämt av ett småskaligt hagmarkslandskap västerut, innehållande ett stort antal stenmurar. Även längs skiftesgränser löper långa stenmurar, bitvis över kalt berg. Områdets topografi med kala klippor och bergknallar, hållmarker med enbuskar och ljung samt däremellan gräs- och sankmarker, skapar en varierad landskapsbild. Den långvariga hävden med bete och viss slätter har givit området en hävdgynnad artrik flora, fördelad på olika typer av naturbetesmarker. Från byn leder gamla fågator och brukningsvägar ut mot f.d. utmarker

Innergård till Bua 11:1, Per Larsgård, med bl.a. stenbeläggning och ett välbevarat brygghus.

Hagmarkerna direkt väster och söder om Bua bygata har en tydlig karaktär av kustnära beteslandskap. En mängd stenmurar omramar här en mosaik av olika naturbetesmarker. Kvarvarande grindstolpar och trägrindar ger en ålderdomlig prägel. Idag besväras dock vissa partier av igenväxning.

Smeas karakteristiska nästan slutna innergård med stenbelagd portgång och gårdsplan.

nära havet. En del av utmarksområdet betas ännu, men en igenväxning har börjat ske av vissa partier.

Några av de gamla gårdarna är fortfarande fyrhängade runt en gårdsplan. Manbyggnaderna är på enkel rums-

bredd i 1 ½ våning och rödfärgade eller ljusst oljemålade. Ekonomibyggnader är rödfärgade med svarta dörrar. Bua 18:2 är en nästan slutna kringbyggd gård. Manbyggnaden är av typen hallandslänga med två entréer med s.k. bislag mot den med stenhällar belagda innergården. Mot

Längs den smala bygatan finns fortfarande vällagda stenmurar och grindstolpar kvar. I bakgrunden Smeas gård, närmast till höger Bua 7:19.

vägen ligger ekonomilängor i skiftesverk på en grund av kallmurad gråsten. I östra änden av området ligger ytterligare en kringbyggd gårdsbildning; Spektoras, Bua 2:4. Fina genuina gårdsmiljöer finns även på Bua 11:1; Per Larsgård och Bua 3:36; Olas. Centralt utmed bygatan ligger vidare det välbevarade bostadshuset till Gates, Bua 7:19, som är en fin rödmålad bostadslänga av traditionellt snitt, idag använd som sommarboende.

På gården Sväs, Bua 5:24, har tidigare funnits en lanthandel samt under andra världskriget en militärförläggning. Därefter drevs under en tid Limmareds barnkoloni på gården i Röda Korssets regi.

Vid Smeas (Bua 18:2) nära bygatan finns en ruin efter en väderkvarn murad av gråsten. Smeas kvarn byggdes år 1800 och var i bruk för husbehovsmalning in på tidigt 1940-tal. Kvarnen, vilken ligger på en bergkulle strax väster om bygatan, har förut även fungerat som sjömärke. En liknande kvarnruin finns vid gården Vävars.

Söder om Smeas ligger en ensam liten rödfärgad stuga vid en av de muromgärdade lyckorna på Per Larsgårds marker. Det är torpet "Skräddarns", uppkallat efter en skräddare som bott här. Idag används huset som fritidsbostad.

Vällagd stenmur med stora dekorativa block utmed Bua bygata. Muren inramar en fruktträdgård – f.ö. typiskt för Väröbygden.

Sjömärket med lavade stenar är rester efter en kvarn som låg här fram till 1895. I bakgrunden den kringbyggda gården Bua 2:4, Spektoras.

Bymiljön kring Bua bygata präglas av vardaglig jordbruksverksamhet.

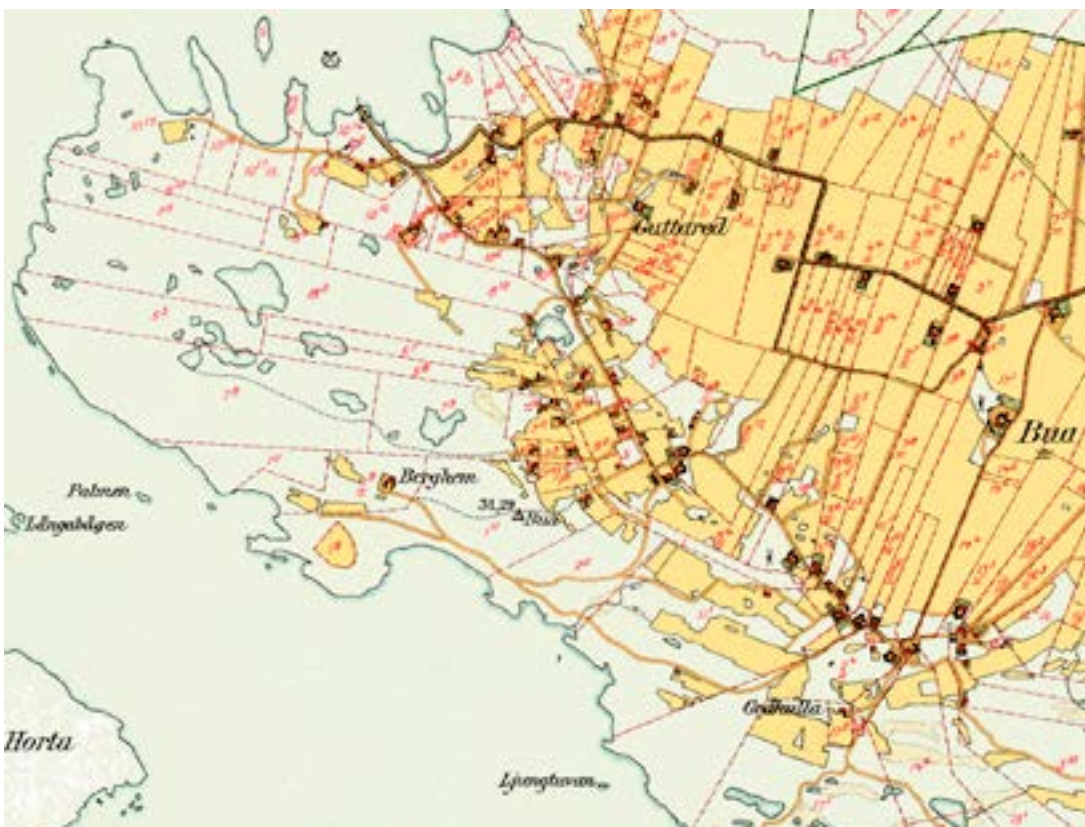

Den rödfärgade bostadslängan vid Gates utmed bygatan har en tillbyggd veranda som väl ansluter till miljön.

Flygfoto över centrala delen av Bua by, med den kringbyggda gården Smeas och väderkvarnsgrunden på berget intill. Den korta fägatan mynnar i bygatan vid Sväs. I bildens framkant syns torpet Skraddarns, omgivet av ett bitvis välbetat stenväggad hagmarkslandskap.

Bua by med omgivningarna ca 1920. Byns gårdar ligger i två grupper utmed bygatan, gården Guttetred något längre norrut. Kring byn finns ett stort antal torp. Notera väderkvarnarna vid Smeas och Vävars! Vid Båtafjordens "hamn" syns endast en brygga och några få bodar. Bladet Åskloster.

Området ingår i naturvårdsprogram för Varbergs kommun, objekt 99 Bua by. Vid Smeas kvarn ligger en stensättning. Kring Hovgården finns flera stenåldersboplatser. Två större och en mindre yta med betad hållmark upptas i Jordbruksverkets ängs- och betesmarksinventering.

Ruinen efter Smeas kvarn, byggd år 1800, står uppe på berget strax väster om gården. Den omges av hällmarker och stenmursrika beteshagar.

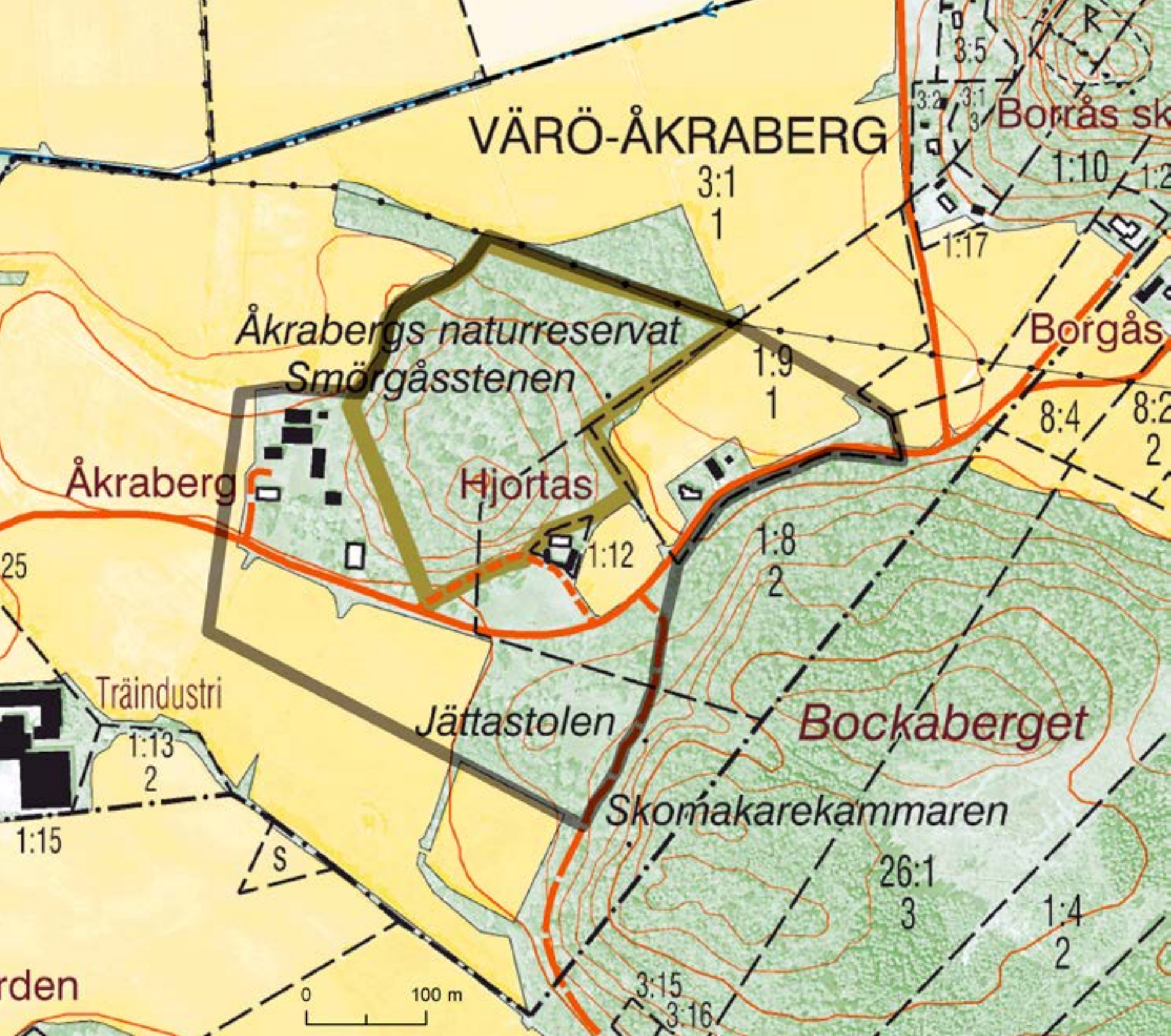
Rekommendationer

- För att områdets karaktär med mosaikartade kustnära naturbetesmarker ska kunna behållas är fortsatt bete avgörande. Betesdriften kan med fördel utökas och igenväxande hagmarker bör restaureras.
- Jordbruk bör fortsatt bedrivas inom hela området.
- Ny bebyggelse prövas individuellt. Placering bör ansluta till karaktären av radby ut med en bygata och anpassas till landskapsbild och utblickar. Utformning bör ansluta till befintlig bebyggelse avseende skala, fasadutformning, materialval och färgsättning.
- Bebyggelsen vårdas och renoveras med hänsyn till dess individuella arkitektur, traditionella utseende och konstruktion. Exempel på bevarandevärda, karaktärsskapande inslag är gårdsform, stenbeläggning, grund, förstukvist, skiftesverksstomme, fasadmaterial, fasadliv, spröjsade träfönster, entré, tegeltak och färgsättning.
- Karaktärsskapande element såsom bygatans sträckning, stenmurar, hagar och lyckor, diken, fågator och brukningsvägar, grindstolpar, väderkvarnsruin och äppelträdgårdar bör bevaras och vårdas.
- Områdesbestämmelser bör tas fram.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Bua 7:19, 11:1 och 18:2.

Vid foten av den lövklädda bergkullen Åkraberg finns gårdsbebyggelse med ovanligt välbevarade och intressanta byggnader. Här i övergången mellan slätt- och skogsbygd, hittar man Hallands första byggnadsminne – en sällsynt autentisk ladugårdsbyggnad i skiftesverkskonstruktion från 1730-talet. Ladugården tillhör den kringbyggda gården Hjortas. Strax västerut ligger Åkrabergs gård med sin ståtliga manbyggnad från 1870-talet, omgiven av en vacker parkliknande trädgård med stora gamla träd. I bebyggelsemiljön ingår även ett lusthus, arrendebostad och ekonomibyggnader. I bergsslutningen intill finns ett femtiotal riktigt grova gammlekar. Här löper även flera stenmurar och äldre brukningsvägar. En fin allé kantar vägen som leder genom området i söder.

Åkraberg

Värö socken

Vid laga skifte i Åkraberg 1847 användes en äldre avmätning från 1817 som underlag. Kartbilden visar de fyra kringbyggda gårdar som fanns här 1817 samt de två som blev kvar på sina gamla tomter (röd bebyggelse) efter laga skiftet trettio år senare. Akten M85-18:2 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Åkraberg 1:9.

Ladugården blev Hallands första byggnadsminne 1963. Den i princip komplett bevarade trelängade ekonomibyggnaden från början av 1700-talet är unik genom sin storlek och ålder.

Åkraberg har ett naturskönt läge invid foten av en markant lövskogklädd bergskulle, efter vilken den lilla byn fått sitt namn. I den f.d. lövhagen på bergets sluttningar växer ett femtiotal riktigt grova gammelekar. Flera av dessa ekar bedöms vara 200-400 år gamla och hyser en värdefull artrik flora och fauna.

Åt väster breder slättbygden kring Värö med sina stora öppna odlingsmarker ut sig. Inåt land vidtar den mer kuperade skogsbygden och i sydost ligger den större skogshöjden Bockaberg. Vägen mellan Sunvära och Borgås gjorde tidigare en kraftig båge inom gården Hjortas vid Åkraberg. Den äldre vägkröken kantas av stenmurar och är ännu i bruk.

Åkrabergs tidigaste omnämnande är 1530 (*Agerberg*). Jordeboken 1646 upp-
tar ett helt skattehemman och ett helt frälsehemman. Av landsbeskrivningen

1729 framgår att Åkraberg nr 1 (Hjortas) då bestod av två gårdsbruk medan nr 2 (Åkrabergs gård) utgjorde ett. Därefter tycks ytterligare ett gårdsbruk ha tillkommit på Hjortas. Laga skifteskartan från 1840-talet redovisar två äldre gårdslägen tätt intill varandra sydost om Hjortas. Dessa båda gårdar utflyttades av allt att döma vid laga skiftet.

Under 1800-talets första hälft bredde Åkrabergs åkerområde främst ut sig åt väst och sydväst. Åkern här innehöll tegar av ålderdomlig karaktär, med tydliga bandparceller och många röjningsrösen. Söder om gårdarna och vägen fanns sent dikade åkrar i f.d. fuktig ängsmark. Kring Hjortas låg ett mindre antal små åkertegar utspridda i ängen. Flera fågator utgick från bebyggelsen mot betesmarkerna runtomkring, däribland hagen "Lunden" (kullen Åkraberg).

Byggnadsminnet Åkrabergs ladugård, som hör till gården Hjortas, ligger vid den äldre vägdragningens skarpa böj. Ladugården består av tre sammanbyggda längor i U-form. En numera försvunnen inskription med året 1723 anger att den fanns vid denna tid. Byggnaderna är timrade i skiftesverkskonstruktion, med liggande plank mellan stolpar. Taket stötts genom en rad stolpar som bär upp ryggsåsen, en s.k. mesulakonstruktion. Grunden utgörs av flata stenar med en syll av ekträ på vilken väggstolparna, även de av ek, placerats. Taket är halmtäckt. Genom den mellersta längan leder en port in till den med stenhällar belagda gårdsplanen.

1956 uppfördes ett nytt boningshus i traditionell stil med klädsel av rödfärgad locklistpanel, vilket ersatte en äldre förfallen hallandslänga på den kringbyggda gården. Framför manhuset står ett vårdträd, en mer än 200-årig ask. Vid den gamla vägen sydväst om ladugården finns vidare en kallmurad jordkällare.

På västra sidan av bergknallen ligger Åkrabergs gård. Huvudbyggnaden är en mycket välbevarad salsbyggnad i ett och ett halvt plan på dubbel rumsbredd, uppförd 1876. Fasaden åt trädgårdssidan är försedd med en centralt placerad frontespis samt en öppen veranda med balustrad i lövsågningsteknik. Byggnaden är klädd med ljus oljemålad liggande panel, medan fönstersnickerier och övriga detaljer

Mangårdsbyggnaden till Åkrabergs gård uppfördes på 1870-talet. Exteriören är i princip oförändrad och även interiören är den mycket välbevarad. Gården blev utnämnd till Hallands femtionde byggnadsminne 2016.

är grönmålade. Manhuset ligger i en stor parkliknande trädgård, omgiven av väl-lagda stenmurar. Flera gamla träd, varav ett par hamlade, hör till parkmiljön. Ett fint gammalt lusthus i samma stil som manbyggnaden, står strax österut intill berget. Vägsträckan förbi gården i söder kantas av en allé.

Arrendebostaden i närheten av ekonomibyggnaderna uppfördes på 1860-talet och tillbyggdes på 1930-talet. Den påminner om en traditionell hallandslänga med dubbel rumsbredd och ingång på gaveln. Ekonomibyggnaderna består av magasin i sten, förrådshus i trä med stenkällare samt ytterligare ett rödfärgat mindre uthus från slutet av 1800-talet. Den stora ladugården i rött tegel är från början av 1900-talet.

Arrendegårdens manbyggnad med sin särpräglade gavelentré.

Ladugård vid Åkrabergs gård, idag ombyggd till häststall.

Gamla vägen gör en kraftig böj runt Åkraberg och passerar sedan Hjortas, vars röda manbyggnad syns i bakgrunden.

Nordost om Hjortas utmed vägen ligger ytterligare en gård, Åkraberg 1:9, bestående av mangårdsbyggnad med ljus panel och tegeltak och en rödfärgad ekonomilänga och ett mindre uthus.

Vid Hjortas är ytan närmast gården, inte minst söder om gamla vägböjen, idag igenväxande med snår och tuvigt högt gräs. Detsamma gäller marken intill Bockaberg, där det löper äldre stenmurar i slyskogen. Här finns också ett par fossila åkerytor som avgränsas av terrasser och en bågformig jordvall.

En av de många spärrgreniga gammelekarna i slutningen av Åkraberg.

Gårdskatten håller koll på läget utanför magasinet.

Åkrabergs ladugård är byggnadsminne sedan 1963; FMIS Värö 96:1. Åkrabergs gård är byggnadsminne sedan 2016. Bergshöjden Åkraberg är naturreservat sedan 1966. Området ingår i nätverket Natura 2000; objekt SE0510113 samt i naturvårdsprogram Varbergs kommun; objekt 108 Åkraberg. Ekhagen på Åkraberg innehåller ett femtiotal 200-400 år gamla ekar, vilka hyser flera rödlistade arter av lavar och skalbaggar. Ekhagen på Åkraberg upptas i Jordbruksverkets ängs- och betesmarkinventering. På NO-sluttningen av Åkraberg finns en håll med tradition, den s.k. Smörgåsstenen; Värö 168:1. Intill Bockaberget finns fossil åkermark; Värö 35:1.

Åkrabergs ladugård. Den gamla vägen passerade alldeles intill den södra längan, här sedd från sydväst.

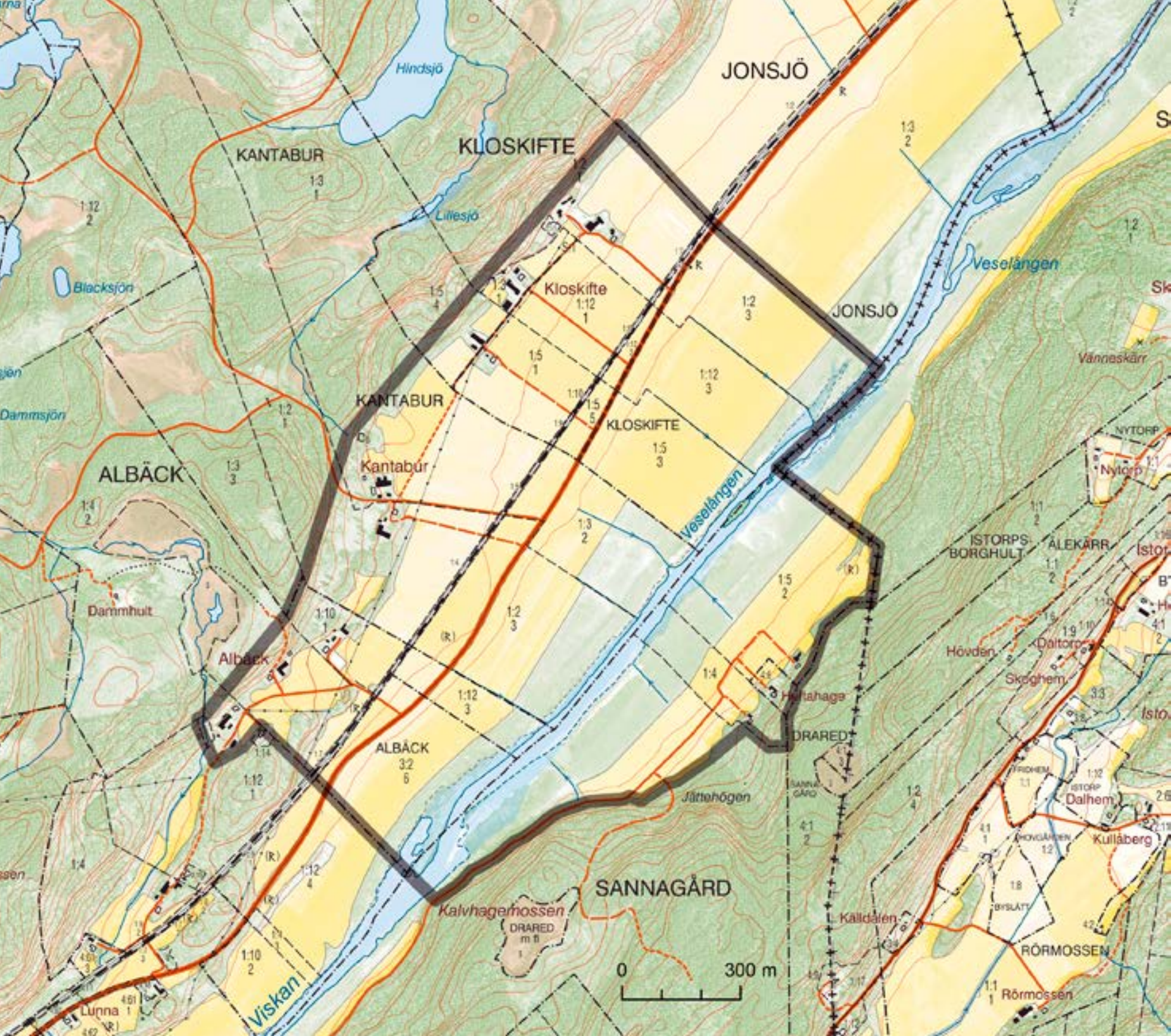
Rekommendationer

- Åkrabergs ladugård med tillhörande skyddsområde bevaras och vårdas enligt fastställda skyddsföreskrifter.
- Manbyggnad och parkmiljö på Åkrabergs gård har mycket högt kulturhistoriskt värde. Vård- och underhållsåtgärder bör utgå från ett starkt bevarandeperspektiv, såväl exteriört som interiört. Byggnadsminnesförklaring enligt KML utreds.
- Arrendebostad och ekonomibyggnader bevaras, vårdas och renoveras med hänsyn till dess arkitektur och ursprungliga utseende. Viktiga komponenter är t.ex. stengrund, fasad- och takmaterial, fasadliv, takvinkel, fönster, entrépartier och färgsättning.
- Ny bebyggelse bör undvikas inom området. Mindre komplementbyggnader/uthus i anslutning till arrendegården vid 3:1 och gården 1:9 kan tillåtas. Utformning bör noga anpassas till den befintliga bebyggelsens placering och karaktär.
- Karaktärsskapande landskapselement såsom allé, gammelekar, hamlade träd, stenmurar, grindstolpar och grindar, äldre vägsträckningar och jordkällare bevaras och vårdas.
- Marken intill och omedelbart söder om Hjortas bör rensas fri från störande vegetation och hållas öppen, exempelvis genom bete.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Åkraberg 1:12 (Klass A) och 3:1.

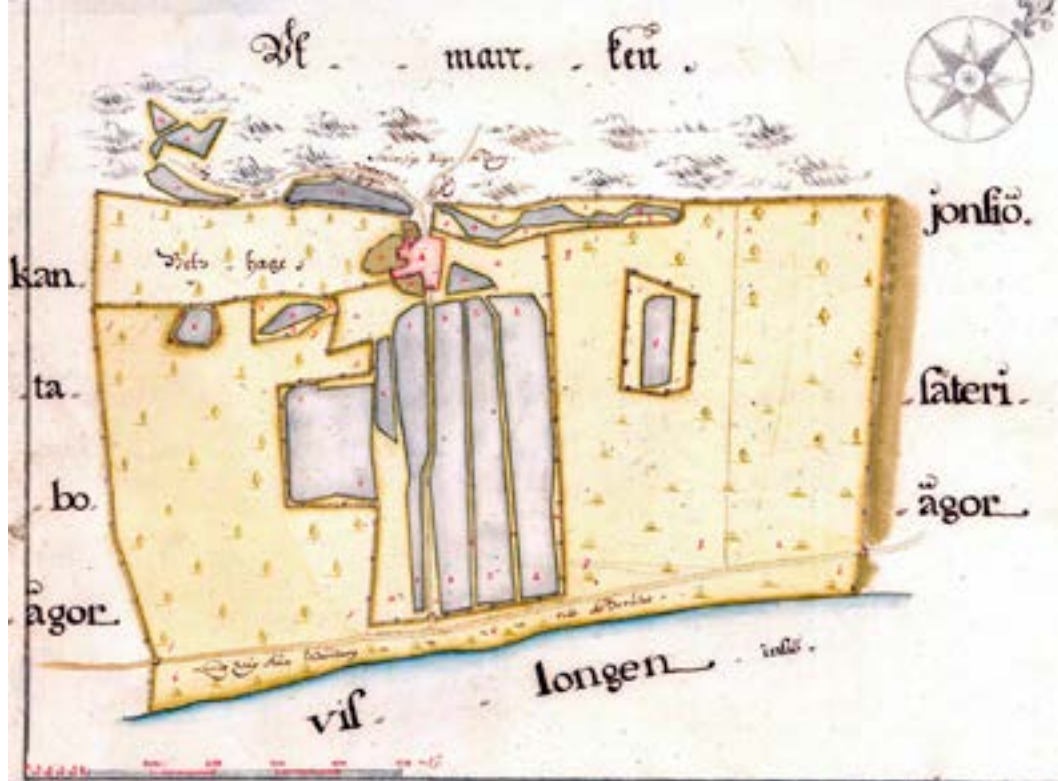

Den vid 1800-talets mitt torrlagda sjön Veselången låg i anslutning till ån Viskan och sträckte sig över länsgränsen mellan Halland och Älvsborg. Numera består området av plana åkermarker och betade fuktängar. Markerna översvämmas återkommande av ån, vars säsongsvis varierande vattenspiegel ger landskapet en föränderlig karaktär. Bebyggelsen ligger på rad i uppdragna lägen längs foten av de branta bergshöjder som inramar den trånga dalgången. På dalens västra sida ligger gårdsbebyggelsen till Albäck, Kantabur och Kloskifte. Öster om ån finns välbevarade småskaliga torpmiljöer vid Hultahage. Viskadalen utgör sedan länge ett viktigt kommunikationsstråk. Idag löper den hårt trafikerade riksväg 41 och Viskadalsbanan fram genom dalgången.

Veselången

Veddige socken

Kloskifte år 1733. Gården ligger vid foten av berget, till vars utmarker en fägata leder. I bergsslutningen finns små åkervretar, övrig åker ligger inhägnad i den buskiga ängsmarken ner mot sjön. Söder om stora landsvägen finns strandängar intill sjökanten. Akten M80-15:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Bebyggelsen vid Kloskifte ligger vid foten av bergsbranten med utblick över åker- och betesmarkerna kring ån.

Veselången var fram till mitten av 1800-talet ett utbrett sjö- och kärrområde. Idag utgörs det av vidsträckt fågelrika översvämningssmarker utmed Viskan. Ån rinner här fram i en bred dalsänka kantad av höga bergsbranter. Närmast Viskan finns naturbetesmarker i form av fuktiga sötvattenstrandängar och en bit längre bort från ån vidtar åkermark. Marken översvämmas vid högvatten, främst höst och vår.

Vid 1800-talets mitt påbörjades torrläggningar av Veselången och sjön är numera i princip helt försvunnen. 1853 bildades ett sjösänkingsföretag och året därpå gjordes en första sjösänkning. Denna kom sedan att följas av flera, varvid stora arealer mark torrlades och odlades upp. Totalt sänktes vattennivån under andra delen av 1800-talet med fyra meter. I samband med detta försvann en betydande mängd av de översilnings- och madängar som tidigare fanns kring sjön och ån. Ännu in på 1920-talet fanns dock sidvallsängar på stora delar av det som idag är åkermark.

Den utvunna åkermarken invallades delvis för att undvika översvämningar. På de längre avsnitten längs ån bildades sankängar, vilka dikades ut ytterligare under slutet av 1800-talet och även senare. Idag återstår endast en smal remsa med bitvis buskig fuktäng närmast ån, där kor betar. Övrig mark plöjs och används främst för vallodling. Dalsänkans odlingslands-

kap präglas av större och mindre diken i raka linjer. Enkla stenmurar förekommer också.

Bebyggelsen i den relativt trånga Viskadalen nordost om Veddige ligger i typiska lägen, med gårdarna på rad längs kanten av de markanta bergshöjder som inramar dalgången. På västra sidan av dalgången finns gårdsbebyggelse tillhörande Albäck, Kanatbur och Kloskifte. Gårdarna ligger, sannolikt av topografiska skäl, kvar på sina gamla lägen, trots laga skiften och senare hemmansklyvningar. Öster om ån ligger endast ett par smärre torp vid Hultahage, etablerade under sent 1800-tal.

Kring gårdarna fanns före sjösänkningen ett småskaligt odlingslandskap med åkerlyckor, hagar och fågator till de betade utmarkerna uppe på bergen. Marken kring sjön och ån utgjordes förr av vidsträckta madängar. I Veselången bedrevs insjöfiske, bl.a. fanns en laxgård vid Fageråkra. Vid Albäck och Kantabur låg kvarnar, varav den förra (omnämd redan 1494) hade en stor damm på berget ovan gården. Ån bildar strax väster om bebyggelsen ett vackert vattenfall över bergsbranten.

Vid Albäck och Kantabur finns välbevarad gårdsbebyggelse karakteristiskt belägen intill berget. De två manbyggnaderna på Albäck är envåningshus

Gårdsbebyggelse vid Albäck. Typiskt för trakten är de ljusst målade manbyggnaderna.

med dubbel rumsbredd och ljusst målade paneler. Mellan dessa ligger den stora rödfärgade ladugården i vinkel på hög stenfot. Kantaburs reveterade manbyggnad i två våningar har varit inspektorsbostad till Jonsjö säteri. I sluttningsläge ligger de två ekonomibygnaderna som flyglar framför.

På östra sidan dalgången är tre små gårdar/torpställen från senare delen av 1800-talet belägna på rad vid skogskanten, synliga på långt håll. De har en likartad gårdsform, med manbyggnader av typen framkammarstugor till höger och ekonomibygnader med gaveln ut mot dalen till vänster. Hultahagetorpet (Drared 4:6) i mitten, är en särskilt välbevarad och fin gårdsmiljö med ett rödfärgat manhus med snickarglädje på hög stenfot. Ekonomibygnaden är en skiftesverksladugård med ålderdomlig och intressant utformning, med avrundat hörn och en takkonstruktion bestående av mesulor vilka bär upp ryggåsen.

Torpet vid Sannagård 1:4 började bebyggas 1896.

Gården Kantabur är ursprungligen en utgård till Jonsjö säteri. Manbyggnaden som varit inspektorsbostad, har reveterad fasad med målade fönsteromfattningar.

De tre små torpen vid Hultahage ligger på rad, insmugna mot bergsbranten som inramar Viskadalens östra sida.

Ännu in på 1920-talet fanns delar av sjön Veselången kvar med översilningsängar (gröna ytor) längs dess kanter. Bebyggelsen är tydligt placerad intill de skogrika bergshöjder som inramar dalsänkan. I norr ligger Jonsjö säteri, belagt år 1300, vars godsdomän kan ha påverkat bebyggelsestrukturen (med ensamgårdar) redan under medeltid. Bladet Veselången.

här i huvudsak genom äldre inägomark, men tangerade på sina håll Veselångens strandkant. Vid kanten av riksvägen strax öster om Kloskifte står en milstolpe från 1819, vilken understryker vägstråkets historiska betydelse.

Hultahages manbyggnad från 1864 med karakteristiska detaljer som stentrappa, takskägg och förstuvkvist med snickarglädje och enkupigt tegeltak.

Viskadalen har sedan länge utgjort ett viktigt stråk ur transport- och kommunikationssynvinkel. Här transporterades redan under medeltid varor från Sjuhäradsbygden, främst oxar och andra animaliska produkter, för utskeppning från någon av västkusthamnarna kring Varberg. Den gamla Viskastigen löpte

Nuvarande riksväg 41 följer än idag ungefär samma sträckning som tidigare, undantaget vissa kurvrätningar och breddningar. Varberg-Borås Järnväg invigdes 1880 och går numera under benämningen Viskadalsbanan. Fortfarande uppstår problem med Viskans återkommande översvämningar intill såväl riksvägen som banvallen.

Området utgör riksintresse för naturvård; objekt NN 7 Viskan-Veselången och ingår i naturvårdsprogram för Varbergs kommun; objekt 141 Veselången. Veselången utgör ett mycket viktigt våtmarksområde för fågellivet, bl.a. med rastplatser av internationell betydelse för sångsvan. Två områden med fuktäng (varav en delvis med slätteräng) tas upp i Jordbruksverkets ängs- och betesmarksinventering. Inom området har flera fynd av flinta och yxor från stenålder gjorts. Fossil åkermark med terrasserade ytor och röjningsrösen finns i skogsslutningen mellan Kloskifte och Kantabur; FMIS Veddice 239:1. En milstolpe på postament av kallmurad gråsten från 1819 står invid riksväg 41; Veddice 95:1. Området längs Viskan omfattas av strandskydd.

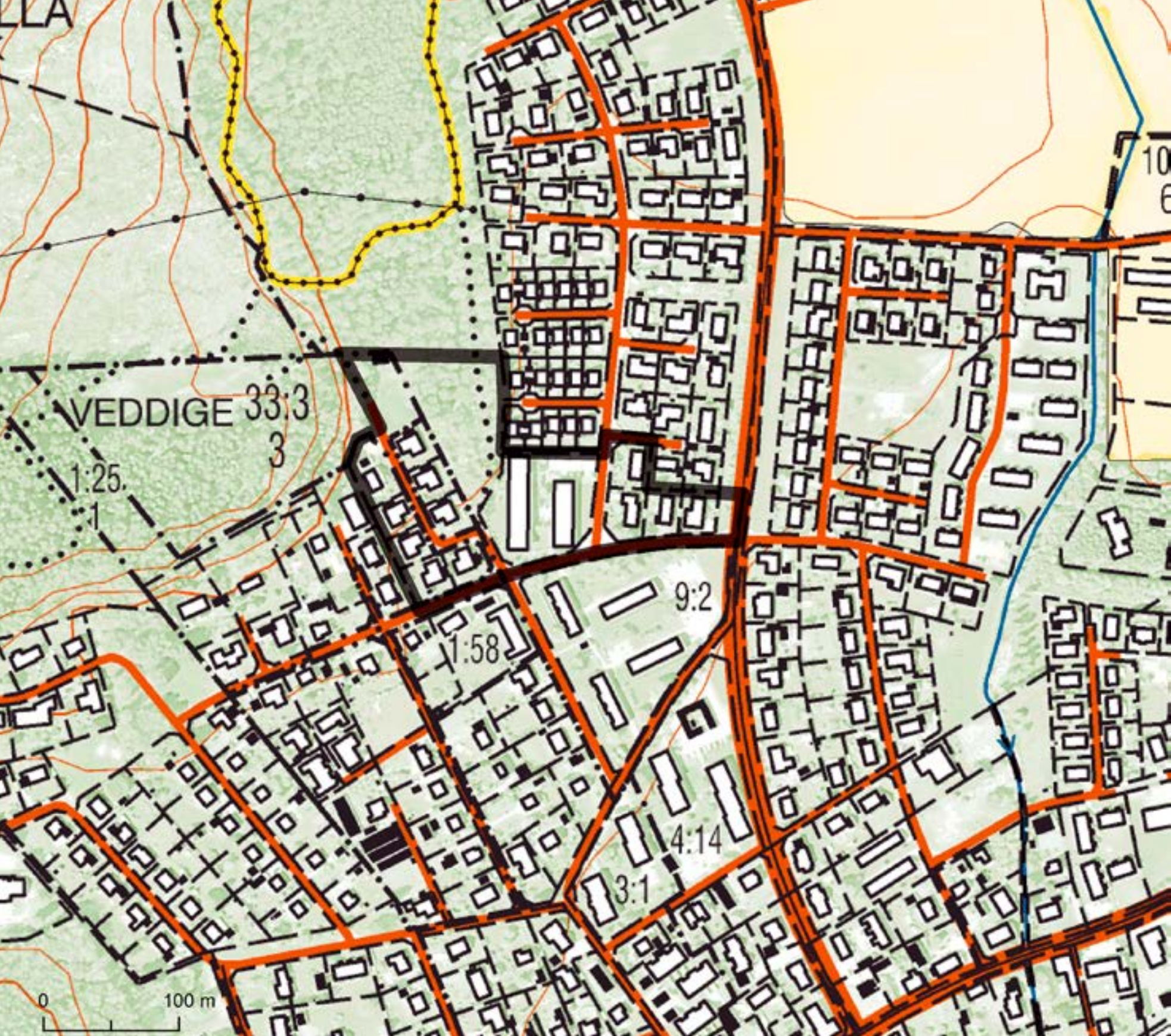
Den mycket välbevarade torpmiljön vid Hultahage (Drared 4:6) öster om ån, belägen på gränsen mellan berg och åker.

Rekommendationer

- För att dalgångens karaktär med öppen betad sötvattenstrandäng och fuktäng ska kunna behållas är fortsatt bete avgörande. Betesdriften ska vara landskapsvårdsinriktad och kan med fördel utökas. Igenväxande naturbetesmarker bör restaureras.
- Jordbruk bör bedrivas inom hela området, dock med stor hänsyn till områdets känslighet för vattenreglering genom dikning, invallning, årensning etc.
- Ny bebyggelse prövas individuellt och bör endast tillkomma väster om järnvägen. Placering och utformning bör anpassas till landskapsbild, lokalt bebyggelsemönster och byggnadstradition avseende bl.a. skala, fasadutformning, materialval och färgsättning.
- Befintlig bebyggelse vårdas och renoveras med hänsyn till dess individuella arkitektur, traditionella utseende och konstruktion. Exempel på bevarandevärda, karaktärsskapande byggnadsdetaljer är grund, förstukvist, fasadmaterial, fasadliv, mesulor, spröjsade träfönster, entré, tegeltak och färgsättning.
- Karaktärsskapande element såsom diken, jordvallar, stenmurar, brukningsvägar, grindstolpar, milstolpe, kvarnlämningar, lyckor och grövre ädellövträd bör bevaras och vårdas.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Albäck 1:16, Drared 4:6 (Klass A), Kantabur 1:3, Sannagård 1:4 och 1:5.

I norra utkanten av Veddige samhälle finns ett par kvarter med välbevarad 1970-talsbebyggelse. Bebyggelsen utmed Gränsvägen, Fågelvägen och Östra Ringvägen består av ett antal tidstypiskt utformade villor samt två särpräglade flerbostadshus med karakteristiska loftgångar. Områdets vardagliga och stilrena arkitektur visar några av de bebyggelsetyper som förekom i 1970-talets bostadsbyggande. De avspeglar också det s.k. miljonprogrammet - här i Veddige ur ett landsbygdsperspektiv.

Veddige Porsmad

Veddige socken

De flacka valmade taken ger karaktär åt villorna utmed Gränsvägen. Villorna är byggda i T-form och de olika delarna bildar separata volymer. Nedan ett parti med fönsterband (till vardagsrum).

Området är beläget i norra delen av Veddige stationssamhälle, utmed Östra Ringvägens norra sida. Det avgränsas österut av genomfartsvägen norrut, Kullavägen, och omfattar även en del av Fågelvägen. Vid Gränsvägens slut i norr tar även samhället slut, där ett större skogsparti med strövstigar och motionsspår tar vid. Fram till omkring 1900-talets mitt, fanns endast några små torp och åkermarker till Porsmad i det aktuella kvartersområdet. Därefter började det fyllas på med villabebyggelse.

Bebyggelsen består av villor och flerbostadshus som representerar olika bostadstyper från början och mitten av 1970-talet. I östra delen utmed Östra Ringvägen ligger fyra stycken enhetligt modernistiskt utformade småhus (Vabränna 9:4, 9:7, 9:8, 9:9), uppförda 1974 efter ritningar av arkitektbröderna Sven och Hans Nygren. Villorna är i ett plan och försedda med platta tak. Fasaderna är i gul eller vit cementsten med svartlaserade träpartier vid fönster och dörrar, vilka har samma färg. De platta taken, vars utskjutande lådliknade sidor är klädda med liggande svartlaserad panel, är täckta med svart takpapp. Tomterna består av trädgårdar med gräsmattor, buskar och träd och avgränsas av häckar eller staket mot gatan.

De sju villorna utmed Gränsvägen (Porsmad 1:89-1:95) är av en något annan typ. De uppfördes 1975 av Åsedahus. Även dessa är i ett plan men

de flacka taken har valmade takfall med utskjutande taksprång, vilket delvis ger dem en mer traditionell karaktär. Byggnaderna har en T-formad plan, där en del utgörs av garage. Fasaderna har gul-orange fasadsten kombinerat med träpartier med stående slätspontspanel. Uppglasade fönsterpartier finns vid vardagsrummen. Taken är täckta med svart s.k. shingel, dvs. skifferformad takpapp. Småhusen vid Gränsvägen har sedan de uppfördes, genomgått vissa förändringar men har behållit sin ovanliga, lite exklusiva 70-talsstil. De små tomterna avgränsas av häckar.

Mellan de två villaområdena, med adress Fågelvägen, ligger två flerbostadshus (Vabränna 9:3) med en ovanligt välbevarad, närmast brutalistisk, 1970-talsarkitektur som tydligt utmärker sig i det lilla samhället. Liksom villorna i öster är de ritade av Hans och Sven Nygren; i detta fall 1971. De två skivhusen, i två respektive två till tre våningar (suterräng), är uppförda med betongelement och har platta kraftiga utskjutande tak klädda med svartlaserad liggande panel. Tillsammans med de på samma vis

Miljonprogrammet

För att möta den akuta bostadsbristen beslöt riksdagen 1964 att bygga en miljon nya bostäder på tio år – det s.k. miljonprogrammet. Cirka en tredjedel av dessa var småhus, varav en betydande del friliggande villor.

Kombinationen fasadtegel/fasadsten och träpanel är en tidstypisk byggnadsdetalj. Notera häckarna mellan tomterna och utmed gatan.

De genomgående platta taken ger bebyggelsen en diskret men distinkt framtoning utmed Östra Ringvägen. En vörd att värna.

Loftgångarnas och takets panel bildar horisontella "band". Bottenvåningens fasadelement har en grövre struktur än de övre våningarna.

klädda utvändiga loftgångarna, skapar detta en särpräglad, kraftfullt och horisontellt betonad exteriör. Separata entréer leder till lägenheterna, med dess olika rumsfunktioner tydligt redovisade genom fönsterstorlek. Typiska och karakteristiska byggnadsdetaljer är för övrigt de bärande betongkonsolerna, trapporna och betongelementens sjöstensbeläggning samt den i hörnen vinklade takskivan.

Det utskjutande taket med sin karakteristiska spetsiga profil fungerar som skydd över loftgångarna.

Området omfattas av detaljplanerna V18 (fastställd 1970), V46 (fastställd 1973) och V52 (fastställd 1976).

Enplansvilla på hörntomt med fin trädgård. Arkitekter: Sven och Hans Nygren.

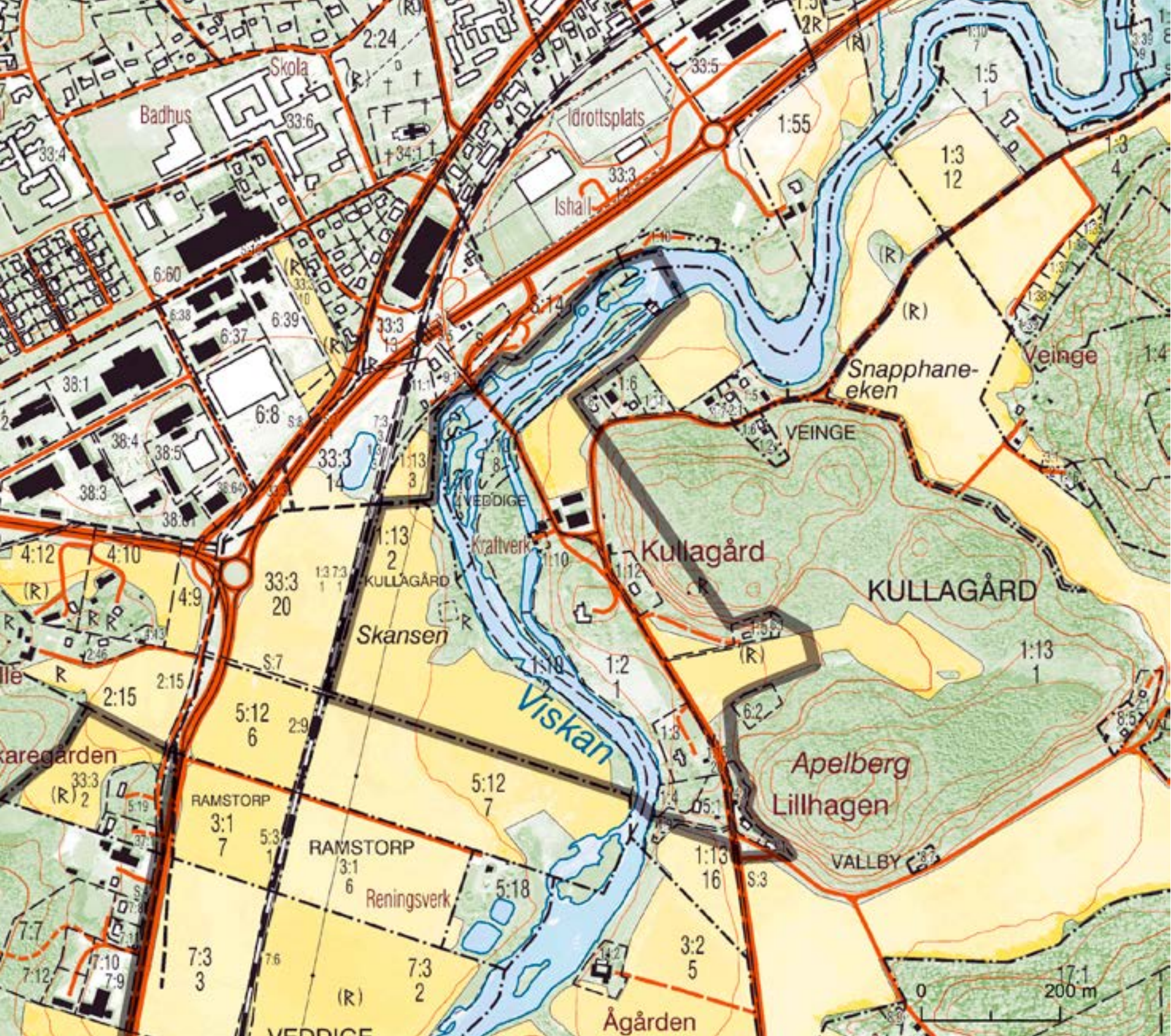
Rekommendationer

- Den tidstypiska 1970-talsbebyggelsen vårdas och renoveras med hänsyn till dess arkitektur och ursprungliga utseende . Viktiga karaktärsskapande inslag är t.ex. de olika fasadmaterialet, fasadliv, takens utformning, lutning och material (svart papp), fönster- och entrépartier, loftgångar och färgsättning.
- Tillbyggnader och komplementbyggnader prövas individuellt. Utformning och placering bör noga anpassas till den befintliga bebyggelsens placering, volym och arkitektur.
- Grönytor, häckar, träd och gräsmattor bör respekteras.
- Skogspartiet mellan flerbostadshuset och Gränsvägens villor är ett viktigt inslag i miljön och får ej bebyggas.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Vabränna 9:3.

Kullagård vid Viskan nära Veddige är en storgård med medeltida anor. Gården omfattar ett flertal byggnader, såsom huvudbyggnad, ladugård och magasin samt tjänstebostäder. Manbyggnaden utgörs av en stor trävilla, uppförd efter Ragnar Östbergs ritningar 1905. Den pampiga och vackra villan har höga arkitektoniska och arkitekturhistoriska värden. Intill huset ligger en kuperad park. Tidigare har här även funnits laxfiske, en större trädgårdsanläggning samt handelsträdgård. Från den gamla balkbron över Viskan till gårdsuppfarten i norr, leder en tät allé av kastanjer. En lång stensatt kvarnkanal, en kvarnruin samt en kraftstation illustrerar Viskans vikt som kraftkälla och gårdens betydelse för bygden. Vid västra åstranden finns även den välbevarade Karl XI:s skans, vilken avspeglar platsens strategiskt viktiga läge för 1600-talets krigföring i gränsbygd.

Kullagård

Veddige socken

- a. Manhusbyggnad
- b. Ladugårdshus
- c. Mjölrestuga
- d. Stall för kvarnfolkets hästar
- e. Brygghus
- f. Redskapshus
- g. Kvarnarnas damm
- h. Hjulquarn med ett par stenar, underfall
- i. Laxfiske ½ till Kullagård, ½ till Pastor i Veddige

Kullagård i Veddige socken. Avmätning för skattläggning år 1772. Akten M80-17:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Kastanjeallén mot Kullagård från norr.

Karl XI:s skans

Mitt emot Kullagård, vid Viskan västra strand, ligger Karl XI:s skans. Skansen är närmast kvadratisk, med cirka 25 meter långa sidor och 3 meter höga jordvallar omgivna av en vallgrav. Anläggningen uppfördes 1676 som en del i en längre befästningslinje mellan Klosterfjorden och Veselången. Läget nära den gamla huvudleden Viskatigen och invid ett äldre vadställe över ån, är strategiskt valt. Under krigsåren 1676-77 var skansen bemannad med en mindre styrka. Kung Karl XI avlade själv i egen hög person flera visiter hit. En fin strandpromenad har under senare år anordnats utmed Viskan, med skansen som slutmål.

Kullagård ligger på en höjd utmed Viskan, söder om Veddige samhälle. Ån är här ström och meandrar kraftigt. Flera små öar bryter vattenflödet och bildar ett litet floddelta. Från Veddighället leder en gammal balkbro i stål med körbana i trä, byggd 1885, hit till östra sidan Viskan. Vägen kantas av en allé med gamla kastanjer fram mot Kullagård. Vägen delar sig här vid en trevägskorsning och fortsätter sedan åt sydost mot Sällstorp. Bebyggelsen inramas av Kullgårdsberget med ekskog samt flacka igenväxningsmarker längs åstranden.

Kullagård är en av Hallands medeltida huvudgårdar, tidigast omnämnd under 1470-talet (*Kvullagaardh* 1477). Vid den tidpunkten innehades gården av väpnaren Bengt Krabbe, vilken figurerar i åtskilliga samtida dokument. Gården har därefter bebotts av olika frälsepersoner. I jordeboken från 1646 upptas Kullagård som ett klosterhemman om ett halvt mantal. Landsbeskrivningen 1729 redovisar gårdens marker som tämligen magra, men nämner kvarn och laxfiske. Under perioden ca 1850-1920, drevs gårdens verksamheter med ett stort antal arbetare och tjänstefolk.

Viskan utnyttjades redan tidigt som kraftkälla vid Kullagård. Omkring 1850, då Oscar Björkman övertog Kullagård, ersattes den äldre kvarnen med en ny större kvarn och sågverk. Samtidigt grävdes den

Spannmålsmagasinet. I bakgrunden ligger den moderna kraftstationen med dammanläggning, uppförd 1983.

imponerande, drygt 700 meter långa, stensatta kvarnkanalen. Grävarbetet sägs ha utförts av fångar från Varbergs fästning. Dammyggningen kompletterades 1876 och ägaren blev då skyldig att hålla den viktiga "kungsådran" för laxen öppen. Björkman lät även uppföra en ny manbyggnad nere vid ån, den s.k. Björkmanska villan, med tjänstebostad i vinkel. Samtliga dessa byggnader är idag rivna och endast några grundstenar och murrester återstår.

Under senaste århundradet kombinerades kvarndriften med kraftstation och elverk samt under en period även mejeri. Efter en svår brand i kvarnen 1955, lades den omfattande kvarnverksamheten ned och trettio år senare revs kvarnbyggnaden. Det nuvarande kraftverket stod

Den grävda kvarnkanalen är ett imponerande anläggningsföretag från 1850-talet.

färdigt 1983. Samma år återuppbyggdes laxtrappan. Fallhöjden i dagens kraftverksanläggning är 3.25 meter och fortfarande används den gamla kanalen för vattentillförseln.

Det nuvarande bostadshuset uppfördes 1905 för dåvarande ägaren Gunnar Frisells räkning och förlades till en terrasserad kulle ovan Viskan. Den äldre manbyggnaden som låg nere vid kvarnen, fanns då ännu kvar. Det nya huset byggdes i en jugendinspirerad nationalromantisk villastil, efter arkitekt Ragnar Östbergs ritningar. Kring villan anlades en påkostad trädgård med träd, planteringar, krattade grusgångar, stensatta terrasser, stentrappor, spång över kanalen m.m. För anläggande och skötsel av denna anställdes trädgårdsmästaren Victor Johansson, tidigare i tjänst hos Hugo Gerlachs i Varberg.

Huvudbyggnaden på Kullagård är ritad av Ragnar Östberg 1905. Fasaden mot öster har bevarat sitt ursprungliga utseende med olika spröjsade fönstertyper, förvandringspanel och falsat tegeltak etc. Fasaden har ursprungligen inte varit vit.

En stentrappa till trädgården är fint insmugen i berget.

Ragnar Östberg

Ragnar Östberg (1866-1945) är en av det tidiga 1900-talets främsta svenska arkitekter, framför allt känd som mannen bakom Stockholms stadshus, invigt 1923. Stadshuset betraktas alltjämt som en av landets mest framstående arkitektoniska skapelser och har blivit en världsbekant symbol för Stockholm och Sverige. Andra kända byggnadsverk av Östberg är t.ex. Östermalms läroverk och Sjöhistoriska museet i Stockholm samt Zornmuseet i Mora. I hans rika produktion märks därtill ett stort antal privatvillor främst i Stockholmstrakten, men även i landsorten.

Vackert snidad grindstolpe vid uppfarten mot Kullagård, nära den stora ladugården som uppfördes år 1900 i "Bexellstil".

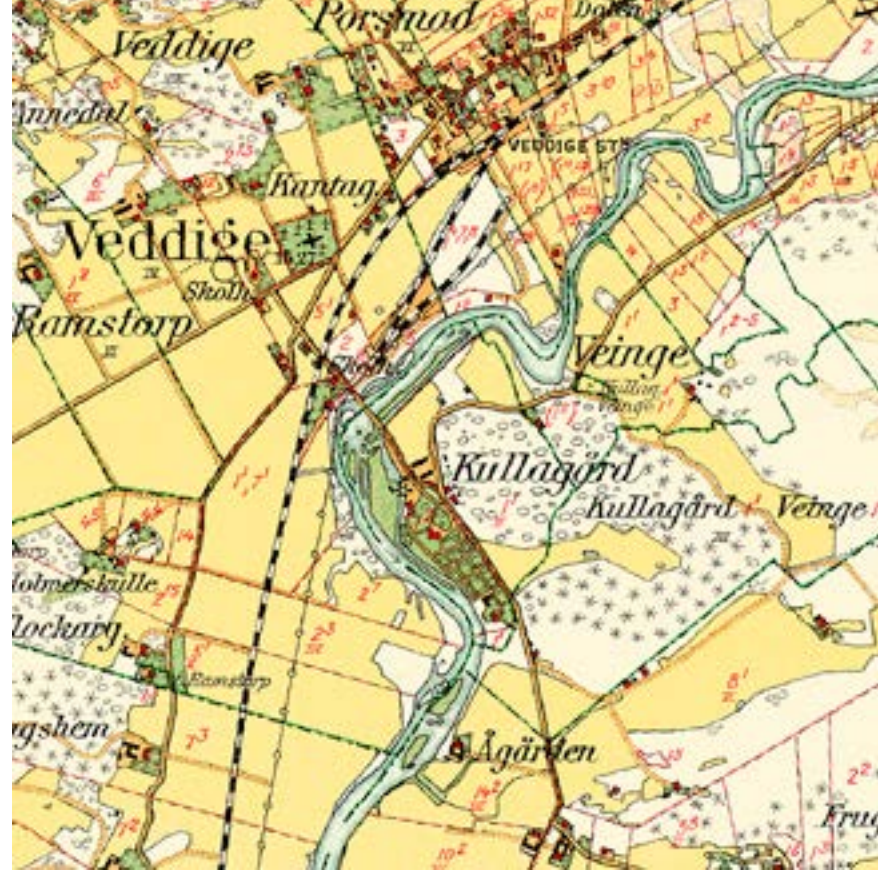
Kring husen och även i bergsslutningen märks alla stenhuggeriarbeten. Uthus till torpet Backahagen vid foten av Apelberg.

Villan är uppförd i en vinkel i ett och ett halvt plan, med en lägre del åt norr. Fasaden består av liggande förvandringspanel. Fönstren är tätspröjsade, fasaden pryds av burspråk samt en veranda med balkong uppbyggen av halvkolonner. Det höga branta taket är brutet och försett med ett flertal kupor. Grundläggningen är i huggen sten. Framför byggnaden är en grusad gårdsplan kantad av gräsmattor.

Byggnaden omges idag av en park med gräsmatta och planterade löv- och barrträd. Från villan leder alltså en

brant smal stentrappa ner till kanalen, där en spång finns till en av holmarna. Mot väster och söder är en kraftig slutning där berget går i dagen. Här löper murar och terrasser av tuktad sten med stenspolare för järnkättingar, stentrappor m.m. Delar av parken är numera igenväxande och detsamma gäller marken kring Viskan nedanför villan.

I söder ligger den f.d. trädgårdsmästarebostaden. Mellan denna och villan fanns en större frukt- och handelsträdgård, inklusive växthus och drivbänkar, un-

Kullagård vid ca 1920-tal, då kvarnen samt den stora trädgårdsanläggningen sydost om villan på kullen ännu var i bruk. I andra änden ligger trädgårdsmästarebostaden. Lite längre söderut utmed vägen syns torpet Backahagen vid Apelberg. Bladet Veddige.

Kullagård ligger intill det distinkta Kullagårdsberget, nära Viskan som här förgrenar sig kring diverse forsar, öar och kanaler. Över ån löper en balkbro från 1885. Från den tjugiga vita villan på sin kulle, löper en lång stentrappa ner mot vattnet. Mitt emot, på västra åstranden, anar man Karl XI:s skans som en utbuktning i åkermarken.

Manbyggnaden till Kullagård 1:1 uppfördes 1935. Den ersatte då en 1700-talsbyggnad som senare revs.

der 1900-talets första hälft. Byggnaden är samtida med villan och enligt uppgift även den ritad av Ragnar Östberg. Fasaden har förvandringspanel och verandan är utsmyckad med rika lövsågningsarbeten. Trädgårdsodlingen är sedan länge borta och marken idag igenväxande.

Några kvardröjande äppelträd visar var den låg.

Norr om korsningen ligger ladugården med stall, en mäktig byggnad i kvaderhuggen granit och tegel. Den uppfördes år 1900 under godsägaren Alfred Bexells korta tid på Kullagård, i samma stil som motsvarande byggnader på Torstorp i Grimeton och på Balgö. Vidhängt har även funnits en affär. Vagnsbod och magasin i väster och norr med rödfärgad locklistpanel, har tillhört en äldre U-formad ekonomidelt på platsen. Invid den på 1850-talet grävda kanalen finns ett f.d. spannmålmagasin, som är en kvadratisk byggnad i två våningar med tälttak.

Till Kullagård hör även en välbevarad statarbostad på hög stenfot från senare

hälften av 1800-talet, belägen invid Kullagårdsberget vid vägen mot Sällstorp. Intill låg tidigare den äldre manbyggnaden till Kullagård 1:1. Denna revs och ersattes med nuvarande manbyggnad, uppförd 1935 i ett och ett halvt plan med fasad och frontespis i locklistpanel samt vitmålade listverk, foder m.m.

Kullagård 1:2 avstyckades från stamfastigheten 1922-23 i samband med en försäljning av jordbruket. Till den avstyckade fastigheten hörde ”villan och gamla manhuset med tillhörande gård, park och trädgård” samt kvarnen. Samtidigt friköptes trädgårdsmästarbostaden, där Victor Johansson då hade etablerat Kullagårds handelsträdgård. Lillhagen intill uppfördes samtidigt som mjölnarbostad.

Området ingår i naturvårdsprogram för Varbergs kommun; objekt 119 Kullagård (bl.a. Hallands enda växtlokal för ramslök). Skansanläggning med kraftiga jordvallar och vallgrav; FMIS Veddige 7:1. Kvarnruin i tuktad gråsten; FMIS 13:1. I framkant av Kullagårdsberget finns en stensättning; FMIS 11:1. I åkern utanför Solhem har en mesolitisk boplatz påträffats; FMIS 123:1. På toppen av Kullagårdsberget har tidigare legat ett litet vattentorn. Viskan omfattas av strandskydd.

Även den långsmala f.d. trädgårdsmästarebostaden är ritad av Ragnar Östberg. Notera karakteristiska byggnadsdelar såsom lig-gande panel, förstukvist och spröjsade fönster. Huset var ursprungligen rödmålat.

Rekommendationer

- Bebyggelsen vårdas och renoveras med hänsyn till dess individuella arkitektur, historia och ursprungliga utseende. Exempel på karaktärsskapande och bevarandevärda byggnadsdetaljer är grund, förstukvist, fasadliv, fasad- och takmaterial, takform, spröjsade fönster, gjutjärnsfönster, entrédörrar, originalinteriörer och färgsättning.
- Kullagårds huvudbyggnad är av byggnadsminnesklass. Byggnadsminnesförklaring, liksom skyddsföreskrifter genom PBL, bör utredas.
- Parkanläggningen med vegetation, gångar, stenhuggeriarbeten etc bör restaureras. Parken närmast huvudbyggnaden bör på sikt återskapas och en vårdplan tas fram.
- Ny bebyggelse bör begränsas till komplementbyggnader/uthus till befintlig bebyggelse. Placering och utformning bör ansluta till befintligt bebyggelsemönster och byggnadstradition med avseende på bl.a. skala, materialval och färgsättning.
- Odlingslandskapet bör hållas öppet genom jordbruk. Igenväxningsmarker längs Viskastanden (inkl. holmarna i ån) samt i bebyggelsenära bergssluttningar bör restaureras och vårdas (t.ex. genom bete).
- Karaktärsskapande landskapselement såsom skansen, kvarnkanalen, dammen, allén, stenmurar, kvarnruinen, trevägskorsningen och balkbron med träbana bör bevaras och vårdas.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Kullagård 1:2, 1:3, 1:5, 1:12 och 1:13.

VASTRA BUA

Näsbergs-
hagen

2:1
1

Nöjesanläggning

2:5

1:
1:8
1:9

(R)

2:4

Bua

Näsudden

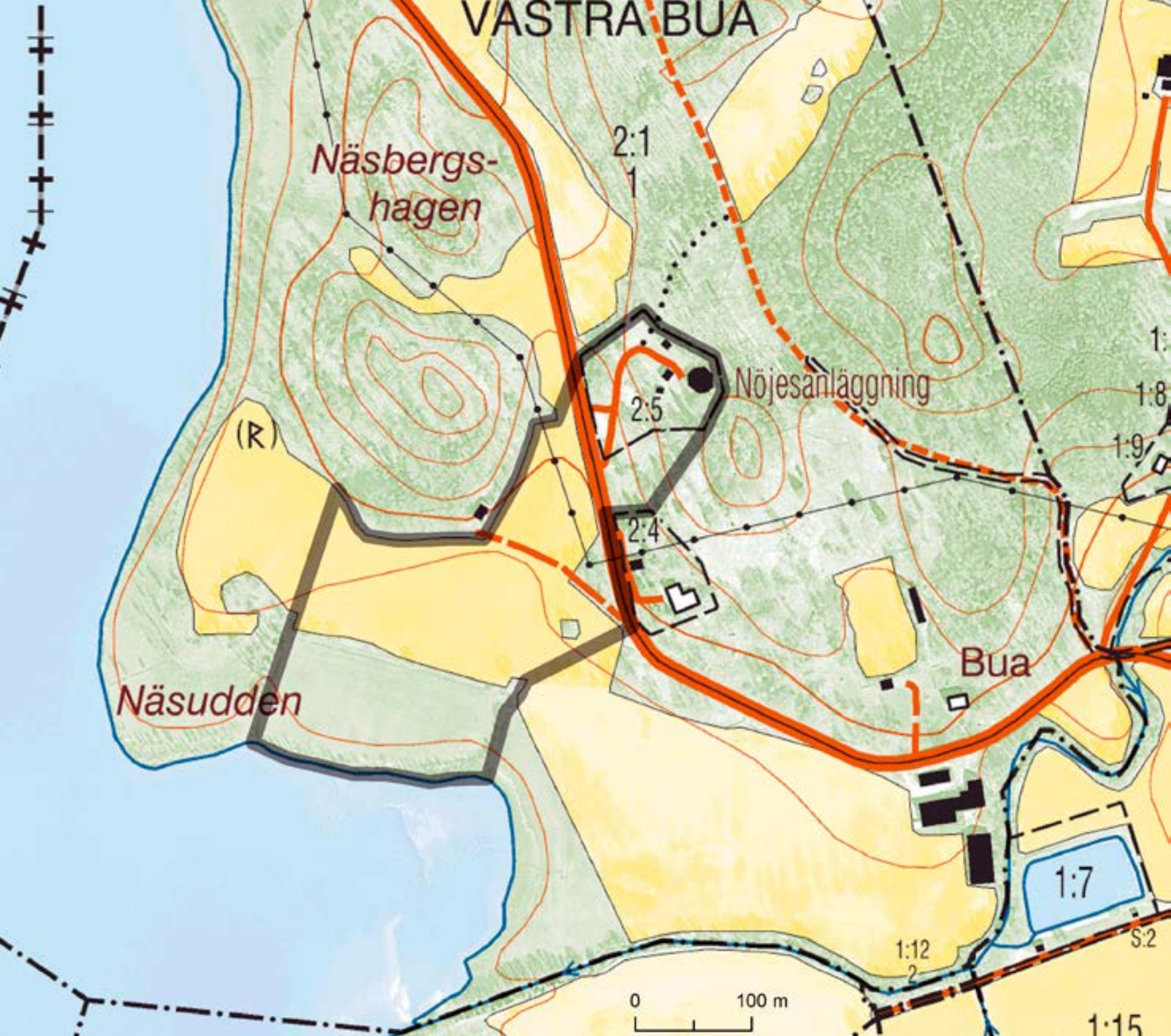
1:7

1:12
2

S2

0 100 m

1:15

Solbackens dansbana ligger för sig själv på en sluttande naturtomt strax utanför Kungsätters samhälle, alldeles intill landsvägen mot Horred. Härifrån har man en hänförande utsikt över det öppna landskapet ned mot sjön Fävren och bygden runtomkring. Den klassiska festplatsen med dansbana anlades 1939 och har i generationer lockat nöjeslystna från när och fjärran. Den består av några enhetligt utformade byggnader med liggande ljusgul panel, samlade runt en gräsplan och med den stora dansrotundan placerad i centrum. Ännu 75 år efter dess tillblivelse, är detta i allra högsta grad en levande festplats. Solbacken har en stark förankring som nöjes- och samlingsplats för bygdens invånare och här anordnas alltjämt välbesökta allsångs- och danskvällar. Anläggningen är den bäst bevarade festplatsen i Varbergs kommun – och som sådan, en värdig traditionsbärare och representant för en tid då det fortfarande anordnades ”dans bort i vägen på lördagsnatten”.

Solbackens festplats

Kungsätters socken

I dansens virvlar. Arvingarna står på scen. Foto: Uno Karlsson.

Regelbundna dansaftnar hölls en bit in på 1980-talet, då problemen med stora raggargång som dök upp utan att betala för sig blev så pass besvärliga att de avskräckte övriga gäster. Samtidigt avtog intresset för dansbanans nöjesliv och man fick allt svårare att hålla igång verksamheten. Under 1980- och 90-talen bestod denna främst av pensionärsdans. Numera hyrs festplatsen mest ut till privata fester. Sedan några år har dansbanetraditionen dock åter väckts till liv med besök av bl.a. Arvingarna, vilket blivit en stor succé. Andra evenemang är de återkommande populära allsångskvällarna.

Solbackens festplats började anläggas 1939 av Kungsäters IF, som fortfarande står för verksamheten. Sedan dess har dans och fest anordnats här under ljusa sommarkvällar med dansorkestrar, chokladhjul, korb och lotterier och annat som hör en festplats till. Hit gick både ungdomar och äldre för att dansa till såväl lokala som rikskända orkestrar. Under storhetsperioden på 1960-talet spelade t.ex. Sven-Ingvars två gånger; den andra kvällen kom över tre tusen personer till festplatsen! Anläggningen öppnade för säsongen onsdagen före Kristi Himmelfärd. Stora kvällar för Solbacken var annars pingst- och midsommarafton. Man turades om med danskvällarna med Hjortnäs festplats i Torestorp.

Till vänster dansbanan, till höger kioskbbyggnaden för kaffe- och korvförsäljning.

Solbacken festplats nås via en entrébyggnad med två biljettkurer. I centrum av anläggningen står den åttkantiga dansrotundan med papptäckt tälttak. På sidorna är luckor som öppnas då det är dans. Ursprungligen saknade byggnaden tak och var mindre. Ett tak tillkom 1944. Under glansperioden på 1960-talet byggdes dansbanan på med ett varv och fick därtill innertak. Vid sidan av dansgolvet finns damernas lilla sminkloge kvar.

Byggnaden med pulpettak till höger om rotundan är uppförd för kaffeservering, chokladhjul, tombola m.m. Mitt emot ligger den f.d. skjutbanan. På en liten naturlig kulle ligger scenbyggnaden med en tillhörande veranda. Byggnaden tillkom på 1960-talet och ersatte då en mindre scen. I norra delen finns en liten byggnad för toaletter. Samtliga byggnader har liggande fjällpanel och en karakteristisk färgsättning i ljus gult och ”giftgrönt”.

Allsångskvällarna på Solbacken lockar storpublik. Foto: Uno Karlsson.

Vy från berget i sydost.

Scenen på Solbackens festplats.

På den ekonomiska kartan från 1959 syns läget för Solbackens festplats i den öppna hagmarken strax nordväst om Västra Bua. Bladet 6C 1a.

Festplatsen ligger utanför Kungsäter, ute i kulturlandskapet.

Området ingår i riksintresse för naturvård i Hallands län; objekt NN 8 Fävren-Valasjön samt i naturvårdsprogram för Varbergs kommun; objekt 127 Fävren-Valasjön. Ytan mellan festplatsen och 1970-talsvillan samt Näsbergshagen upptas i Jordbruksverkets ängs- och betesmarksinventering. Sjön Fävren omfattas av strandskydd.

Utsikten från festplatsen över sjön Fävren är anslående.

Rekommendationer

- Festplatsens byggnader vårdas och renoveras med hänsyn till dess arkitektur och ursprungliga utseende. Viktiga karaktärsskapande inslag är den liggande fjällpanelen, färgsättning, takutformning och takmaterial. Festplatsen utreds inför eventuell byggnadsminnesförklaring.
- Tillkommande byggnader bör noga anpassas till den befintliga stilen, t.ex. genom storlek, pulpettak, liggande panel och gul/grön färgsättning.
- Gallring av lövskogen på berget i sydost bör genomföras, där äldre träd respekteras.
- Området på södra sidan om landsvägen, med Näsbergshagen och åkermarken ned mot Näsudden och sjön, bör ej bebyggas och landskapet fortsatt hållas öppet.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Västra Bua 2:5.

HULTABERG

Hagen

Fornåkrar

Hultaberg

Skola

Service

Snickereri

To

1:15
1

1:2

1:24
1

1:73

1:18

1:14

1:12

1:16

S:2

1:8

1:15
5

1:15
4

18:1

8

1:9

S:6

1:24
5

1:15
3

1:5

0 100 m

1:75

1:60

1:55

1:7

1:24
11

12:2

12:2

1:4

Plasticindustri

Hultaberg är en välbevarad storgård med avskilt läge invid Kungsättersån, strax sydväst om Kungsätters tätort. Bebyggelsen och markerna har stora likheter med herrgårdsmiljöer på slätten, fast i skogsbygdens mindre skala. En ståtlig uppfart med slingrande mur-omgärdade vägar leder upp till gårdscentrum. Här finns ett flertal bostads- och ekonomibyggnader samt lämningar efter olika vattenanknutna verksamheter vid ån. Det f.d. kaptensboställets manbyggnad har en exteriör som överensstämmer med typritningar för officersboställen från början av 1800-talet. Landskapet kring gården innehåller öppen åker och naturbetesmarker med ädellövskog. I de blockrika hagmarkerna finns rikligt med fossila odlingslämningar av ålderdomligt snitt, bl.a. en stor mängd röjningsrösen och kraftiga terrasskanter.

Hultaberg

Kungsätters socken

Utsnitt ur storskifteskartan över Kungsäters by år 1789, med området kring Hultaberg. Kring gården breder ett småskaligt odlingslandskap ut sig på höjdplatån, med små krokiga åkertegar (gula ytor) i ången. Västra delen av höjden odlades upp under 1800-talets andra hälft. Akten O97-3:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Hultaberg ligger alldeles i utkanten av Kungsäter, strax sydväst om samhället. Gårdens boningshus är belägna uppe på en höjdplatå som på tre sidor är helt kringfluten av två bäckar, varav den ena är Kungsätersån. Ekonomibyggnaderna har ett lite avskilt läge nere vid ån, sydost om manhusen. Tillfartsvägar leder längs ån både från väster och öster. Gårdens odlingsmarker breder ut sig på båda sidor om ån. Hagmarkerna innehåller bl.a. en del mycket grova ekar, gamla lindar och almar, askar och hasselbestånd, vilket ger gårdsmiljön en angenäm inramning. Tvärs över höjden löper i NO-SV riktning en brukningsväg och i hagmarkerna finns fina strövstigar med utsikt över ån.

Kring gården finns ett småskaligt, ålderdomligt odlingslandskap med flera spår efter äldre tiders odling. I den betade hagmarken nordost om gården finns ett välbevarat och innehållsrikt fossilt odlingslandskap. På den lövträdsbevuxna och delvis bergiga och blockrika marken, återfinns här ett stort antal röjningsrösen, terrasskanter, jordvallar, åkerhak och röjda ytor. De fossila åkerytorna är till dels långsmala s.k. bandparceller, avgränsade av kraftiga, rundade terrasskanter i den branta sluttningen ned mot ån. Somliga terrasser är uppemot två meter höga! Även mer oregelbundna och blockformiga röjda ytor förekommer. Såväl ute på själva åkerytorna som i en del röjningsrösen och längs terrasskanter,

växer grövre lövträd – somliga av ansevärd ålder.

Odlingslämningarna har en ålderdomlig karaktär och är troligen till betydande del av förhistoriskt och/eller medeltida ursprung. Förekomsten av bandparceller, tätt liggande flacka röjningsrösen samt det faktum att lämningarna ligger i så pass stenig terräng, talar starkt för detta. Enligt äldre lantmäterimaterial har området innehållit enstaka små krokiga tegar under 1700- och 1800-tal, men merparten av marken här beskrivs då som ”stenbunden ängbacke”. Sannolikt har liknande lämningar tidigare funnits på hela höjden, vars västra del numera är helt uppodlad. Ytterligare fossil åkermark finns t.ex. strax utanför åkermarken längs höjdsplatåns västra kant.

Hultaberg är ett f.d. kaptensboställe, skapat genom en sammanslagning av gårdarna Stora Hult och Östra Bua. Båda dessa gårdar står i jordeboken från 1670 som kronogårdar om ett mantal vardera. Huvudbyggnaden, uppförd på 1820-talet, är en enplans panelklädd timmerbyggnad på dubbel rumsbredd, en s.k. salsbyggnad, på en grund av huggen sten. Byggnadens utformning tyder på att den troligtvis uppförts efter en typritning för kaptensboställen. Huset ligger i ett suterrängläge på krönet av sluttningen ned mot ån. Interiören är välbevarad, med bl.a. ett flertal kakelugnar. En tidig-

Vällagda stenmurar utmed den slingrande vägen upp mot mangården på Hultaberg.

Flera av de fossila åkeryrtorna avgränsas av kraftiga terrasskanter i sluttande terräng. I kanterna ligger röjningsrösen på rad. Kring hagmarken löper en stenmur.

Bland röjningsrösen och fossila åkerytor växer ett stort antal ädellövträd, bl.a. grova ekar, lindar och hasselknippen. Flera av träden bär spår efter hamling och stubbskottsbruk.

Grov stubbskottshamlad ek bland fornåkrarna.

are huvudbyggnad har legat en bit öster om den nuvarande.

Som flyglar till huvudbyggnaden ligger ytterligare ett manhus och en magasinsbyggnad. De tre byggnaderna inramar gårdsplanen, med en öppen sida mot odlingslandskapet i norr. Den andra manbyggnaden är även den en salsbyggnad i timmerkonstruktion från 1840-talet, men fasaden är här klädd med rödfärgad locklistpanel. Byggnaden har tidigare varit inspektorsbostad. Mitt emot denna ligger ett magasin från 1900-talets början, idag inrett som bostadshus. I närheten finns också en stenkällare. Tomtmarken och trädgården i sluttningen ned mot ån avgränsas av vällagda stengärdesgårdar.

Ekonomibyggnaderna, som ursprungligen har legat i anslutning till manhusen, har flyttats ett par gånger. Vid sekelskiftet 1900 uppfördes nya ekonomibyggnader nere vid Kungsätersån. Längorna ligger i en trelängad formation med en gårdsplan emellan. Till Hultaberg har tidigare även funnits såg, snickeri, kvarn och smedja. Av detta återstår idag en välbevarad rödfärgad kvarnbyggnad och en stensatt kanal. Dammanläggningen vid kvarnen är numera vattenmagasin för Hultabergs vattenkraftverk, vilket är ett mindre privatägt sådant.

Officersboställen

Systemet med officersboställen ingick som en naturförman inom det yngre indelningsverket, med början från 1680-talet. För att göra boställena attraktiva, var högre officerare berättigade till ett ståndsmässigt boende. De första typritningarna för bostadshus för officerare gjordes av Erik Dahlberg 1697. Under 1700-talet kom flera efterföljare, däribland av framstående arkitekter som Carl Hårleman och Erik Palmstedt. I början av 1800-talet gav Krigskollegium fortifikationslöjtnant Anders Petter Boman i uppdrag att ta fram nya förslag på utformning av boställen, med Palmstedts tidigare typritningar som förslagor. Ritningarna till boställen för överstelöjtnant och major samt kaptener och ryttmästare godkändes 1810. Dessa var en revidering av 1730 års typritningar och innebar att man återgick till en envåningsbyggnad, men med två eller fyra kammare på vinden.

Det f.d. magasinet öster om huvudbyggnaden har byggts om till bostad under senare år.

Huvudbyggnadens fasad mot den stenlagda gårdsplanen.

Vägen ned mot ån kantas av stenmurar och rödfärgade uthus.

Området ingår i naturvårdsprogram för Varbergs kommun; objekt 143 Hultaberg. Inom området finns en större yta med fossilt odlingslandskap (bandparceller, terrasskanter, jordvallar, röjningsrösen mm); FMIS Kungsäter 64:1. En större yta med betesmark, belägen längs en delvis igenväxande bäckravin med grövre ekar, upptas i Jordbruksverkets ängs- och betesmarksinventering. Kungsätersån omfattas av strandskydd. Fördjupad översiktsplan, 7.12, Kungsäter (1990) finns för aktuellt område.

Dammen är återuppbyggd efter ett ras på 1960-talet och utgör numera vattenmagasin till Hultabergs kraftverk. Intill står den gamla kvarnbyggnaden kvar vid strandkanten.

En stensatt kanal är spår av en tidigare såg- och kvarnverksamhet.

I den lövrika hagmarken längs höjdpåtåns östra del finns fossila odlingslämningar av ålderdomligt snitt. I förgrunden syns röjningsrösen på kanten av en terrasserad åkeryta. Marken nedanför hagen är uppodlad i sen tid.

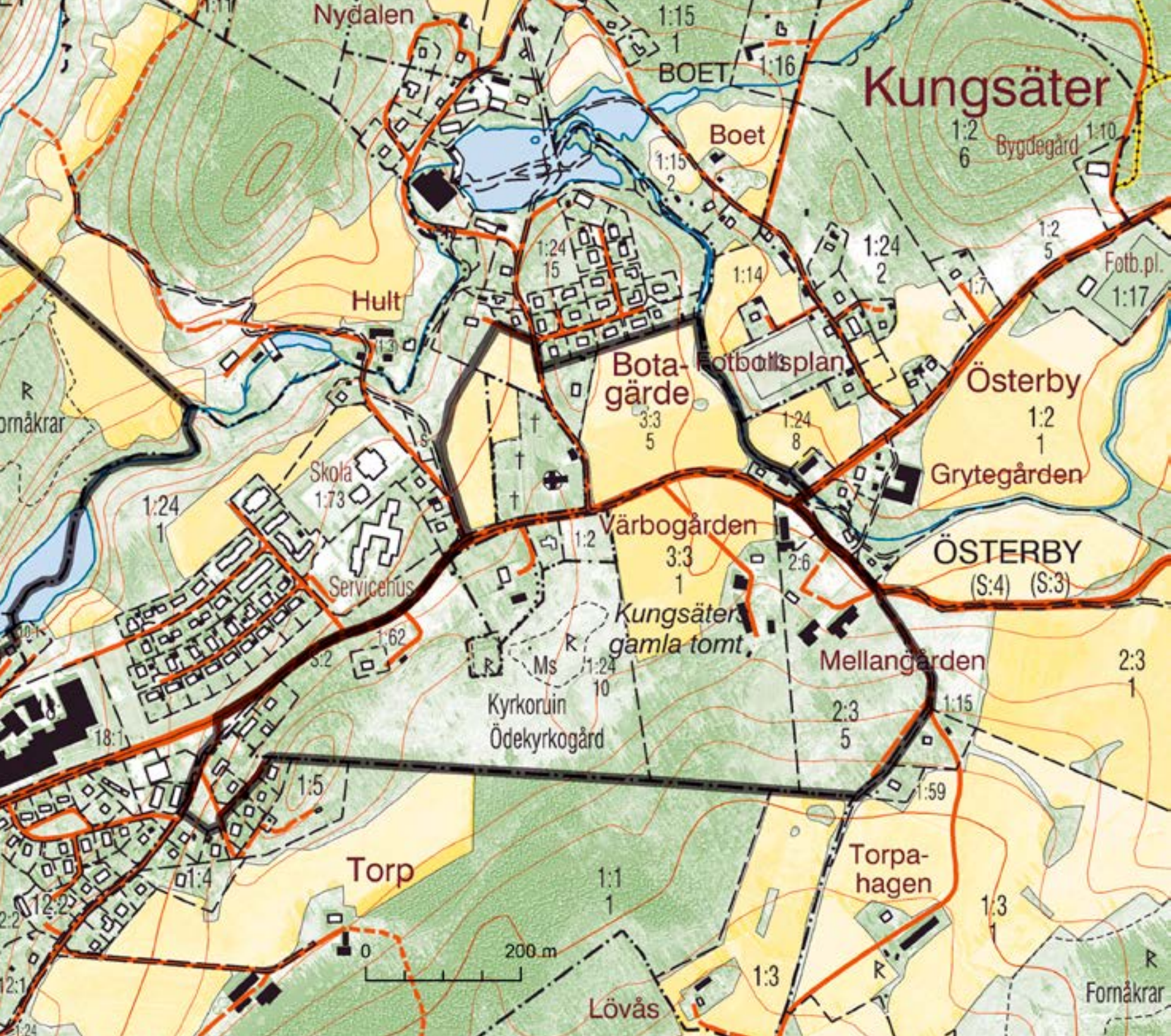
Rekommendationer

- Den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen vårdas och renoveras med hänsyn till dess arkitektur, historia och ursprungliga utformning. Viktiga komponenter är här t.ex. gårdsform, fasadliv, fasad- och takmaterial, dörrar, fönster, skorstenar och färgsättning.
- Ny bebyggelse bör begränsas till mindre komplementbyggnader/uthus i anslutning till befintlig bebyggelse och byggnader för jordbrukets behov. Placering och utformning anpassas till landskapsbild, bebyggelsemönster och den befintliga bebyggelsens karaktär.
- Karaktärsskapande landskapselement såsom alléer, markbeläggning, stenmurar, diken, damm, kanal och vägnät bör fortsatt vårdas och bevaras.
- För att behålla områdets höga kultur- och naturvärden bör de lövrika hagmarkerna fortsatt betas.
- Skogs- och jordbruk bör bedrivas med stor hänsyn till äldre markslag och fossilt odlingslandskap samt värdefull ädellövskog i hagmarker och bäckraviner.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Hultaberg 1:14, 1:15 och 1:16.

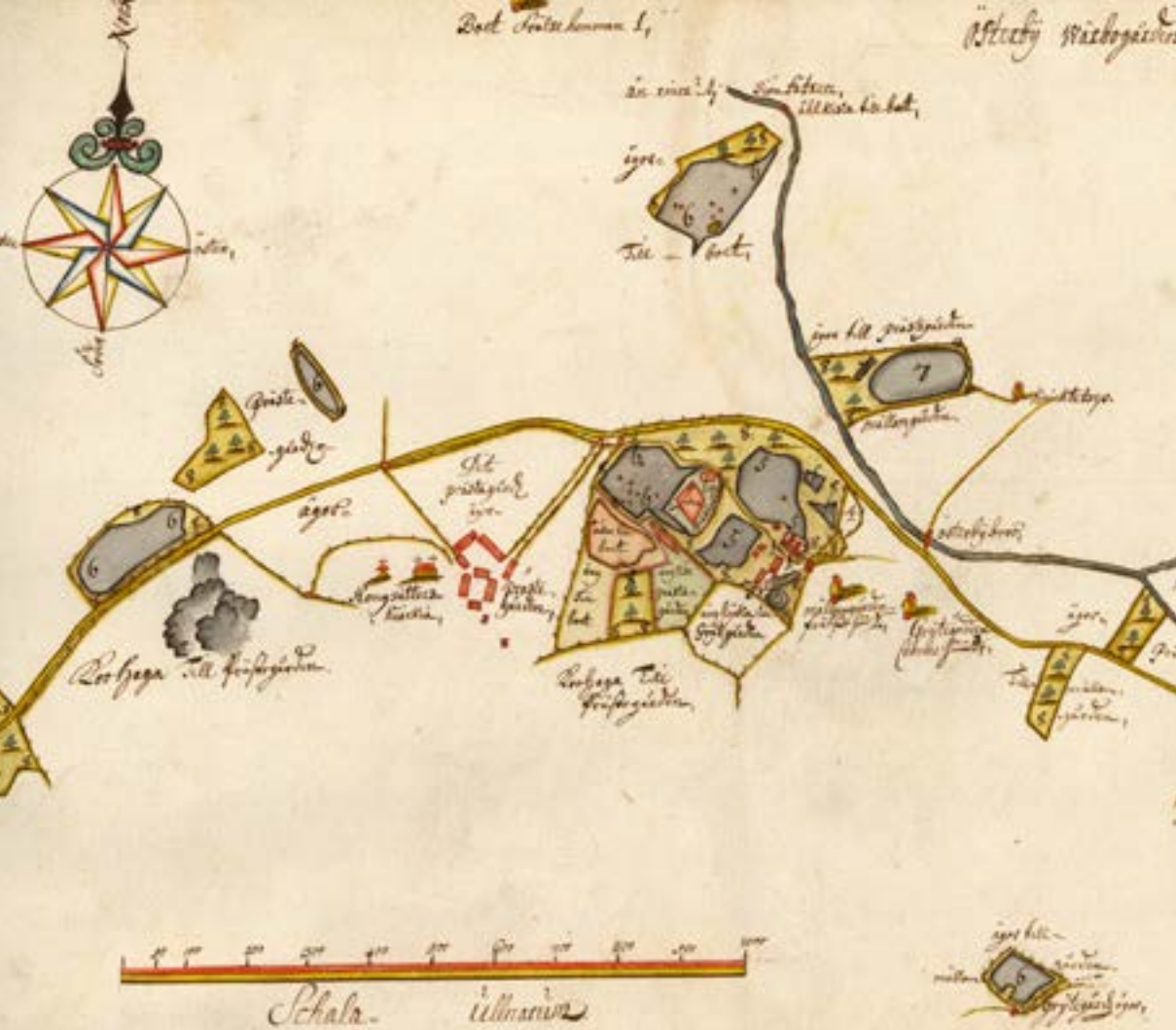

Kungsäter ligger i gammal gränsbygd mellan Halland och Västergötland, utmed den äldre huvudleden från Varberg via Örby mot Borås. Kyrkbyn är belägen på en höjdsträckning med vacker utsikt över sjön Fävren. Under 1800-talet växte ett litet samhälle upp kring kyrkan och prästgården, vilket numera har utvecklats till en modern serviceort. Den rika kyrkomiljön består av den unika, åttkantiga "Langletkyrkan" från 1881, kyrkogård samt en välbevarad prästgårdsmiljö. Som en liten oas invid prästgården ligger den gamla kyrkoruinen omgiven av äldre gravstenar i vildvuxet gräs – påminnande om en engelsk gammal kyrkogård. Vid vägkorsningen i byns sydvästra del hittar man den anrika gästgivaregården Torp, vilken tillsammans med ett välbevarat fryshus samt en bensinmack med verkstad bildar en historiskt intressant vägmiljö.

Kungsäter - Torp

Kungsäters socken

På en geometrisk avmätning från 1709 ser man läget för Kungsäters gamla kyrka med klockstapel intill Prästgården, söder om gamla huvudleden mellan Halland och Västergötland. Den kringbyggda prästgården har en mängd ekonomibyggnader. Längre åt öster ligger gårdarna i Österby. Runtomkring breder åker, ängs- och betesmarker ut sig. Akten O97-23:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Kungsäter har ett högt och vackert läge mellan sjöarna Fävren och Oklängen i anslutning till Kungsätersåns lopp. Tätorten omges av skogklädda höjdsträckningar i norr och söder samt öppna odlingsmarker kring Österby och i slutningen ned mot Fävren. Socknen har sitt äldsta belägg från 1326 (*Kunungasaetter*). I byns nuvarande centrala delar låg

Boet och Prästgården samt Österby med sina tre gårdar. I sydväst låg Torp. Bebyggelsenamnen avspeglar, tillsammans med ortens läge utmed huvudleden i gammal gränsbygd, områdets centrala funktion under förhistorisk tid och medeltid. Platsen där kyrkan står kallas Torskulle, vilket indikerar en förhistorisk kult- eller begravningsplats.

Idag breder tätorten ut sig över det som tidigare var byns åkrar och ängar norr om landsvägen samt vidare ner mot Torp i sydväst. Österby har dock mycket av sin äldre agrara prägel i behåll, med flera av gårdarna kvar på sina gamla lägen och ännu fungerande jordbruk med djurbesättningar. Markerna hålls öppna genom bete och åkerbruk. Inslaget av löv- och blockrika naturbetesmarker skapar ett variationsrikt och tilltalande landskap. I dessa återfinns även spår efter äldre tiders odling, bl.a. röjningsrösen och fossila åkerytor. Flera av hagmarkerna omfattas av stenmurar.

Kyrkbyns åkermark var tidigare samlad i ett brett stråk mellan Österby och Boet. Söder om bebyggelsen till Österby och Prästgården, fanns små ängslyckor och stora beteshagar. Ännu längre söderut vidtog den gemensamma utmarken. Prästgården utgjorde under 1800-talet en stor enhet, med flera stora och små ekonomibyggnader samt en ansenlig parkanläggning, belägna strax intill (gamla) kyrkan. Än idag betas marken i beteshagarna intill kyrkoruinen och prästgården av nötkreatur.

Kungsäters socken låg tidigare i Marks härad i Älvsborgs län, men tillhör sedan 1971 Hallands län.

Från sydväst går landsvägen genom samhället upp för en lång backe. På en höjd ligger Torps f.d. gästgivaregård vid en gammal vägkorsning. Gästgiveriet låg i början av 1800-talet i Österby men flyttades hit på 1860-talet. Till gästgiveriet hörde även skjutsstation och diversehandel. Gästgiveriverksamheten upphörde 1915. Byggnaden ger ett anslående intryck med sin längd och ålderdomliga prägel. Tillsammans med den rödfärgade bensinmacken och verkstadsbyggnaden strax intill, bildar den en karaktäristisk vägmiljö i denna del av samhället. I miljön finns även ett litet panelklätt fryshus av äldre datum.

Gårdsbebyggelsen i Österby omges av löv- och blockrika gräsmarker där korna ännu går på bete, här vid Värbogården. Nedan Torps gästgivaregård.

Torps gästgivaregård invid gamla landsvägkorsningen i byns sydvästra del, är sannolikt ursprungligen en framkammarsstuga som efterhand förlängts. Gatunamnet Marknadsvägen vittnar om gamla tiders aktiviteter vid vägkorsningen och Gästis!

Den kvardröjande f.d. bensinmacken och verkstaden utmed gamla landsvägen utgör ett tidstypiskt inslag från bilismens genombrott.

Fryshuset ligger strategiskt placerat intill vägen. Notera de påkostade dörrbeslagen, den hyvlade fjällpanelen och det lilla skärmtaket.

Välbevarad 1930-talsvilla norr om kyrkan.

Utmed vägen ligger Rhododendronstigen, en fin liten parkanläggning i kuperad terräng som tillkommit på lokalt initiativ.

På krönet av den gamla vägsträckningen ligger Kungsäters kyrka. Kyrkan uppfördes 1881 i huggen sten och tegel. Murverket är delvis slätputsat i vitt, delvis dekorativt murat med gult handslaget tegel. Den är en s.k. åttkantig centralkyrka, byggd efter ritningar av arkitekten Emil Langlet. Av Langlets sällsynta centralkyrkor återfinns idag två i Halland – i Kungsäter respektive Snöstorp.

Väster om kyrkan utbreder sig den välskötta kyrkogården med rätlinjiga grusgångar, tuktade träd och häckar. Öster och sydost om kyrkan vidtar öppen odlingsmark. Prästgården på andra sidan

vägen är en ståtlig tvåvåningsbyggnad i oljemålad panelklädd timmerkonstruktion på dubbel rumsbredd från 1837. På gårdsplanen ligger en större rödfärgad uthuslänga från slutet av 1800-talet. Mot trädgårdsidan finns även en källarbyggnad i sten och trä. Runt manbyggnaden utbreder sig en stor trädgård med bl.a. fruktträd. Utmed tomtgränsen, som omges av en vällagd stenmur, står flera gamla hamlade vårdträd.

Församlingshemmet, som ligger mitt emot kyrkan och bredvid prästgården, ersatte en skola som tidigare stod på platsen. Strax nordost om kyrkan ligger en

mindre villa med tidstypisk herrgårds-karaktär från ca 1930.

Söder om nuvarande kyrka, lite undan-skynd bakom prästgården, ligger ruinen efter Kungsätters medeltida kyrka samt dess (öde)kyrkogård. En promenad-stig leder fram till platsen. Kyrkan var byggd i gråsten och utgjordes av ett rek-tangulärt långhus med tresidig korav-slutning i öster. Klockstapeln raserades vid en kraftig storm juldagen 1638. Ett fristående trätorn uppfördes senare vid kyrkan. I innermuren syns hur kyrkan är tillbyggd i omgångar. Delar av gamla kyrkans stenmaterial användes vid bygg-andet av den nya kyrkan. I muren som omger kyrkogården finns i den östra delen en välbevarad stiglucka med tak-täckning av träspån. Runt ruinen, i det som utgjort kyrkogård, står flera gamla lutande gravstenar utspridda i gräset.

I den bergiga och blockrika betesmarken invid kyrkoruinen finns ett område med sex husgrunder omgivna av terrasserade fossila åkerytor. Enligt äldre kartmaterial har byggnader och tomtmark till Kung-sätters gamla prästgård tidigare legat här. Här står även en högrest minnessten över det fördrag som slöts i prästgården den 9 april 1471 mellan Sten Sture och den danske riksmarsken Claes Runov. Stenen restes 1941.

Kyrkan och prästgården vid landsvägen genom byn. Prästgården ligger i en parkliknande trädgård med bl.a. gamla hamlingsträd och vällagda stenmurar.

***Emil Langlet** (1824-98) var under sin levnad en inflytelserik och framburen arkitekt, verksam i Sverige och Norge. I Sverige är det hans idéer och genomförande av centralkyrkotanken som gjort störst avtryck. Langlet menade att den helt symmetriska kyrkan med centralt placerad predikstol var mest lämpad för den protestantiska gudstjänsten med dess betoning av predikan. Mellan 1877 och 1892 byggdes tolv centralkyrkor i landet efter hans ritningar. Kyrkobyggnaderna är helt symmetriska och karakteriseras av en romanskt inspirerad medeltidsstil. Den konsekventa och särpräglade byggnadsstilen gör att "Langletkyrkorna" idag betraktas som unika monument över en arkitekts strävan. Samtiden var dock inte fullt så tilltalad – kung Oscar II lär i samband med ett besök i en av Langlets kyrkor ha yttrat: "Hava vi tillåtit detta?"*

Kungsätters kyrka är en åttkantig s.k. Langletkyrka, uppförd 1881.

Strax öster om kyrkoruinen breder lövrik betesmark ut sig. Här finns rester efter äldre husgrunder, fossila åkerytor och även en högräst minnessten – den s.k. Sten Sturestenen. Texten på framsidan lyder: "På denna plats slöts den 9 aprilis 1471 fördraget i Kununxaeters prästgård mellan Herr Sten Gustafsson Sture och de danskes hövitsmän. Karske krigsmän främjade freden." Stenen restes 1941. Till vänster syns inskriptionen på stenens baksida.

Den medeltida kyrkoruinen ligger fint på en kulle med gamla gravstenar utspridda i gräset runtomkring. I området precis intill finns flera äldre hamlingsträd.

En större betesmark med värdefull flora S om prästgården upptas i Jordbruksverkets ängs- och betesmarksinventering. Strax SV om prästgården ligger en medeltida kyrkoruin och ödekyrkogård; FMIS Kungsäter 14:1. Nära intill återfinns i hagmarken sex husgrunder och terrasserade fossila åkerytor; FMIS Kungsäter 41:1. Här finns även en minnessten rest 1941; FMIS Kungsäter 15:1. På berget ytterligare något västerut finns två förmodade husgrunder; FMIS Kungsäter 27:1-2. På Värbogårdens tomt har en flintyxa hittats, FMIS Kungsäter 58:1.

Delar av Kungsäter-Torp omfattas av äldre detaljplaner vars genomförandetid har gått ut: K 7 (1955), K 9 (1974) och K 15 (1992). Under 2016 har den senare planen från 1992 åter aktualiserats, då ny bostadsbebyggelse avses uppföras söder om prästgården. Fördjupad översiktsplan, 7.12, Kungsäter (1990) finns för aktuellt område.

Likt på en gammal engelsk kyrkogård, tycks de lutande gravstenarna nästan vandra omkring i gräset vid kyrkoruinen.

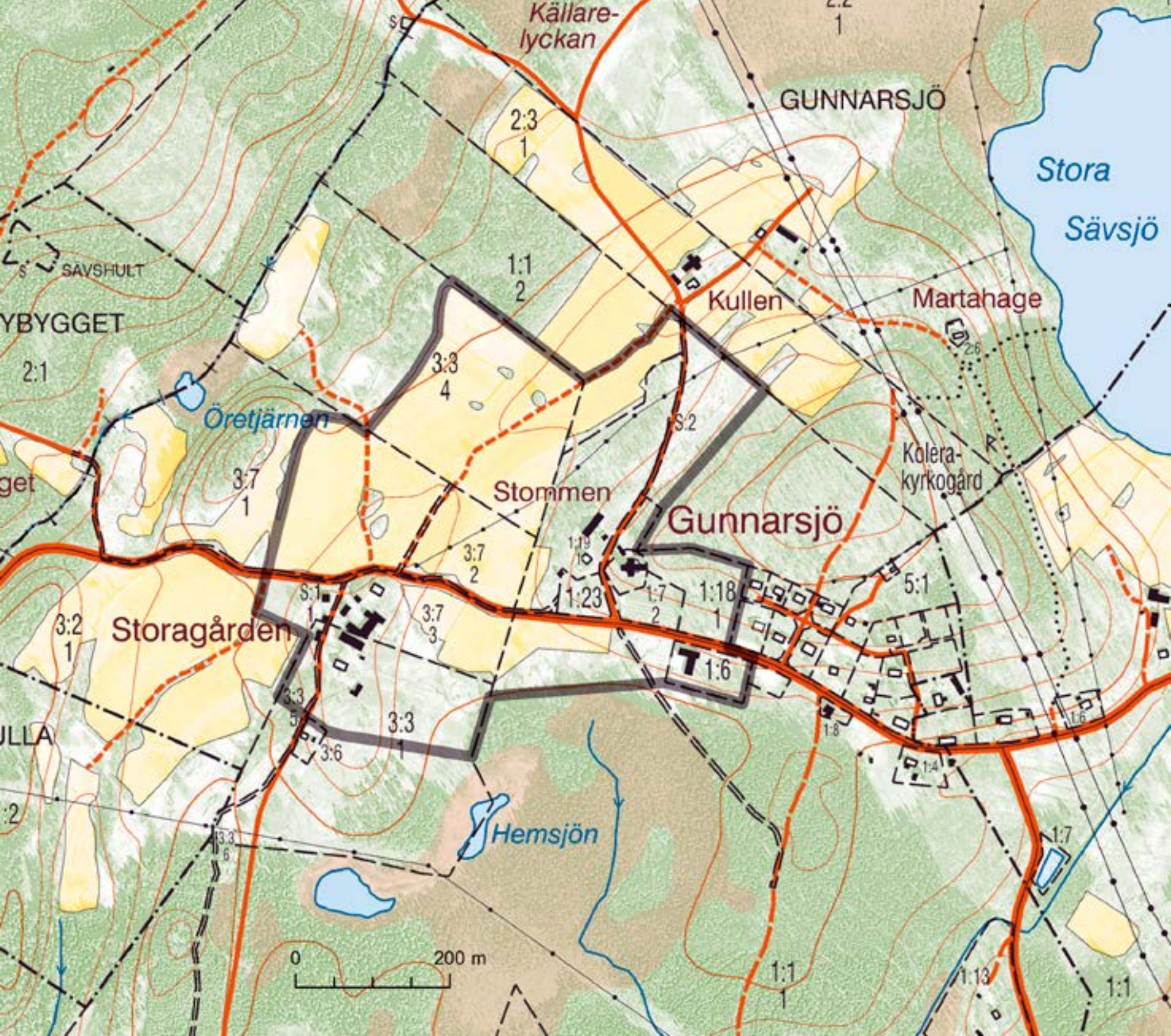
Rekommendationer

- Bebyggelsens individuella arkitektur och karaktärsdrag bibehålls. Vid förändring/underhåll beaktas ursprungligt utförande och utseende.
- Ny bebyggelse bör prövas individuellt och ansluta till den befintliga bebyggelsens placering och karaktär.
- Odlingslandskapet öster och söder om kyrkan bör hållas öppet genom bete och åkerbruk. De äldre gårdsmiljöerna i Österby bör bibehållas och vårdas samt fortsatt omges av jordbruksmark.
- Kyrkoruinen och gamla kyrkogården bör bevaras och vårdas enligt särskild skötselplan.
- Karaktärsskapande landskapselement såsom stenmurar, alléer, uthus, äldre vägnät och trädgårdsanläggningar bör underhållas och bevaras.
- Särskild hänsyn bör tas till vägskälet och vägmiljön i sydvästra delen av området och dess kommunikationshistoriskt värdefulla byggnader.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Torp 2:1, Österby 3:5, 9:1 och 9:2, Kungsäters Prästgård 1:30 och 2:1.

I de bergiga och skogrika gränstrakterna mot Västra Götalands län öppnas vyerna vid Gunnarsjö och fram träder ett vackert och välhävdat odlingslandskap. Utmed landsvägen ligger byn med sin medeltida kyrka, några äldre gårdar och en f.d. skolbyggnad. Från kyrkan har man en fin utblick över bygden. Byns betesmarker innehåller talrika spår efter äldre tiders brukande, bl.a. fossila åkerytor och tätt liggande röjningsrösen. Markerna genomkorsas av fina stenmurar, varav några är imponerande vällagda och breda. Avsaknaden av modern bebyggelse mellan kyrkan och de äldre gårdarna, gör att Gunnarsjö ännu har kvar sin gamla prägel av ett litet sockencentrum på landsbygden.

Gunnarsjö kyrkby

Gunnarsjö socken

Laga skifteskartan över Gunnarsjö by från 1861. Byn uppvisar ett mycket ålderdomligt tegmönster med bandparceller och mängder av röjningsrösen i åkern. Nära gårdslägena vid Storagården och Stommen/kyrkan, finns ett myller av små åkerlappar i ängen. Akten 13-GUÖ-7 i den regionala lantmäterimyndighetens arkiv.

Flera generationer kyrkogårdsmur vid uppfarten till kyrkan. I bakgrunden syns den f.d. skolan som under en period även hyst en orgelfabrik.

Gunnarsjö ligger i nordostligaste delen av Varbergs kommun, i gränstrakterna till Västra Götaland. Socknen tillhörde fram till 1971 Älvsborgs län. Byn med sina jordbruksmarker ligger som en öppning i det omgivande bergiga och skogrika landskapet. Här bedrivs fortfarande levande jordbruk i ett småskaligt odlingslandskap, med betydande inslag av välhävdade betesmarker med en värdefull flora. Vid Gunnarsjö kyrka präglas betesmarkerna av ett fint mönster med vällagda stengärdesgårdar, träd- och buskridåer samt partier med fuktmark. Odlingslandskapet är bitvis ålderdomligt, med talrika spår efter gångna tiders markslag och brukande. Byn hade stora arealer slättermark (löväng) i bruk ända in mot 1900-talets mitt.

Gunnarsjö kyrka är belägen på en markerad avsats i en sydslutning ovan landsvägen. Kyrkan är till sina äldsta delar från medeltiden. 1797 försågs långhuset med ett kor och 1821 tillkom ett kraftigt lågt torn. Kyrkobyggnaden är uppförd av murad gråsten och är vitputsad. Tornet har kopparklätt tak, medan långhus och kor är täckt av enkupigt tegel. Innertaket i långhuset har målningar av den kände kyrkomålaren Detleff Roos, utförda 1752. Kyrkan omges av en kyrkogård, utvidgad i etapper och inramad av olika generationer vackert kallmurade kyrkogårdsmurar.

Knotiga hamlade lindar vid kyrkogårdsentrén.

Mitt emot kyrkan finns gården Stommen (Gunnarsjö 1:19). Ytterligare en gård låg tidigare precis intill vägen en kort bit söderut. En bit därifrån, i västra delen av området, ligger Storagården på en kulle intill landsvägen. Gårdarna är kvar i sina gamla lägen, men några av gårdsbruken har flyttat ut i samband med laga skifte på 1860-talet, då bl.a. Kullen tillkom. Kring kyrkan och gårdarna breder det stenbundna, kuperade kulturlandskapet ut sig. Markerna innehåller ett stort antal stenvägar och spår efter äldre tiders odling.

Kyrkogården gränsar till en bergig lövklädd kulle med flera gamla hamlingsträd.

Vackra gamla gravstenar invid kyrkogårdsmuren.

Gunnarsjö kyrka ligger i en sydsluttning, med fin utblick över bygdens steniga betesmarker. Gården Stommen är belägen strax intill.

Av laga skifteskartan 1861 framgår att byns åkermark tidigare var uppdelad i ett myller av små tegar. Merparten av åkermarken låg i ett sammanhängande sjok nordost om Storagården och var här prydligt indelad i parallellt liggande långsmala tegar, s.k. bandparceller. Tegarna var översållade med röjningsrösen. Bandparcellerna avspeglar en mycket ålderdomlig struktur och går med all sannolikhet tillbaka på de markindelningsarbeten som genomfördes i stor skala i södra Sveriges skogsbygder under tidig medeltid. Åkertegarna kring Storagården och Stommen/kyrkan var dock betydligt mindre, krokiga och terränganpassade. Dessa avspeglar troligen ett något senare skede med uppodling i ängen.

Idag återstår inte mycket av det äldre tegmönstret i åkern, men den gamla vägen mellan Storagården och Kullen tvärs över åkergräset finns fortfarande kvar. I betesmarkerna finns talrika fossila odlingslämningar, som exempelvis röjningsrösen, röjda ytor och terrasskanter. Den blockrika hagmarken mellan kyrkan och Kullen hyser flera tätt liggande välexponerade röjningsrösen, i ett område som på laga skifteskartan uppvisar små åkerlappar i ängen.

Ekonomibyggnader till gården Stommen vid kyrkan.

Storagården (Gunnarsjö 3:2) har ett dominerande läge på gamla gårdstomten utmed landsvägen, med boningshuset på en terrasserad kulle där vägen gör en tydlig böj. Byggnaden är uppförd 1936 och har brutet tak och framträdande frontespiser. Åt gårdssidan finns en inglasad veranda med altan ovanpå. Byggnaden har tidigare även inrymt poststation. På fastigheten finns också en tidigare mangårdsbyggnad från 1800-talets första hälft, en framkammarsstuga i 1 ½ plan med panelklädd timmerkonstruktion. Byggnaden är typisk för traktens äldre byggnadsskick. Ekonomibygnaderna är av varierande ålder samt om- och tillbyggda i ett flertal etapper. De är genomgående panelklädda och traditionellt rödfärgade.

Invid Storagården ligger ytterligare en gård (Gunnarsjö 3:3), även den på ursprunglig plats. Byggnaderna är av senare datum och delvis förändrade. Förutom boningshus från 1925, finns här ett flertal ekonomibygnader.

Vid landsvägen söder om kyrkan ligger den gamla skolan. Den rejäla byggnaden uppfördes på 1950-talet och är byggd i en vinkel i gult tegel. Längre åt öster utmed landsvägen, vidtar tätare övervägande småhusbebyggelse från senare perioder.

I de bergiga och lövrika betesmarkerna skapar stenmurarna variation och fina mönster.

Röjningsrösen i betesmarken norr om kyrkan, i ett område som tidigare innehöll små åkerlappar i ängsmark.

Storagårdens nuvarande manbyggnaden uppfördes 1936, strax norr om den äldre gårdsbebyggelsen.

Äldre gårdsbebyggelse vid Storagården. Den gamla manbyggnaden står tom sedan flera år.

Mjölkkanorna minner om äldre tiders produktion.

Strax SV om kyrkan finns rester efter fem husgrunder och terrasserade ytor; FMIS Gunnarsjö 26:1. Enlig laga skifteskartan 1861 låg en av byns gårdar tidigare här. Utmed landsvägen vid Storagården står en (flyttad) väghållningssten med inskriptionen Kullen. På Storegårdens mark finns strax SV om gårdsläget en torplämning. Två betesmarker med värdefull flora upptas i Jordbruksverkets ängs- och betesmarksinventering, en strax S om kyrkan och landsvägen samt en intill Storagården. Östra delen av området omfattas av detaljplan K 4 (1965).

Den slingrande landsvägen löper genom småskaliga, välhövda marker fram mot Storagården.

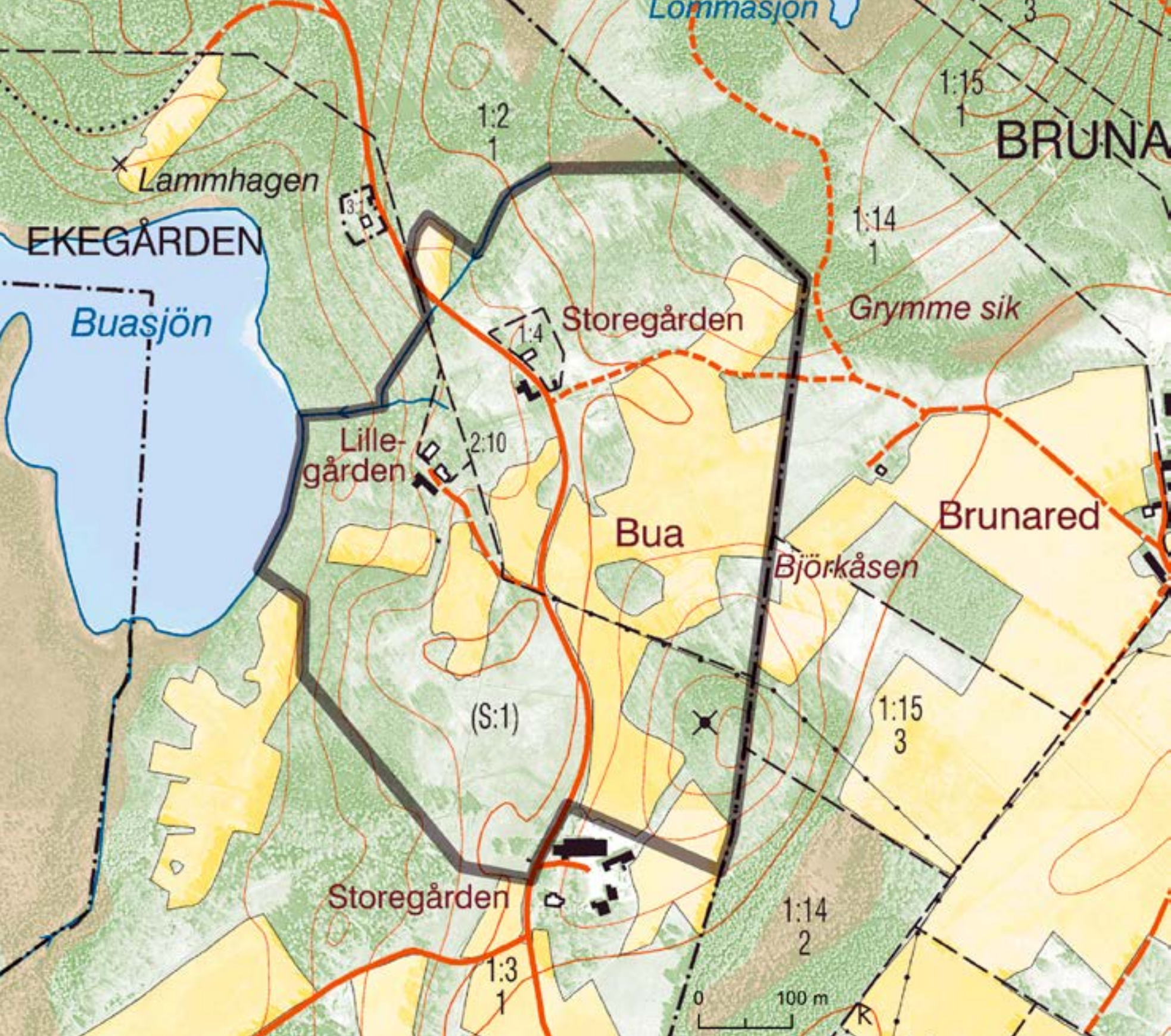
Rekommendationer

- Det är av stor vikt att odlingslandskapet fortsatt hålls öppet genom åkerbruk och bete. Stor hänsyn ska tas till äldre brukningsspår och markslag.
- Ny bebyggelse prövas individuellt. Placering och utformning bör ansluta till landskapsbild och lokalt bebyggelsemönster liksom byggnadstradition vad gäller skala, proportioner, fasadutformning, materialval och färgsättning.
- Den befintliga bebyggelsens individuella arkitektur och karaktär respekteras samt vårdas och renoveras med vägledning av dess ursprungliga utseende. Viktiga komponenter är grund, fasad- och takmaterial, fasadliv, fönster och färgsättning.
- Karaktärsskapande landskapselement såsom stenmurar, vägnät, småskaliga äldre markslag och fossilt odlingslandskap vårdas och bevaras.
- Områdesbestämmelser bör tas fram.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Gunnarsjö 1:6, 1:7, 3:7 och 6:1.

Bua ligger med sina två ursprungliga gårdar – Stora respektive Lilla Bua – mellan sjöarna Fävren och Oklången, ett par kilometer nordväst om Karl Gustavs samhälle. Av gårdsmiljöerna utgör Storegården med dess manbyggnad i två våningar fortfarande en välbevarad representant för inlandets byggnadstradition. Bebyggelsen omges av ett mosaikartat odlingslandskap med åkrar som ännu plöjs kring bergiga och lövriska naturbetesmarker. På impediment, i hagar och längs gränser står åtskilliga gamla hamlingsträd, varav några kapats tämligen nyligen medan andra antagit en tydlig kandelaberform. Hagmarkerna innehåller en stor mängd fossil åkermark med röjningsrösen och terrasserade f.d. åkerytor av ålderdomligt snitt. En del av de krokiga små tegarna har varit i bruk ända in mot 1900-talets mitt. I byn finns många stenmurar samt vid Storegården även en fin fägata mot utmarken i norr.

Stora och Lilla Bua

Karl Gustavs socken

Av en geometrisk karta över Lilla Bua från 1707 framgår att inägorna hyste en stor mängd lövträd. Åkern var svårbrukad och belamrad med jordfasta block och rösen, vilket talar för att marken brukats här under mycket lång tid. Akten O90-7:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Bua består sedan länge av två enstaka hemman; Stora respektive Lilla Bua – eller Storegården och Lillegården, som de numera kallas. Lillegården ligger idag lite vid sidan om allfarvägen, närmare Buasjön och intill en äldre vägsträckning som här tidigare gjorde en utbuktning från landsvägen genom byn. Nuvarande väg mellan Karl Gustav och Stackekärr passerar fortfarande rakt över gårdstunet vid den norra, på ursprunglig plats belägna, Storegården. Den södra Storegården, eller Bua gård, är tillkommen senare och den gård som driver jordbruket idag.

Både Storegårdens och Lillegårdens bostadshus är idag avstyckade från jordbruket. Storegårdens manbyggnad är en fin och välbevarad, hög timrad byggnad på enkel rumsbredd, uppförd 1821. Byggnadstypen är en framkammarsstuga i två våningsplan, relativt typisk för de traditionella manhusen i det skogrika inlandet längs västgötagränsen. Till gårdsmiljön hör en vinkelbyggd ladugård och ett mindre rödfärgat uthus, belägna på var sida om byvägen.

Lillegårdens äldre manbyggnad består av en rödfärgad framkammarsstuga i 1 ½ plan samt en ekonomibyggnad. Byggnaderna är idag tyvärr kraftigt förfallna. På gården finns även en modern villa från 1980-talet.

Fägatan ut mot f.d. utmarken "Bua skog" i norr.

Bua är ett gott exempel på en mindre bebyggelseenhet i skogsbygden. Gårdarna har tidvis varit frälseägda. Bebyggelsen omges av ett småskaligt och levande odlingslandskap, med bl.a. plöjda åkrar kring bergiga och lövrika naturbetesmarker. Flera åkerytor är relativt små och har ännu en terränganpassad form. Hagmarkerna innehåller en stor mängd fossil åkermark, många stenmurar och åtskilliga ekar samt hamlade träd av främst lind, ask och lönn. Några av lindarna har hamlats tämligen nyligen, medan andra äldre träd mer liknar stora kandelabrar.

Den smala byvägen från gårdarna och vidare söderut, passerar genom ett vackert och varierat odlingslandskap med betade hagar, plöjda åkrar och hamlade träd.

Storegårdens manbyggnad är nästan tvåhundra år gammal och har bevarat sin ursprungliga karaktär. Den inbyggda verandan har tillkommit under 1900-talet.

Hamlade träd i betesmarken ovan Storegården. En stenvursomgärdad fägata passerar mellan hagen och gårdstomten.

Stora röjningsrösen längs kanterna av fossila åkerytor i hagen vid Storegården.

En del av hamlingsträden står på grova socklar i anslutning till gränser och impediment i landskapet och kan därmed förväntas ha en anseelig ålder. Uppgifter i kartmaterial från tidigt 1700-tal omtalar ek, lind, al och björk på inägomarken, medan utmarkerna var täckta av ljung och ris. Särskilt omnämns ”många gamla ekar” längs åkerrenarna. Flera av träden i Bua kan således vara riktigt gamla.

I den kuperade terrängen i hagmarkerna finns kraftigt terrasserade, små och krokiga röjda ytor med synliga åkerhak in mot sluttningen. På och kring ytorna ligger vanligen ett flertal röjningsrösen av lite olika storlek och form. Även på mark mellan f.d. åkertegar finns rösen, varav vissa är övermossade och innehåller ett homogent stenmaterial. En del större stentippar förekommer i anslutning till sent brukad åkermark, bl.a. som impediment i åkern. Dessa hyser ett betydlig mer blandat stenmaterial, med både större block och småsten som plockats bort under 1800- och 1900-talens mer intensiva och markbesparande stenröjningar.

Den fossila åkermarken i hagmarken strax norr och öster om Storegården har överlag en ålderdomlig karaktär, även om vissa ytor varit i bruk ända in på 1900-talets mitt. Delar kan mycket väl tänkas gå tillbaka på förhistoriska och medeltida odlingsaktiviteter. Av äldre kartmaterial

att döma, var åkermarken i Bua redan under 1600- och tidigt 1700-tal översål-
lad med röjningsrösen och åkerrenar –
något som ytterligare understryker de
fossila lämningarnas potentiellt höga
ålder. Hela området kring Bua, Brunared
och Karl Gustav är för övrigt rikt på fossil
åkermark (främst röjningsröseområden)
och förhistoriska gravar.

Byns marker innehåller vidare ett flertal
enkelmurar som löper längs skilda mark-
slag och gränser. Vid Storegården finns
även en fin fågata norrut mot den f.d.
utmarken "Bua skog", vilken kantas
av vällagda stenmurar. Gamla landsvä-
gen genom byn har kvar sin slingrande
sträckning mellan gårdarna, vilken till
stor del tycks följa äldre gränser/hägnad-
er i landskapet. Den tidigare vägsträck-
ningen förbi Lilla Bua finns bevarad som
en framfartsväg vid gården och återfinns
även längre in i skogen.

Sammantaget skapar mosaiken av fos-
sila odlingslämningar, ädellövträd, ham-
lade träd och historiska biotoper ett
varierat och småbrutet odlingslandskap,
med höga biologiska och kulturhis-
toriska värden. Bua, som tidigare till-
hörde Älvsborgs län, uppvisar påtagliga
likheter med motsvarande agrara miljöer
i Sjuhäradsbygden. Såväl odlingslandska-
pet som bebyggelsen ger i flera avseenden
ett västgötskt intryck.

Odlingslandskapet vid Bua omkring sekelskiftet 1900, med en mängd små krokiga tegar i åkermarken, lövskog i hagarna samt en del kvarvarande slätteräng (ljusgrön yta) närmast bebyggelsen och sjön. Bladet Kungsäter.

Småskaliga fossila åkerytor, avgränsade av terrasskanter med röjningsrösen.

Hagmarkslandskapet kring Storegården i norra delen av Bua. I sluttningen syns terrasserade fossila åkerytor. Inägorna genomkorsas av ett stort antal stenmurar.

Storegårdens baksida. Notera de kraftiga grundmurarna. De utskjutande delarna innehåller trapphus och kök och har troligen tillkommit under senare delen av 1800-talet.

Även dagens åkermark är småskalig, med impediment där röjningsrösen och lövträd finns kvar.

Området upptas i naturvårdsprogram för Varbergs kommun; objekt 129 Buasjön med omgivning. Buasjön omfattas av strandskydd. Observera att inget av den fossila åkermarken registrerats i FMIS!

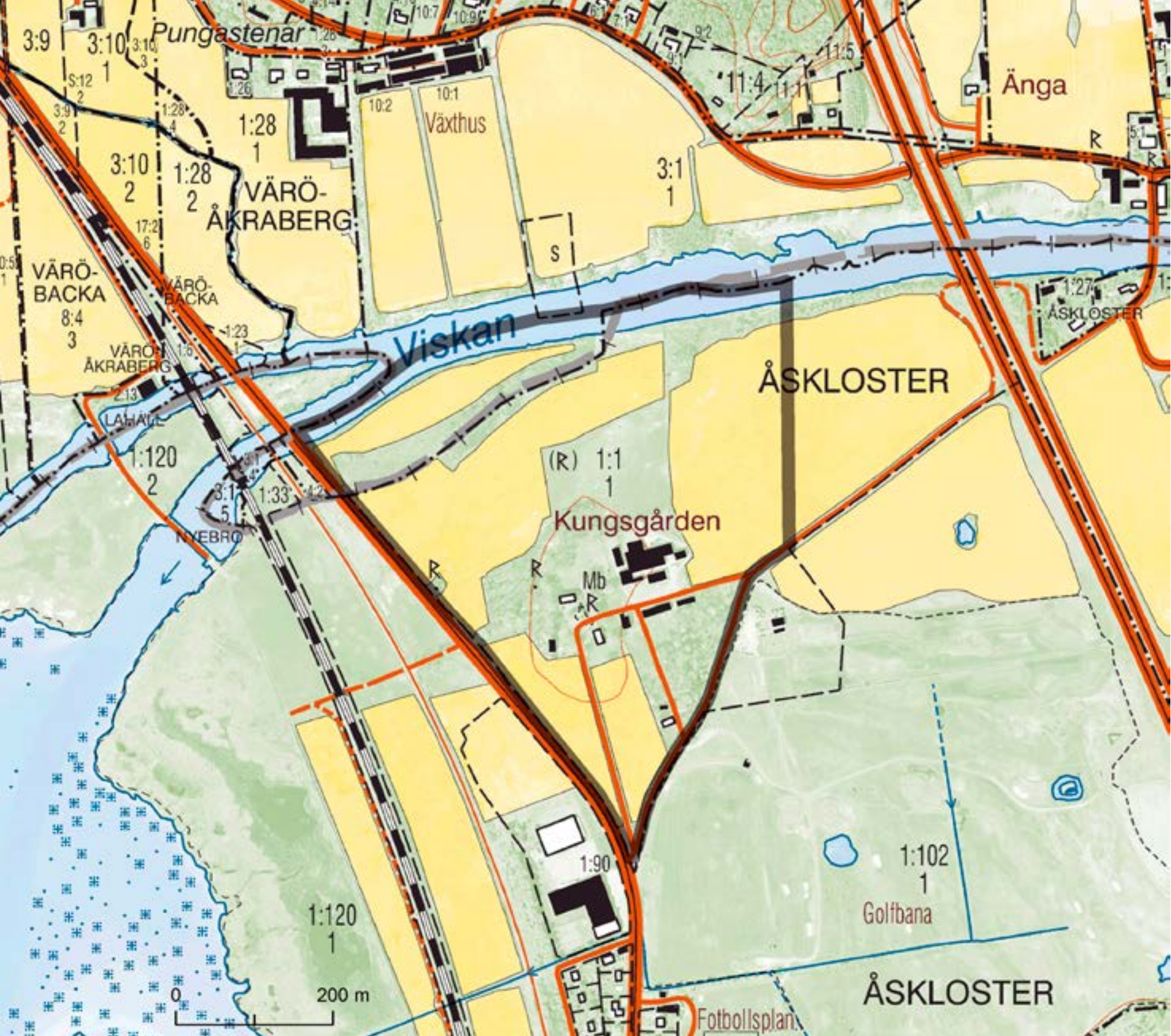
Odlingslandskapet i Bua har en ålderdomlig prägel, med små plöjda åkrar som slingrar runt impediment och betade hagmarker. Det stora inslaget av hamlade träd, röjningsrösen och stenmurar förstärker intrycket.

Rekommendationer

- För att odlingslandskapets småskaliga prägel, äldre markslagsbild och lämningar ska kunna bevaras och exponeras är jordbruk en förutsättning.
- Inägomarken bör fortsatt hållas öppen genom bete och åkerbruk. Särskilt viktigt är att hagmarkerna betas och att åkerytor plöjs.
- Gårdsbebyggelsen, inklusive ekonomibyggnader, bör vårdas och renoveras med stor hänsyn till dess arkitektur, historia och ursprungliga utseende. Väsentliga komponenter är här grund, fasad- och takmaterial, fasadliv, spröjsade träfönster, entréer och färgsättning.
- Ny bebyggelse prövas individuellt. Placering och utformning och bör anpassas till landskapsbild, bebyggelsemönster och lokal byggnadstradition avseende skala, proportioner, fasadutformning, materialval och färgsättning.
- Karaktärsskapande landskapselement såsom stenmurar, fågator, äldre vägsträckningar, fossil åkermark, diken, hamlade träd, grövre solitärträd, stentippar, terränganpassade åkertegar och byvägen bör bevaras och vårdas.
- Skogsbruk bör ske med stor hänsyn till äldre markslag och vegetationsbild samt agrara lämningar.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Karl Gustavs-Bua 1:4 och 2:10.

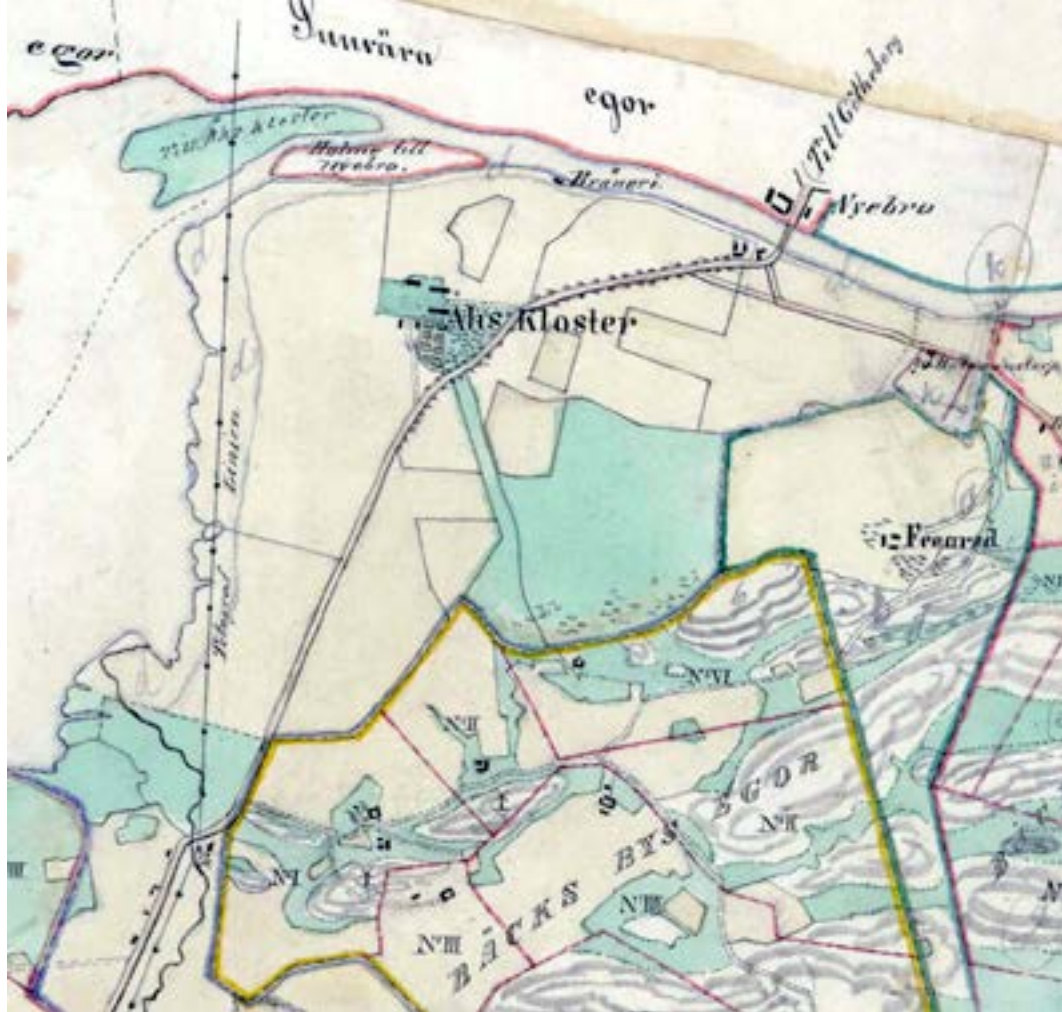

Åsklosters kungsgård är strategiskt belägen vid Viskans mynning och den s.k. kungsvägen genom Halland. Från kustvägen leder en lång oxelallé upp till gårdsområdet som inramas av vällagda stenmurar. Bebyggelsen ligger uppe på en kulle som omges av flacka åker- och betesmarker. Den medeltida klosteranläggningen omfattade förutom själva klosterbyggnaderna, bl.a. kyrka, tegelbruk, färjeställe och laxfiske i ån. Klostret grundades år 1194 av cisterciensermunkar från Sorø kloster på Själland och var i bruk ända fram till reformationen på 1530-talet. Därefter drogs det in till kronan och en kungsgård etablerades på platsen. Nuvarande manbyggnad uppfördes under tidigt 1800-tal, efter Carl Hårlemans äldre typritningar för kungsgårdar. Kring husen finns en större parkliknande yta med stora lövträd och hästagar. Idag bedrivs jordbruk och stallverksamhet på gården.

Åsklosters kungsgård

Ås socken

Ås Kloster kungsgård år 1858, belägen invid huvudleden mellan Skåne och Göteborg som då ännu passerade Nyebro. Telegrafinjen är en nymodighet i landskapet. Notera väderkvarnarna på bergknallarna vid Bäck! Akten M88-1:5 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Åsklosters kungsgård ligger nästan som en ö uppe på sin lummiga kulle, omgiven av beteshagar och stora flacka åkermarker i ett tämligen hårt exploaterat landskap. I söder gränsar området mot Åsklosters stationssamhälle, i norr mot Viskan, åt öster mot Klosterfjordens golfbana och E6 samt i väster mot väg 845 (gamla E6) och Västkustbanan. Från kustvägen leder en lång oxelallé genom hästhagarna upp till gårdsplan. Såväl denna som hagarna

intill kantas av vällagda stenmurar. Längre österut, finns ytterligare uppfarter mot ekonomidelen från gamla vägen mellan Åskloster och Nyebro (kungsvägens äldsta sträckning, numera avklippt vid dagens E6). Holmarna i Viskan är numera igenväxta med vass, sly och träd – åstränderna likaså.

Ås kloster anlades 1194 (*Monasterio de Aas* 1201, *de Asylo* 1213) som dotter-

kloster till cisterciensklöstret i Sorø på Själland. Det strategiska läget vid Viskans mynning och huvudleden genom Halland utmed kusten, den s.k. kungsvägen, talar för att cistercienserna via anläggandet här strävade efter en bättre bevakning av sina halländska intressen. Klostret hade stöd från såväl kungligt håll, bl.a. genom frikostiga donationer av gods, som av lokala frälsepersoner, vilka donerade jord och gåvor i utbyte mot mässor och förböner.

Klostret i Ås blev under medeltiden en betydande jordägare och dominerade det kyrkliga jordägandet i norra Halland. Den första svenska jordeboken från 1646 visar stora koncentrationer av klostergods i trakterna kring Ås. Huvuddelen av godsmassan låg i Viske härad men egendomar fanns även i Fjäre och Himle härader. De underlydande gårdarna betalade skatt till klostret, främst i form av agrara produkter. Klostret innehade även rättigheterna till det mycket viktiga laxfisket i Viskan, med en större laxgård vid Åsbro, kring vilket tvister ofta uppstod.

Klostret upplöstes omkring 1535 i samband med reformationen, varefter det snabbt förföll. På 1590-talet lät kung Christian IV riva återstoden. En del av stenen användes bl.a. till fästningsbygget i Varberg. Därefter förvandlades den stora egendomen till kronolän. I jordeboken 1686 upptas en kungsladugård på platsen

(*Åhss clösters ladugårdh*), etablerad uppe på kullen inom det forna klosterområdet. Rester efter tegelgolv, murar, dammar och gravar har påträffats under och kring manbyggnaden.

Nuvarande huvudbyggnad uppfördes 1806-07 i sten efter typritningar för kungsgårdar av Carl Hårleman (1700-1753). Den ersatte då ett timrat trähus från 1600-talet. Byggnaden är murad i tegel i två våningar med ljust putsade fasader. Mansardtaket är täckt med enkupigt tegel. Byggnadsprojektet, som utfördes av Överintendentämbetet, är anmärkningsvärt på så vis att det genomfördes hela femtiosju år efter ritningarnas tillkomst och således speglar ett betydligt äldre arkitekturideal.

Den västra flygelbyggnaden, från 1847, utgörs av ett magasin i två våningar med vind. Östra flygeln är en arbetarbostad från 1860-talet med två lägenheter. Byggnaderna har stomme av timmer och fasader av rödfärgad träpanel. Till gården

Ekshagen bakom *corps-de-logiet* används numera som hästhage. Nedanför kullen breder betade fuktängar (tidigvis även åker) kring Viskan ut sig.

Den lägre bottenvåningen med det fina kvadernmönstret i putsen vid entrén är nästan en blåkopia av Hårlemans normalritning för Kungsgårdar, stadfäst av Kungl. Maj:t 1750.

Arkeologiska undersökningar 2011-13

Ett arkeologiskt forskningsprojekt kring Ås cistercienserkloster har genomförts under senare år. Syftet är att nå en första grundläggande kunskap om var byggnaderna har legat och hur mycket som finns kvar under mark, eftersom klostret successivt raserades efter reformationen på 1530-talet. Delar av flera byggnader

har temporärt blottlagts, såsom kyrkans västra gavel med en portal från förmodligen förra delen av 1400-talet, en förmodad källare från senare delen av 1200-talet, östra längan samt murar i koret. Kyrkan, som under 1400-talet varit drygt 21 meter bred, har varit treskeppig, välvd och haft tegelgolv. Det har också påvisats att den nuvarande huvudbyggnadens norra

vägg åtminstone i delar vilar på kyrkans norra grundmur. Fynd av bl.a. målade fönsterglas, bemålade putsfragment samt olika typer av glaserade och oglaserade formtegel visar att kyrkan och östra längan, både exteriört och interiört, varit dekorerade och försedda med artikulerade dörr- och fönsteromfattningar.

Text: Lena Bjugger, Kulturmiljö Halland.

Arbetarbostaden i söder uppfördes på 1930-talet.

Fåren försöker hålla marken i sumpskogen öppen, alltmedan golfspelet pågår i bakgrunden.

hör ytterligare en arbetarbostad från 1930-talet med tillhörande uthuslänga. Av ekonomibyggnaderna är flertalet uppförda under andra hälften av 1900-talet.

Redan på klostertiden bedrevs sannolikt jordbruk och trädgårdsodling på platsen,

med lekbröder som arbetskraft enligt cisterciensisk praxis. När kungsladugården etablerades, inriktades driften mycket på boskapsskötsel. Då Gustaf Barchaeus passerade kungsgården i september 1773, möttes han av den pågående uppodlingen av ängsmarkerna. Dåvarande

ägaren Samuel Bagge hade inhämtat nya kunskaper i lantushållning främst via studieresor i England, vilka han ivrigt praktiserade här.

Sockenkartan över Ås från 1858 ger en översiktlig bild av bebyggelsen och odlingslandskapet vid kungsgården drygt åttio år senare. Omedelbart söder om gårdens ekonomibyggnader fanns en större trädgårdsanläggning (delvis kvar vid 1900-talets mitt) och intill denna en löväng. Markerna runtomkring bestod till övervägande del av stora åkerfält. Hela Klosterholmen i Viskan användes som äng. Vid Viskan låg ett bränneri och sydost om Nyebro flera båtsmanstorp. Gamla landsvägen kantades av en lång allé. Under 1900-talet fanns även en fågata ut mot strandängarna vid havet.

Åsklosters kungsgård ingår i naturvårdsprogram för Varbergs kommun; objekt 104 Åskloster. Det tangerar riksintresse för naturvård; objekt NN 9 Klosterfjorden-Getterön. Viskan omfattas av strandskydd. Invid väg 845 samt i beteshagen V om gården finns två ruinkullar med tegelrester; FMIS Ås 82:1 och 83:1. Åskloster kungsgård är sedan 1993 byggnadsminne; Ås 86:1. Framför manbyggnaden finns utgrävda rester efter kloster och kyrka; Ås 190. Via ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt har arkeologiska undersökningar genomförts inom klosterområdet under åren 2009-2013.

Åsklosters kungsgård ligger med corps-de-logi och flyglar uppe på en liten kulle nära Viskan, mellan gamla och nya E6. Till gårdsplan leder en lång oxelallé. Närmast kring gården finns beteshagar och något längre ut stora flacka åkerfält.

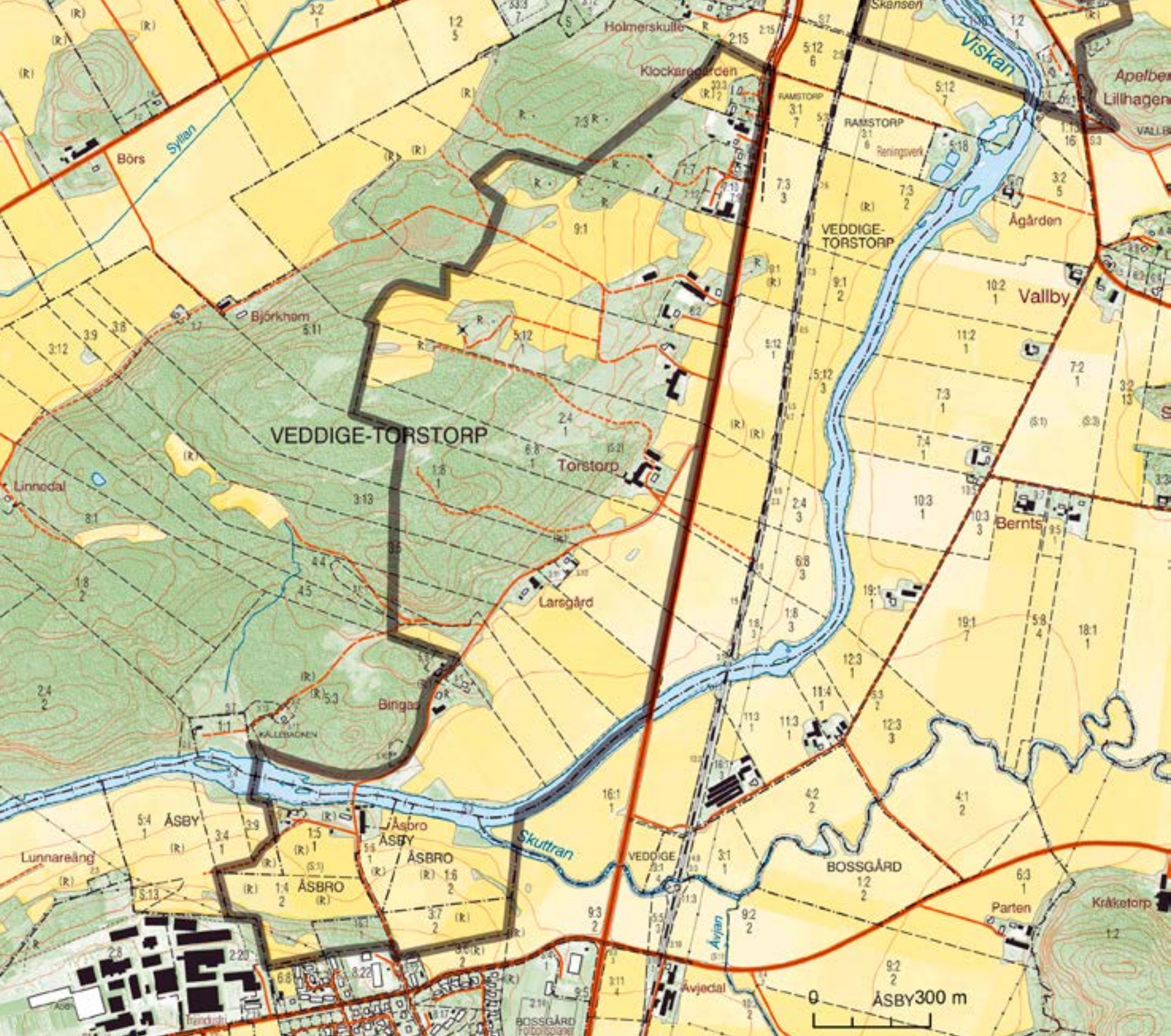
Rekommendationer

- Åsklosters kungsgård med tillhörande skyddsområde är byggnadsminne och bevaras och vårdas enligt fastställda skyddsföreskrifter.
- Arbetarbostaden från 1930-talet, med uthus, vårdas och renoveras med hänsyn till dess arkitektur och ursprungliga utseende. Viktiga bevarandevärda komponenter är fasadliv, tegeltak, symmetri, fast fönsterspröjs, dörrar och rödfärgad locklistpanel.
- Den välbevarade gårdsmiljön med stenmurar, grindstolpar och grindar, staket, grusplan, rundel, vårdträd och andra planterade buskar och träd bör vårdas och bevaras.
- Ny bebyggelse (utanför byggnadsminnets skyddsområde) bör begränsas till komplementbyggnader/uthus eller byggnader för jordbrukets behov. Utformning bör ansluta till befintlig ekonomibebyggelse.
- Markerna i kungsgårdens närmiljö bör fortsatt hållas öppna genom åkerbruk och bete. Betet i hagarna på höjden och i slutningarna kring gårdsområdet bör fortgå i oförminskad takt.
- Karaktärsskapande landskapselement såsom f.d. park, oxelallén, ekar och grövre ädellövträd, stenmurar, diken, äldre vägar och ruinkullar bör bevaras och vårdas.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Åskloster 1:1.

I Viskans dalgång löper en av de äldsta färdvägarna mellan Västerhavet och det inre av Västergötland. Den s.k. Viskastigen har sannolikt förhistoriska anor och har under mycket lång tid fungerat som huvudled för transport av folk, djur och varor. Vid Åsbro finns en av vägens viktigaste passager över Viskan, med den vackra gamla stenvalvsbron ännu i bruk. Här har sedan länge även funnits ett gästgiveri med tillhörande skjutsstation. Den välbevarade gästgivaregården är uppförd omkring år 1800. Något längre norrut utmed vägen ligger Torstorps by, med sina gårdar på rad precis intill foten av en höjdsträckning. Uppe på höjden breder ett välbetat f.d. utmarkslandskap ut sig, med höga stenmurar och långa fågator samt rester efter småskaliga torplyckor. Här finns också en koncentration av förhistoriska gravar.

Torstorp-Åsbro

Veddige och Ås socknar

Torstorps by år 1732. Gårdarna (rosa ytor med bokstäver) ligger precis intill gränsen mot den gemensamma utmarken i väster, på vilken små lyckor och en backstuga är upptagna. I norr finns även inhägnade buskiga beteshagar. Åkermarken (ljusgrå ytor) och ängen breder ut sig ned mot Viskan. Akten M80-34:2 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

När man färdas utmed riksväg 41 från Varberg och norrut genom Viskadalen, passerar man Ås och Torstorps byar strax innan Veddige. Bebyggelsen ligger på vägens och Viskans västra sida, invid en äldre sträckning av landsvägen genom dalgången. Från Åsby leder den gamla vägen ner till Åsbro, där den fina stenvalvsbron och gamla gästgivargården ligger. Vid Bingas, strax norr om Åsbro, står en milsten på postament intill vägen. Vägen fortsätter sedan norrut mot Torstorps by, där den åter ansluter till dagens riksväg. Viskan rinner fram genom dalsänkans fullåkerslandskap. Vid Åsbro växer dock barrskog på bergets sluttning ända ner mot norra åstranden.

Torstorp

I Torstorps by är bebyggelsen konsekvent placerad i övergången mellan berg och dal. Gårdarna ligger som ett pärlband på rad utmed bergets kant, vända mot den helt uppodlade dalgången kring Viskan. Flera av gårdarna bedriver jordbruk och ett par av dem har större besättningar med köttdjur respektive mjölkkor.

Välbevarade gårdsmiljöer finns t.ex. på Torstorp 2:4 och 5:12. Manbyggnaden på 2:4 är en mycket välbevarad bred salsbyggnad från 1879, vilken bl.a. utmärks av två frontespiser, spröjsade fönster och vacker glasveranda mot trädgårdssidan. En ekonomilänga från 1917 med hästskoform, omsluter gården mot väster. Torstorp 5:12 ligger intill, högre upp utmed sluttningen. Manhuset är en tvåvånings länga med flackt sadeltak på enkel rumsbredd från 1860-talet, klädd med vitmålad locklistpanel. Ekonomidelen är en större enhet, i huvudsak uppförd under 1900-talets förra del.

Längst i norr ligger Klockaregården. Till gården har tidigare hört ekonomibyggnader och jordbruksmark. Idag återstår endast den gamla mangårdsbyggnaden på en avstyckad tomt. Manbyggnaden utgörs av en mycket välbevarad, högrest rödfärgad hallandslänga med enkupigt tegeltak, uppförd 1857. En murad källare är inbyggd under husets södra del. Ett vackert s.k. bislag finns vid ena in-

Gårdarna i Torstorp ligger strax nedanför höjdens fot, med fin utsikt över Viskadalen. Bakom dem breder större betesmarker ut sig, med hagar och lyckor omgärdade av stenmurar.

gången. Den trädrika tomten omramas av en vällagd stenmur, med trägrind ut mot gamla landsvägen.

På höjdsträckningen ovanför gårdarna breder stora naturbetesmarker ut sig, vilka nyligen har restaurerats och utvidgats söderut. I norra delen finns även ett par större ytor med öppen åkermark/vall. Betesområdet inramas till stor del av barrskog. I sluttningarna ner mot dalgången växer bitvis lövskog med stora ädellövträd och uppe i hagmarken förekommer karaktärsgivande solitärträd.

Betesmarkerna på höjderna vid Torstorp innehåller många exponerade, välbyggda och högresta stenmurar. Murarna avgränsar större och mindre hagar, flera med sina gamla grindstolpar av sten och trägrindar i behåll. Ett par muromgärdade längre fågator är också bevarade. Hagmarkslandskapet sträcker sig ut över en större yta, med inslag av bergknallar, block och traddungar. Hagarna i den bergiga terrängen skapar ett mosaikartat landskap av ålderdomlig karaktär. Sammantaget betar idag långt över hundra nötkreatur markerna uppe på höjden.

Betesområdet uppe på höjden utgjorde tidigare byns gemensamma utmark. Under 1700-talet beskrevs denna som klippig och bevuxen med grov ljung och enstaka enbuskar. Redan då fanns inslag av små beteshagar/lyckor på utmarken,

Mangården vid Torstorp 5:12. Manbyggnader på två våningar med ljus panel är ganska vanligt för bygden. En äldre uthusbyggnad flankerar och ger skydd mot norr. Gårdsplanen är belagd med stora flata stenhällar.

Torstorp 2:4. Manbyggnaden har bevarat sitt ursprungliga utseende med originalpanel, spröjsade fönster, tegeltak, glasveranda mm.

Ett par av gårdarna i Torstorp, med sina typiska lägen intill kanten av höjden. Ovanför gårdarna breder stora sammanhängande lövriska naturbetesmarker ut sig. En större av barrskog igenvuxen yta med f.d. betad utmark i söder har nyligen restaurerats. Gamla landsvägen viker av söderut mot Åsbro från väg 41.

Klockaregården. Skärmtaket, ett s.k. bislag, är en 1950-talskopia av Bossgårdens i Ås socken, dito.

De välbetade, löv- och stenmursrika hagmarkerna på f.d. utmark på höjd-erna ovanför Torstorp har en ålderdomlig prägel.

främst i och strax ovanför sluttningen ner mot bebyggelsen. På en karta från 1732 är även en "backstuga" utritad här. Redan i landsbeskrivningen 1729 noteras att: "Socknens Fattige som är en stor myckenhet uppehåller sig dels i Bakastugor ock dels Inhyses hoos allmogen".

Vid tiden för laga skifte i Torstorp 1855, hade den obesuttna bebyggelsen på utmarken utökats med flera torp och backstugor kring små lyckor och hagar. En del av utmarken i norr hade då börjat odlas upp, en process som fortsatt pågick in på 1900-talet. Några av torpen här fanns kvar ända in mot 1900-talets mitt. I området förekommer avsnitt med fossil åkermark och husgrunder efter utkantsbebyggelsen.

I området finns ett drygt tiotal förhistoriska gravar, företrädesvis stensättningar samt ett par rösen från brons- och järnålder, utspridda över hela höjdsträckningen, dock med en tydlig koncentration till skogiga platåer i områdets norra del. Gravarnas placering i exponerade krönlägen på höjderna kring ådalen, avspeglar Viskadalens tidiga funktion som centralbygd och viktigt kommunikationsstråk.

Åsbro

Den sedan förhistorisk tid viktiga färdvägen Viskastigen passerar Åsbro vid Viskan, där det sedan tidigt funnits vad-

ställe och bro över ån. När Ås kloster anlades nära Viskans mynning år 1194, inrättade munkarna ett laxfiske vid Åsbro. Laxgården bestod av både sten- och träkar. De fem kallmurade stenkaren finns ännu kvar i den tidvis strida åfåran. Den vackra stenvalvsbron med fyra spann som löper över ån uppfördes 1852. Strax norr om bron står en fin väghållningssten i vägkanten.

Åsbro omnämns redan 1313. Före laga skiftet 1850 fanns två gårdar här, varav en även fungerade som gästgiveri. När detta inrättades är osäkert, men det finns angivet på en odaterad halländsk ”vägkarta” som sannolikt upprättats på 1660-talet. På Johan Söderlinghs kartor över Halland från 1712 och 1717 finns gästgiveriet med, liksom i landsbeskrivningen 1729. Därefter drevs det kontinuerligt i ca 220 år, med undantag av en kort period under 1900-talets första decennium.

Gästgivaregården erbjöd kost och logi till resande utmed skjutslinjen. Vid skjutsstationen gjordes hästbyten (även för posten). Vid 1800-talets slut bestod gästgiveriets skjutslag av 50 hästar och den dagliga trafiken var livlig. 1928 ersattes gästgiveriets då kvarvarande fem hästar med bil. 1939 upphörde verksamheten helt, då det sista gästgivarparet Persson omvandlade gården till privatbostad och fortsatte med endast jordbruket.

Den vackra stenvalvsbron med sina fyra spann över Viskan vid Åsbro uppfördes 1852. I bakgrunden ligger gästgivaregårdens ekonomibebyggelse., med bl.a. den f.d. dräng-/bakstugan, hitflyttad på 1930-talet.

Vägar och resande i 1600- och 1700-talets Halland

I samband med försvenskningen av Halland under 1600-talets andra hälft, påbörjades en allmän upprustning och uppmärkning av det tidigare bristfälliga vägnätet. Samtidigt reglerades skjutsväsendet enligt 1649 års gästgiveriförordning. Kustvägen och ett par större vägar genom Halland, däribland Viskastigen, mättes upp och försågs med milstolpar. Längs de större vägstråken inrättades gästgiverier, skjutshåll och postgårdar. Gästgiverier som tillhandahöll kost och logi, låg på ca två mils avstånd ifrån varandra. För skjutsningen och väghållningen svarade berörda bönder längs tilldelade sträckor. Över vattendragen tog man sig via vadställen, kavel- och träbroar eller med enkla båtar. Från 1700-talet började man bygga stenbroar med ett eller flera valv. Än idag kan man hitta gamla milstolpar och väghållningsstenar utmed äldre lands- och byvägar.

Detalj ur en karta från 1723, visande Åsbro gästgivaregård invid bron över Viskan. Akten M80-34:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Magnoliorna blommar vackert intill gästgivaregården.

Vid Åsbro förekom även brännvinsutskänkning. Brännvinet kom på fat per båt från Göteborg till Varberg, där det lastades om till pråmar som bogserades upp för Viskan. Här bedrevs dessutom marknads- och torgdagar, med handel av bl.a. virkesprodukter från skogsbygderna runtomkring. Vid södra åstranden fanns en lastageplats för gods till gästgiveriet, där det idag finns en kallmurad stenkonstruktion kvar i vattnet.

Den välbevarade gästgivaregården utmed Viskan ger ett imponerande intryck. Den stora byggnaden, uppförd omkring 1800, är i två våningar med stomme i liggande timmer. Åt norr är en snedtäcka tillbyggd under 1900-talet. Byggnaden innehåller

hela 26 rum, beroende på dess dubbla historiska funktion som manbyggnad och gästgiveri. Vid manbyggnaden mot ån ligger en rödfärgad f.d. bakstuga/drängstuga från 1800-talets andra hälft, hitflyttad på 1930-talet. Byggnaderna har rika snickeridetalljer i form av bl.a. bislag och takskägg.

På andra sidan vägen ligger en större ekonomibygnad på hög stenfot, samt några mindre dito nere vid Viskan. Byggnaderna är från sent 1800-tal och början av 1900-talet, samtliga rödfärgade. Väster om gästgivaregården ligger den mindre jordbruksfastigheten (tidigare torpet) Älvhem, med delvis bevarad äldre bebyggelse.

Äldre väghållningssten på Torstorps ägor i vägkanten vid Åsbro.

Området ingår i naturvårdsprogram för Varbergs kommun; objekten 113 Tors-torp, 118 Viskan och (en liten del) 112 Källebacken-Näs. Viskan utgör riksintresse för friluftslivet pga sportfisket; FN 6 Viskan. Ån har enligt Fiskeriverket klassats som riksintresse pga sitt bestånd av lax och havsöring. Viskan och Skuttran omfattas av strandskydd. På höjderna kring Torstorp finns flera stensättningar och ett par rösen från brons- och järnålder. I lägre liggande terräng finns flera stenåldersboplatser, varav en större yta i åkermarken S om Åsbro. Utmed gamla landsvägen mellan Ås och Veddige står en milstolpe, FMIS Veddige 60:1. Vid Åsbro löper en stenvälsbro med fyra spann över ån, Ås 88:1. En fördjupad översiktsplan, 7.31, Åsby (1990) finns för del av området.

Kor på bete i den lövrika hagmarken i områdets norra del.

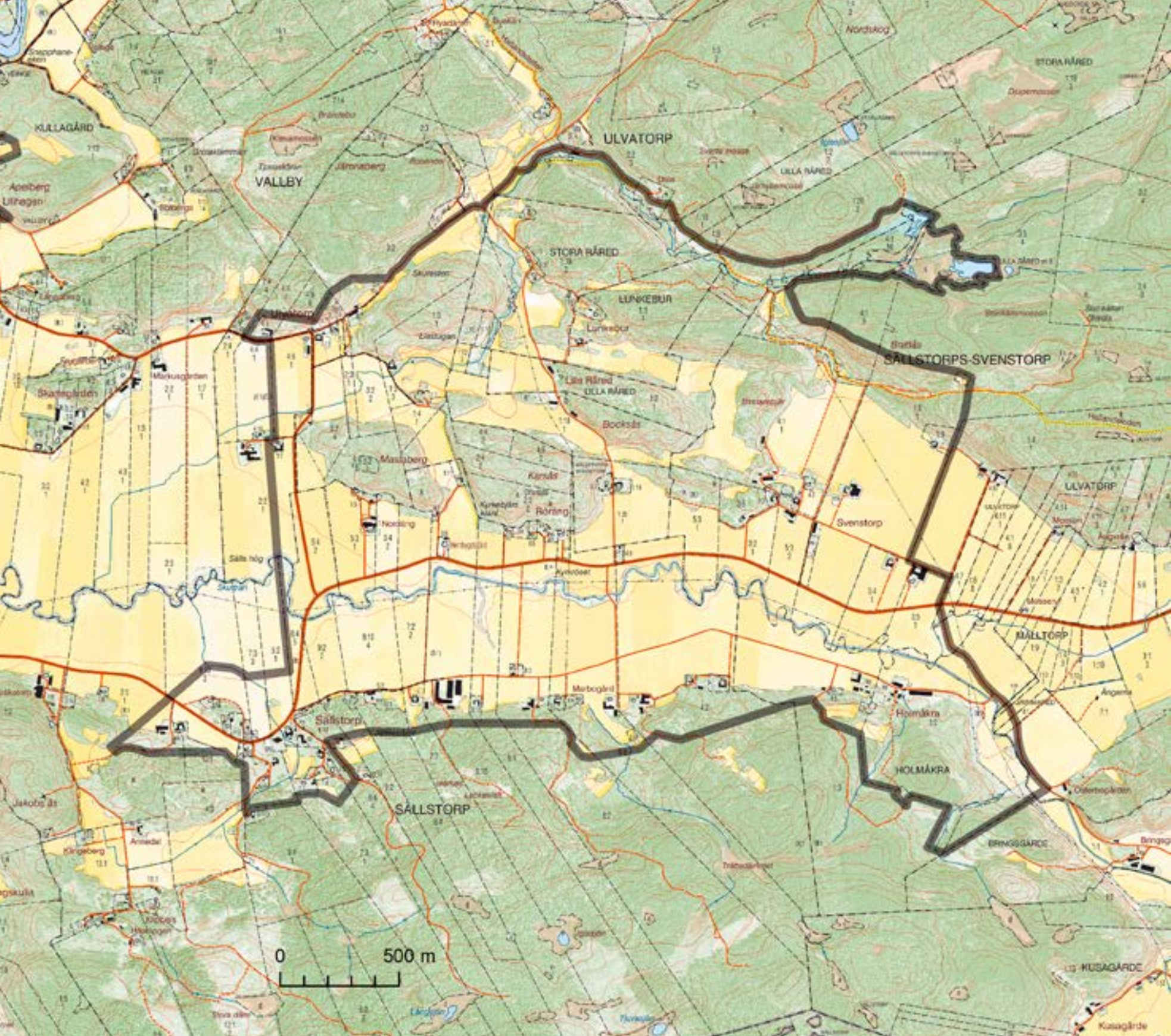
Rekommendationer

- Det är avgörande för landskapsbild, äldre markslag (naturbete/utmark) och lämningar att betet fortgår i oförminskad takt på höjdsträckningen ovan Torstorp.
- Jordbruk bör fortsatt bedrivas inom hela området
- Ny bebyggelse prövas individuellt. Det karakteristiska bebyggelsemönstret vid Torstorp med placering vid övergången mellan berg och dal bör respekteras. Utformning bör ansluta till lokal byggnadstradition vad gäller skala, materialval och färgsättning.
- Befintlig bebyggelse vårdas och renoveras med hänsyn till dess individuella arkitektur, historia och ursprungliga utseende. Väsentliga komponenter är fasad- och takmaterial, fasadliv, trädekor, fönster, dörrar och markbeläggning.
- Karaktärsskapande landskapselement såsom stenmurar, grindstolpar, fågator och brukningsvägar, lyckor och hagar, torpgrunder, solitärträd och fruktträdgårdar bevaras och vårdas.
- Stenvalvsbron, stenkaren efter Ås klostrets laxfiske i Viskan samt rester efter andra stenkonstruktioner (t.ex. lastageplatsen) vårdas och bevaras.
- Gamla landsvägen (Viskastigen) mellan Varberg och Borås bevaras till sin nuvarande sträckning, dimension och beläggning. Milstolpe och väghållningssten invid vägen bevaras och vårdas.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Veddige 5:19, Veddige-Torstorp 2:4 och Åsbro 1:5.

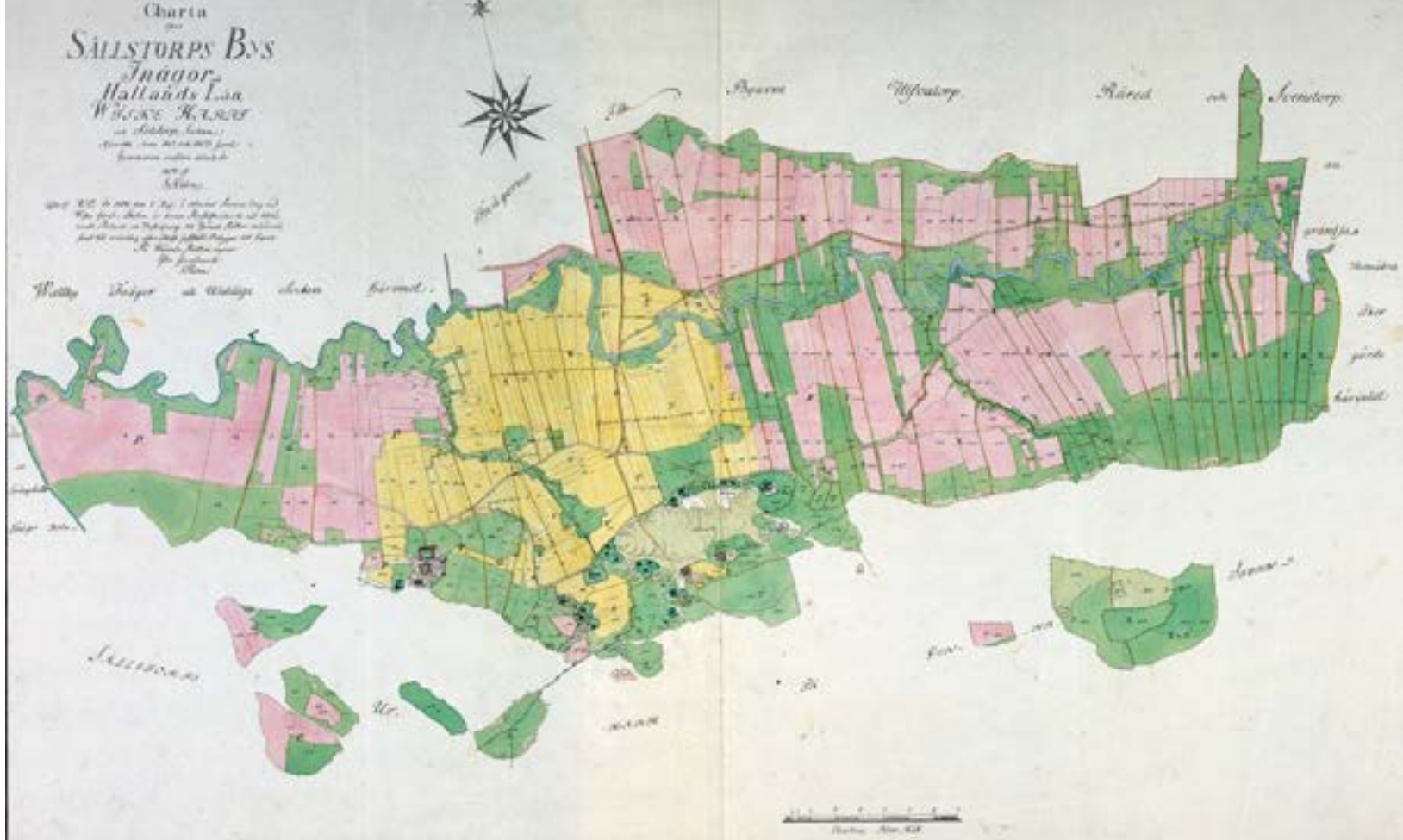

Bygden kring Sällstorp är kanske Hallands mest intressanta vad gäller välbevarad traditionell bebyggelse. Här hittar man fortfarande täta bymiljöer, kringbyggda gårdar och ålderdomliga byggnader i en utsträckning som saknar motsvarighet i länet. De tre "naven" Sällstorps kyrkby, Ulvatorp och Svenstorp har typiska lägen invid kanten av den kraftigt uppodlade sprickdalen. Lite mer insmugna bland bergkullarna ligger gårdarna och odlingsmarkerna till Stora och Lilla Råred och Lunkebur. I skogsmarken kring dalgången finns åtskilliga torp- och kvarnlämningar, bl.a. en unik samling välbevarade skvaltkvarnar i Kvarnadalen längs Ulvatorpsbäcken. Mitt i dalgången löper gamla landsvägen mot Västergötland intill den meandrande ån Skuttran. Bergen är idag skogklädda men i sluttningarna finns ett småskaligt lövrikt hagmarkslandskap med stenmurar och lyckor kvar, där djuren ännu går på bete.

Sällstorp- Ulvatorp- Svenstorp

Sällstorps socken

Storskifteskartan över Sällstorps by från 1801-03. Byns gårdar ligger främst grupperade kring kyrkan och bergknallen (utmark) strax intill. Redan vid denna tidpunkt hade uppodlingen kommit långt i Skuttrans dalgång. Lantmätaren skiljer här på "gammal åker" (gula ytor) och nyodling med "plogland" (rosa ytor). Akten M65-9:3 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Sällstorps kyrkby

I sydvästra delen av området ligger Sällstorps kyrkby med tillhörande bebyggelse som sträcker sig österut mot Holmåkra. Utmed gamla landsvägen till Västergötland ligger den vackra gamla kyrkan, omgiven av välbevarad by- och gårdsbebyggelse. Gårdarna ligger som kransar kring den ännu öppna bymarken kring kyrkan samt kring bergknallen strax öster därom. I väster finns ytterligare en gårdsgrupp ganska nära landsvägen. Längs Holmåk-

kravägen åt öster ligger bebyggelsen mer utspridd, precis i övergången mellan berg och dal. De gamla kringbyggda gårdarna varvas här med sent utskiftad bebyggelse och moderna gårdsmiljöer med stora ekonomikomplex och villafastigheter.

Sällstorps har sedan gammalt varit en relativt stor by. Byn omnämns första gången 1570 (*Segilstorp by*), socknen redan 1344 (*Sakälstorph*). Jordeboken från 1646 upptar två hela kronohemman,

fem hela klosterhemman, ett helt kyrkohemman och ett helt frälsehemman. Den stora andelen klosterhemman förklaras av närheten till Ås kloster som under medeltid var en stor jordägare i området. Många av hemmanen i byn bestod redan tidigt av flera brukningsenheter, vilket betyder att antalet gårdar/hus och bönder var stort. Vid laga skiftet 1862 var exempelvis 27 hemmansdelar i Sällstorps by inblandade i förrättningen.

Kyrkan har medeltida anor genom dess långhus, vilket ingår i nuvarande kyrkobyggnad. Den fick dock sitt nutida huvudsakliga utseende på 1700-talet. Kyrkklockan är från början av 1500-talet och i kyrkan finns ett par träskulpturer från 1200-talets andra hälft. Kyrkogården avgränsas av en tuktad häck och en kallmurad stenmur. I äldre tider har kyrkan hållits som s.k. offerkyrka, dvs. ansetts ovanligt helig i jämförelse med andra kyrkor och därmed erhållit rika gåvor. Väster om kyrkan finns ett f.d. skolhus, numera relativt förändrat.

Alldeles utanför kyrkogårdsmuren i söder ligger ett betat obebyggt område i en sänka, där det tidigare fanns åkerlyckor och beteshagar till gårdarna runtomkring. Bebyggelsen grupperar sig runt denna öppna yta, vilken genomkorsas av en liten bäck samt ett par stenmurar och staket. Bebyggelsen i kyrkbyn utgörs av traditionell gårdsbebyggelse med enstaka inslag av senare villor. De täta välbevarade gårdsmiljöerna med dess ekonomibygnader, belägna utmed de gamla grusade vägarna runt kyrkan, ger alltjämt intrycket av en väl sammanhållen äldre kyrkby. Längs småvägarna i byn finns vällagda stenmurar, bitvis i form av fågator, och flera gamla kallmurade jordkällare.

Flygfoto över kyrkbyn från söder. Till vänster i bild syns spår efter landsvägens gamla sträckning. Längre bort slingrar sig ån Skuttran fram genom åkerlandskapet.

Kyrkan tillbyggdes med västtorn i trä 1772 och med absid i sten 1791. Sakristian mot norr tillkom 1915.

Nära inpå kyrkan ligger flera gamla gårdar. Här Hornagården med ekonomibyggnadernas gavlar vända in mot den obebyggda bymarken som ännu betas.

Bebyggelsen vid Sällstorp och Holmåkra, och i Sällstorpstrakten överlag, karakteriseras till stor del av de bevarade gårdarna med traditionell utformning. Gårdarna har ofta kringbyggda gårdsmiljöer, välbevarade manbyggnader (ofta i 1 ½ -2 våningar), ekonomibyggnader i skiftesverk, samt unika ålderdomliga byggnadsdetaljer.

Den kringbyggda gården Sällstorp 7:3 med ålderdomliga uthuslängor vid byvägen.

Fina exempel på denna nordhalländska byggnadstradition är Hornagård, Sällstorp 5:6, närmast kyrkan och Hansegård, Sällstorp 7:3, en bit sydost längs byvägen. Båda gårdarna är kringbyggda med en stensatt gårdsplan och har ålderdomliga rödfärgade ekonomibyggnader i skiftesverk. Ett stycke väster om kyrkan

ligger Kobberns, Sällstorp 12:1. Liksom Hornagård, är manbyggnaden här på enkel rumsbredd i två plan och uppförd runt 1860-70. Gården är helt sluten förutom en inkörspport mittemot manhuset. Ekonomibyggnaderna är äldre än manbyggnaden. Dessa har här liksom i ovanstående gårdar *mesulor* som bär upp takåsen.

Sällstorp 10:2, även kallad "Smens", är den gamla bysmedjan. Boningshuset, en något förändrad parstuga från förra delen av 1800-talet, ligger en bit från vägen upp i sluttningen. Smedjan ligger vid vägen i ett hörn av tomten. Interiören med ässjan är bevarad. Tomten, som delvis är terrasserad, omges av en låg stenmur. Stomgården, Sällstorp 10:1, har inte berörts av laga skiftet, utan ligger kvar på sin ursprungliga plats. Manhuset som lär vara från början av 1800-talet, är en långloftsstuga i ett plan på enkel rumsbredd. Byggnaden har ursprungligen troligen varit en högloftsstuga. Till fastigheten hör ett mindre uthus samt en modernare ekonomibyggnad.

Utmed Holmåkrevägen österut finns ytterligare äldre gårdar med högt autenticitetsvärde. Sällstorp 7:2 och 17:1 är kringbyggda med välbevarade manhus av typen långloftsstuga i ett och ett halvt plan och ekonomilängor i övervägande skiftesverk. Sällstorp 9:12, även kallad «Gunnars», är utflyttad vid laga skiftet på

Mesula

Mesulakonstruktion är en mycket ålderdomlig byggnadsteknik som tveklöst står i förbindelse med forntida långhus- och stolp-husbyggande. I Sverige finns byggnader med mesulor endast i norra Halland, delar av Västergötland samt på Öland och Gotland. Den halländska traditionen har troligen kopplingar till danska tidens kulturinflytande, vilket likheter i mesulakonstruktioner länderna emellan visar. Mesula betyder mittstolpe och konstruktionen innebär att en kraftig stolpe bär upp takåsen nerifrån golvet. Vid inventering av bebyggelse i Varbergs kommun under senare år, har ett flertal ekonomibyggnader med mesulor framkommit i just Sällstorpstrakten.

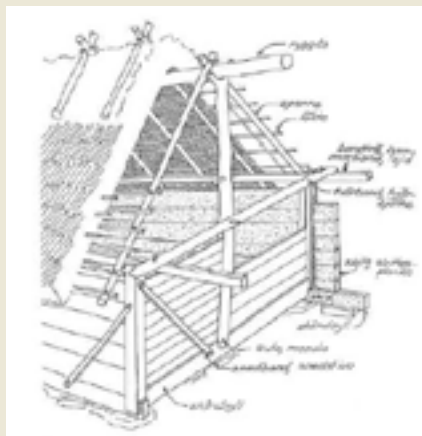

Illustration ur Skiftesverk i Sverige.

Den kringbyggda gården Sällstorp 12:1, Kobberns, sedd från luften. Nedan porten till Kobberns.

1860-talet. Gården, som delvis förändrats under senare år, har stenlagd gårdsplan och en manbyggnad från 1700-talet. En körport leder in till gårdsplanen, som tidigare var kringbyggd.

Sällstorps by ligger vid kanten av en större bergsrygg, med utblick över det kraftigt uppodlade odlingslandskapet i Skuttrands dalgång. Kyrkan och gårdarna grupperar sig runt en liten "ficka" i den bergiga terrängen. Åkermarken, som sträcker sig ända ned till den påtagligt meandrande ån, är helt plan och indelad i raka skiften som avgränsas av smala diken och en del stenmurar. Längs ån finns på sina håll trädridaer, i övrigt är åkermarken formfattig utöver enstaka impediment.

Den gamla skolbyggnaden utmed landsvägen är idag bygdegård.

Den gamla bysmedjan ligger utmed Holmåkravägen en bit utanför bykärnan.

Holmåkras kor står för en viktig del av landskapsvården i dalgången.

Vid byn finns en äldre krök av gamla landsvägens sträckning bevarad nordväst om kyrkan. Rakt norr om kyrkan, på andra sidan vägen, finns en yta omramad av stenmurar som tidigare varit en större trädgård nära Hornagård. Där landsvägen korsar Skuttran syns rester efter en äldre vägbank med broräcken i trä på stengardister. Intill står en fin väghållningssten med inskription. Nere i dalgången finns ingen bebyggelse, med undantag av ett par f.d. skolhus, varav den ena idag är bygdegård; Sällstorpsgården.

Uppodlingen av lågt liggande och delvis sankt marker kring Sällstorp kom igång ovanligt tidigt, betydligt före den s.k. agrara revolutionen tagit fart på allvar i Halland. Jordarna i dalgången utgörs av glacial lera med inslag av tunn lermylla, vilket skapade problem med vattenavrinning och jordbearbetning. Trots detta har man redan under tidigt 1700-tal odlat större partier och dessutom ägnat sig åt ”nyplöjning” här. Omkring hundra år senare, vid tidigt 1800-tal, hade denna nyodling kommit långt och stora delar av tidigare ängsmarker i dalgången redan omvandlats till åker.

I bergssluttningarna söder om byn finns rester efter ett mer småskaligt odlingslandskap med åkrar och löv- och blockrika betesmarker. Tidigare fanns här en mängd små beteshagar och slättermarker till byn samt torp med tillhörande lyckor.

Många av torpställena var bebodda in på 1900-talets mitt. Några av dem har förvandlats till mindre gårdar som omges av öppen jordbruksmark. I skogen på höjderna återfinns bl.a. flera stenmurar, fågator, husgrunder, (namngivna) lyckor och fossil åkermark. Därtill finns flera kvarnlämningar (inklusive dämmen) efter gamla skvaltkvarnar tillhörande Sällstorp och Holmåkra. Redan under tidigt 1700-tal fanns en eller flera skvaltor i nästan varje bäck i trakten kring Sällstorp.

Holmåkra

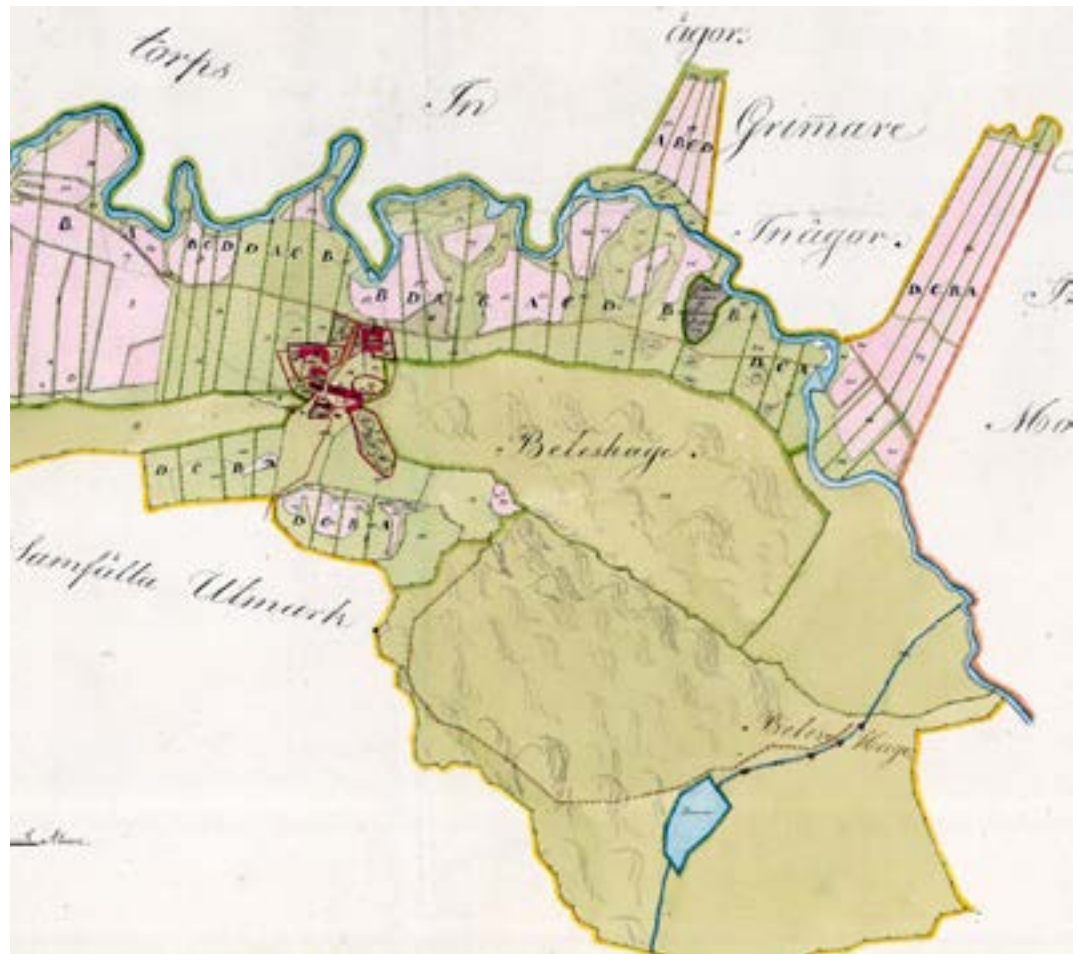
Vid Holmåkra är bebyggelsen till stor del moderniserad under 1900-talet, bl.a. med två likadana manbyggnader i gult tegel från 1950-talet. Något längre upp i sluttningen ovanför Holmåkra 1:3, finns dock en särdeles ålderdomlig kvarleva av halländsk allmogebebyggelse i form av en omålad manbyggnad av typen långloftstuga samt en bod i skiftesverk. Byggnaderna, som står tomma, är troligen från början av 1700-talet eller kanske t.o.m. från 1600-talet. Gården utgjorde under 1640-talet ett helt frälsehemman.

De ålderdomliga byggnaderna i sluttningen omges av ett välbetat odlingslandskap med muromgärdade lyckor mot skogskanten, fossila åkerytor med röjningsrösen och terrasskanter samt långa fågator kantade av vällagda stenmurar. Här finns också rester efter jordkällare/

Välbetat hagmarkslandskap i den löv- och blockrika sluttningen ovanför Holmåkra. I backen är en välbevarad linbasta ingrävd.

På storskifteskartan över Holmåkra från 1818 syns gårdarna invid bergets fot. Nåra av husen låg då längre upp i sluttningen, bl.a. den ålderdomliga manbyggnad som fortfarande finns kvar här. Stora delar av det småskaliga hagmarkslandskapet med lyckor och hägnader är bevarat. Akten M65-3:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Lyckor med stemurar vid Holmåkra.

Svenstorps by ligger invid berget Binnarebjär. Den omålade skiftesverksladan hör till gården Svenstorp 3:7.

stuka och en fin gammal linbasta in-
grävd i backen. Längs sluttningen ned
mot bebyggelsen hålls ett större block-
rikt terrängavsnitt öppet genom bete. En
stor betesfälla för nötkreatur har nyligen
återupptagits på de lövklädda sluttning-
arna mellan Holmåkra och Bringsgårde.
Detta inverkar mycket positivt på land-
skapsbilden och bidrar till att exponera
äldre markslag, former och bruknings-
spår.

Svenstorp

På andra sidan Skuttran och landsvägen
ligger Svenstorps by i ett typiskt läge vid
foten av en utlöpare till Binnarebjär. Den
gamla bystrukturen är i stort sett beva-
rad, även om det funnits betydligt fler
gårdar i bykärnan tidigare och några går-
dar flyttat ut. Byn är liten och bestod i
jordeboken 1646 av ett helt kronohem-
man och två hela klosterhemman.

Åtminstone två av gårdarna har bibehål-
lit den gamla bebyggelsen och gårdsfor-
men. Svenstorp 3:7 och 1:8 är helt eller
delvis kringbyggda med ekonomilängor i
skiftesverk och uppvisar flera ålderdom-
liga drag, bl.a. takkonstruktion med mes-
solor. Manbyggnaderna är långloftsstugor
i en eller två våningar med de typiska
attributen, såsom två ingångar och tätsit-
tande fönster i ”stugan”. Innergårdarna
är belagda med stenhällar. I utflyttat läge
vid foten av Brattås ligger Svenstorp 1:9,
även den en kringbyggd gård. Den röd-

Inskriptionen på skiftesverksväggen på Svenstorp 1:8, "UNDER KONNUN GUSTAF ADOLFS ÅR 1799, visar troligen när ekonomibygnaden uppfördes.

färgade manbyggnaden är av typen långloftsstuga. Den trelängade ekonomidelen omgärdar en gårdsplan med flata stenhällar av imponerande storlek.

Odlingslandskapet kring Svenstorp präglas idag av den storskaliga uppodling som skett i dalgången kring Skuttran. Åkermarken är indelad i stora raka skiften, utan impediment andra än diken och en del stenmurar. I norr, upp mot kanten av det mäktiga Brattås, finns ett par äldre torpställen kvar. På de små bergen närmast byn finns rester efter ett småskaligt odlingslandskap, bl.a. med stenmurar kring blockrika hagmarker och lämningar efter äldre lyckodlingar. Idag växer lövskog på bergen här och vissa partier betas ännu.

Ålderdomlig s. k. dubbelbod i skiftesverk vid Holmåkra.

De två 1950-talsvillorna vid Holmåkra.

Takkonstruktion med mesulor i den kringbyggda gården mitt i Svenstorp.

Imponerande stenhällar på gårdsplanen till Svenstorp 1:9 och Svenstorp 3:7 (nedan).

Odlingslandskapet kring Stora Råred är varierat och tilltalande, med många äldre markslagstyper i hävd. I området finns flera välbetade ekhagar i sluttningarna kring restbergen och däremellan breder plöjda åkrar ut sig. Stenmurar avgränsar de olika markslagen.

Gården Lunkebur ligger vackert på sluttningen av en bergknalle omgiven av ett småskaligt odlingslandskap med fina stenmurar.

Restbergets vägg av skiffrig gnejs vid Stora Råred.

Stora och Lilla Råred samt Lunkebur

Väster om Svenstorp slingrar sig grusvägen upp mellan bergkullarna mot Lilla respektive Stora Råred och Lunkebur. Bebyggelsen ligger tätt inpå de små bergen Karsås och Bocksås och även här finns kringbyggda gårdar. Flera av gårdarna bedriver ett aktivt jordbruk. Vid Stora Råred ligger en välbevarad skvaltkvarn alldeles intill vägen, den sydligast belägna av kvarnarna utmed Ulvatorpsbäcken. Frälsehemmanen Stora och Lilla Råred utgjorde tidigare en enhet, vilken delats någon gång före 1400-talet. Gården Lunkebur var tidigare ett klosterhemman.

Landskapet kring dessa gårdar är betydligt mer höglänt, böljande och småbrutet jämfört med det nere i Skuttrands dalgång. Bebyggelsen ligger tätt inpå de distinkta restbergen, medan åkermarken breder ut sig på planare mark där emellan. På bergens sluttningar växer vacker högvuxen ädellövskog av främst ek. Här finns betade hagmarker och små lyckor avgränsade av stenmurar. Längre upp på restbergen har vegetationen mer karaktären av gles lågvuxen krattskog. Flera av dem hyser rösen och stensättningar från brons- och järnålder. Det välhävdade jordbrukslandskapet kring gårdarna skapar i samklang med den natursköna topografin en mycket tilltalande landskapsbild, med höga kultur- och naturvärden.

Kvarnadalen

Kvarnadalens skvaltkvarnar är unika, dels för att de ligger kvar så tätt, dels för att flera av dem ännu är i tämligen gott skick. Här har sammanlagt funnits 14 skvaltkvarnar och fortfarande är sju av dessa bevarade. Kvarnarna med tillhörande dämmen ligger som små samfälligheter på f.d. utmark/skog till Ulvatorps, Stora och Lilla Råreds samt Svenstorps byar. De har använts för husbehovsmalning höst och vår. Flera fördämningar finns i anslutning till bäcken, de största återfinns ovanför den översta kvarnen längst i öster. Det var därför nödvändigt att alla kvarnarna malde vid samma tillfälle, när vattnet släpptes på.

Illustration ur Skiftesverk i Sverige.

Skvaltkvarn

Skvaltkvarnar har varit i bruk från medeltiden och långt fram i modern tid. De bygger på en mycket enkel konstruktion. Vattenströmmen ledes in under kvarnbyggnaden, ofta i trärännor, och driver ett horisontellt skovelhjul av trä. Detta är anslutet till och driver kvarnstenarna inne i byggnaden.

Ulvatorpsbäckens skvaltkvarnar är alla likartade till utseende och byggnadsskick. De är relativt små rektangulära byggnader i skiftesverk med ingång i ena gaveln. Kvarnarna är förmodligen uppförda redan under 1700-talet och har sedan genomgått diverse ombyggnader och reparationer. Vid flera av dem finns skovelhjul och vattenrännor av trä samt kvarnstenar fortfarande kvar. Under senare decennier har flera av skvaltorna restaurerats på initiativ av Veddige-Ås-Sällstorps hembygdsförening och med bistånd av Länsstyrelsen.

De flesta av skvaltkvarnarna i Ulvatorpsbäcken har varit i bruk fram till 1910-20-talet. Under andra världskriget förekom viss malning i någon enstaka kvarn. Kapaciteten har varit cirka fem säckar, dvs. cirka 500 kg, per dag och kvarn.

Över bäcken finns enkla men omsorgsfullt utformade små broar i form av stenhällar.

I Kvarnadalen finns bl.a. denna välbevarade skvaltkvarn med tillhörande stenfundament till trärännan samt ett par uttjänta gamla kvarnstenar.

En av Kvarnadalens välbevarade skvaltkvarnar längs Ulvatorpsbäcken.

Ulvatorpsbäcken har i sitt övre lopp skurit sig djupt ned i avlagringarna och skapat vackra raviner i skogsterrängen. I dalgången växer en lundartad lövskog. I området kring kvarnarna finns på sina håll lämningar efter små lyckor, omramade av stenmurar och med grindstolpar av sten vid öppningarna. Dessa lyckor har använts för småskalig fodertäkt (slätter och bete) och odling, sannolikt delvis knutet till de torp som tidigare funnits i området. Ett av dessa torpställen, Dala, är bebott än idag. Äldre vägar och stigar leder genom området. Idag påverkas i princip hela Kvarnadalen av en påtaglig igenväxning, vilken inverkar negativt på såväl lämningarna som upplevelsen av miljön.

Ulvatorp

Ulvatorp ligger precis på gränsen mot åkerslätten i väster och den småbrutna bergkulleterrängen i öster. Byn har ett exponerat läge, med några gårdar samlade kring den T-korsning där vägen mellan Sällstorp och Kullagård-Veddige gör en skarp sväng vid Jämnabergs fot. Fram till laga skiftet på 1850-talet låg ytterligare gårdar alldeles intill berget något åt öster. Idag finns rester efter dessa i form av husgrunder och terrasseringsar. Gården Ulvatorp 3:2 ligger kvar där ännu. Byn bestod under 1640-talet av ett skatte-, två krono- och ett klosterhemman. Längs vägen genom byn finns ett par fina väg-hållningsstenar med inskription.

Man kan säga att byn utgör ”västerporten” till det bergkulliga landskapet norr om Skuttrans dalgång. Härifrån leder smala dalstråk in bland restbergen, med välhävda naturanpassade åker- och betesmarker. I dalen norr om Mastaberg rinner Ulvatorpsbäcken fram. Flera av gårdarna bedriver ett aktivt jordbruk och har djurbesättningar. Djuren betar hagmarkerna i sluttningarna av de lövklädda bergen, där bl.a. vällagda stenmurar finns.

Ulvatorp 2:11 har bevarat den kringbyggda gårdsformen liksom äldre man- och ekonomibygnader. De senare är i skiftesverk med branta, numera plåt-täckta tak. Delar av uthusen bärs upp av mesulor, vilket torde datera dem till 1700-tal. Den moderniserade manbyggnaden är troligen också av hög ålder. Vid bergsslutningen i norr ligger en smedja i skiftesverk samt en jordkällare av sten som tillhör gården.

Den andra gården vid korsningen, Ulvatorp 4:6, har numera en upplöst gårdsform med en större ekonomilänga från 1950-talet utmed vägen. Den stensatta gårdsplanen visar var uthuslängorna tidigare stod. Manbyggnaden här liksom på Ulvatorp 4:4, en bit västerut utmed vägen, är i två våningar på enkel rumsbredd, typiskt för norra Halland.

Vägen mot Råred från Ulvatorp. Till vänster en gammal smedja. I bakgrunden ligger Ulvatorp 3:2.

På ursprunglig plats ett stycke öster om korsningen ligger Ulvatorp 3:2. En rödfärgad ekonomilänga från mitten av 1900-talet finns utmed vägen. Av den tidigare kringbyggda gården återstår manbyggnaden, en långloftsstuga i 1 ½ plan, samt den stensatta gårdsplanen. Stenmurar och terrasser är fina inslag i gårdsbilden, här liksom på flera av gårdarna i byn.

Vacker gammal väghållningssten med inskription nära T-korsningen i Ulvatorps by.

Den gamla manbyggnaden ovanför Holmäkra har överlevt tre sekel. Från gården löper en fägata upp mot berget i söder. I bakgrunden skymtar gårdar i Svenstorps by.

Området ingår i naturvårdsprogram för Varbergs kommun; objekten 115 Skuttråns dalgång och 116 Ulvatorp-Mälltorp. Fem ytor inom området upptas i Jordbruksverkets ängs- och betesmarksinventering, varav två kring äldre lyckor i skogen ovan Marbogård och en kring skvaltkvarnen i Stora Råred. I området finns flera rösen och stensättningar från brons- och järnålder, främst uppe på restbergen. Lösfynd från stenålder har gjorts på flera håll. På berget Karsås ligger en offerkälla kallad Kyrkekällan. Vid Ulvatorp finns rester efter gårdsbebyggelse; FMIS Sällstorp 41:1. I skogen uppe på bergen samt i dess sluttningar finns åtskilliga (namngivna) torplämningar med tillhörande rester efter lyckor och stenmurar, några i anslutning till fossil åkermark. I dessa terränglägen finns även kvarnlämningar (inkl. dämmen) längs bäckarna, varav tre områden med flera skvaltkvarnar på rad, Kvarnadalen; FMIS Sällstorp 26:1, vid Marbogården; 30:1 och vid Holmäkra; 35:1. Hallandsleden passerar genom Kvarnadalen. Skuttran omfattas av strandskydd.

Den kringbyggda gården Ulvatorp 3:7 flyttades vid laga skifte till nuvarande läge söder om byn. En inskription på en skiftesverksstolpe med årtalen 1774 och 1864, visar på byggnadsår respektive flyttningsår.

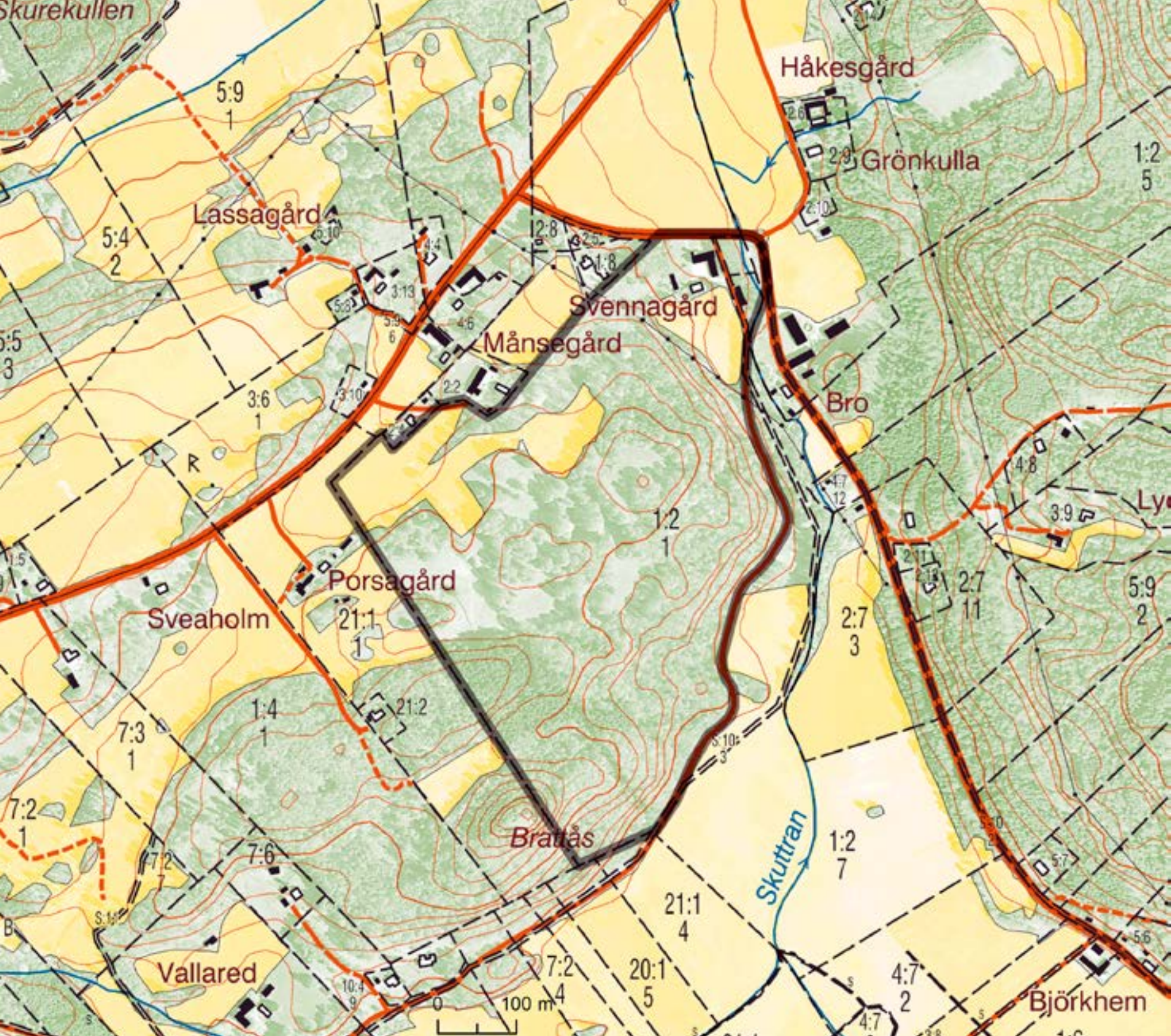
Rekommendationer

- Den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen är starkt karaktärsskapande och bör vårdas och renoveras med stor hänsyn till dess ursprungliga utseende. Väsentliga komponenter är här t.ex. gårdsform, byggnadstekniker, fasadliv, fasad- och takmaterial, fönster- och dörrar, markbeläggning etc.
- Kvarnadalens unika miljö med skvaltkvarnar i skogsmark bör bevaras, röjas, vårdas och utvecklas såsom besöksmål. Byggnadsminnesutredning bör göras.
- Ny bebyggelse prövas individuellt. Placering och utformning anpassas till landskapsbild, bebyggelsemönster och lokal byggnadstradition avseende bl.a. skala, proportioner, fasadutformning, materialval och färgsättning.
- Det karakteristiska lokala bebyggelsemönstret, med placeringen av bebyggelse vid övergången mellan berg och dal, liksom bymiljöerna med gårdar kring öppna betade ytor respekteras. Det är avgörande för landskapsbild och områdets höga kultur- och naturvärden att jordbruk och beteshävd fortgår inom hela området. Det mosaikartade odlingslandskapet kring restbergen i norr har stora landskapsvärden och bör värnas, liksom utblicken mot det öppna åkerlandskapet kring Skuttran. Naturbetesmarken utmed bergssidan vid Holmåkra är ett positivt exempel på landskapsvård som bör uppmärksammas.
- Karaktärsskapande landskapselement såsom stenmurar, fågator, äldre vägsträckningar, karaktärsträd, lyckor, grindstolpar, äldre små ekonomibygnader i odlingslandskapet, fruktträdgårdar och spår av stentäkt bör vårdas och bevaras.
- Områdesbestämmelser bör tas fram.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Sällstorp 4:3, 5:6, 7:2, 7:3, 9:6, 9:12, 10:1, 10:2, 12:1, 16:1, 17:1, Holmåkra 1:3, Stora Råred 1:16, 1:18, 1:20, Svenstorp 1:8, 1:9, 3:7, 4:1, Ulvatorp 3:7, 4:4, 4:6, 12:11, 3:2.

Stamnareds by breder ut sig uppe på en långsträckt och tydligt välvd höjdrygg, en s.k. drumlin. Odlingslandskapet här har mycket gamla anor och rester efter äldre markslag och brukande finns utspridda över ett större område. Svennagård ligger i den nordöstra delen av byn, vid foten av berget Brattås sluttning. Kring gården finns ett småskaligt odlingslandskap med bl.a. betade hagmarker som innehåller lämningar efter trädbruk och odling i f.d. ängs- mark. Här finns en unik samling av riktigt gamla hamlade lindar och askar i hagmarken, med långt över hundra träd som bär spår efter främst topphamling. Hamlade träd är en alltmer ovanlig syn i odlingslandskapet och utgör därför värdefulla biologiska kultur- minnen. De välbetade lövhagarna inramas av fina stengärdesgård- dar och från gårdsbebyggelsen löper långa fågator hit. Svennagårds manbyggnad är från slutet av 1800-talet.

Stamnared Svennagård

Stamnareds socken

På en karta över Stamnared från 1731 uppträder ett ovanligt tydligt mönster med bandparceller i åkermarken, vilka avspeglar sofistikerade markindelningar i odlingsmarken under sen järnålder och tidig medeltid. Kontrasten mellan den bandparcellerade åkermarken uppe på drumlinens rygg och de krokiga små tegarna i ångsmarken i byns nordöstra del är tydlig. Akten M61-2:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Stamnareds gårdar och marker breder till största delen ut sig längs en större valryggsformad drumlin som är utsträckt i SV-NO riktning. Den distinkta landformen, med sina väldränerade moränjordar, har sedan tidigt dragit till sig bebyggelse och odling. Här finns ett stort antal fornlämningar och spår efter äldre tiders markslag och brukande. Landskapet i byn är bitvis välhävdat och mosaikartat, men i större terrängavschnitt har en igenväxning börjat ske. Flera stora åker- och

betesytor är idag tämligen formfattiga.

Svennagård ligger i nordöstra delen av höjdryggen, vid berget Brattås sluttning. Här finns ett större sammanhängande hagmarkslandskap med ett ovanligt rikt antal gamla hamlingsträd bevarade. De hamlade träden utgörs främst av lindar, men det finns även en del askar. Merparten av träden är topphamlade, men även stubbskottshamlade träd förekommer. Betes- och åkermarkerna inramas av

vällagda stengärdesgårdar och från gårdslägena leder långa välbevarade fågator upp mot "lindhagen".

Svennagårds lindhage har mycket höga kultur- och naturvärden. En stor andel av de långt över hundra hamlingsträden bedöms ha minst 300 år på nacken! De åldriga träden hyser en värdefull flora och fauna, bl.a. hotade och rödlistade vedinsekter. Många av dem är ihåliga och grova, flera har bohål för bl.a. kattuggla och fladdermöss.

Topphamlat träd i hagmarken kring Svennagård.

Hamlade träd i odlingslandskapet

Hamling, eller beskärning av träd, är en mycket gammal typ av trädbruk inom det agrara självhushållet. I princip förekom två varianter av hamling i ängen; stubbskottsbruk och topphamling. Den senare metoden användes till lövfodertäkt medan stubbskottsbruket främst syftade till produktion av klenvirke för t.ex. stängsel, snickerier och bränsle. I Halland var stubbskottsbruket vanligast. Det innebar att träden återkommande skars långt nere vid basen, varvid långa skott sköt upp. På sikt skapades grova socklar. När hamlingen upphörde utvecklades dessa ofta till stora trädbuketter. Topphamling var klart vanligare i södra Västergötlands skogsbygder. Dylika träd kan bli mycket grova och antar efter en tid ett kandelaberliknande utseende. Idag är hamlade träd en alltmer ovanlig syn i odlingslandskapet. De utgör därför värdefulla biologiska kulturminnen samtidigt som de ofta hyser hotade arter.

I betesmarken med hamlingsträden finns rester efter övergivna åkerytor, med bl.a. terrasskanter, jordvallar och röjningsrösen. Flera av dessa ytor var enligt äldre kartor i bruk redan under tidigt 1700-tal och vissa ännu in på 1920-talet. Delar av den fossila åkermarken kan dock mycket väl gå tillbaka på betydligt äldre odlingsaktiviteter. De småskaliga åkerytorna låg utspridda i det som då var ängsmark.

De hamlade träden utgör således en rest efter trädbruk i ängen, något som ofta praktiserades i äldre tid för lövtäkt och virkesfång. Det stora antalet topphamlade träd vid Svennagård är dock ovan-

Fossila åkerytor avgränsade av terrasser och åkerhak i lövhagen söder om Svennagård.

I flygfotot över norra delen av Stamnareds by framträder det välbetade hagmarkslandskapet med sina stenvallar och fägator kring Svennagård tydligt. I "lindhagen" på Brattås sluttning finns öppna ytor som tidigare brukats som åker. Flera av de gamla hamlingsträden står i kanterna på f.d. åkerytor och äng.

Den gamla stenvalvsbron över Skuttran strax nordost om Svennagård.

Svennagårds man- och ekonomibyggnader sedda från sluttningen i norr.

Utsnitt ur häradskartan från 1920-tal, med området kring Svennagård. I lövhagen söder om gården fanns då fortfarande ett småskaligt åkerlandskap med terränganpassade flikiga tegar. Bladet Skällinge.

ligt i ett halländskt perspektiv. I det förut skogfattiga Halland var stubbskottsbruk betydligt mer utbrett, men Stannared anknyter geografiskt till södra Västergötlands skogsbygder. Att det främst är lind som hamlats här, antyder att man kanske även eftersträvat bast för exempelvis replagning.

Sedan familjen Johansson övertog Svennagård 1937 har lindhagen kontinuerligt vårdats som hagmark. Området betas extensivt av nötkreatur. Vallar har ibland gödslats, men aldrig plöjts upp, och den frodiga gräsmarken är örtrik. Varje år har uppslag av buskar och sly rensats bort, liksom nedfallna grenar. Träden har dock inte hamlats under de senaste hundra åren, vilket orsakat att flera av dem nu har blivit förvuxna och därmed riskerar att helt eller delvis falla omkull. I området finns flera stora nedfallna trädstammar. 2012 genomfördes i Länsstyrelsens regi såväl restaurerings- som nyhamling på ett minde antal lindar, med förhoppningen att det unika trädbeståndet på sikt ska kunna räddas.

Förutom de hamlade träden finns ett stort antal ekar samt partier med enbuskar och hassel i hagmarkerna kring Svennagård. På bergssluttningarna ner mot Skuttrans dalgång har tätare ekdominerad lövskog numera ersatt tidigare ängs- och betesmarker. Stenmurar och röjningsrösen vittnar här om äldre tiders markanvändning.

Öster om Brattåsberget ringlar sig ån Skuttran fram i dalgången. Vid en gammal vägkorsning nära Svennagård finns en fin gammal stenvalvsbro som leder över ån. Bron är ursprungligen från tidigt 1900-tal och uppförd av kliven kilad sten i två valv. Under senare år har den fått ny och bredare körbana samt räcken.

Svennagård ligger vackert vid bergets fot i nordost, nära intill Skuttran och den gamla vägkorsningen. Gården omfattas av en vinkelbyggd ekonomilänga, om- och tillbyggd under 1900-talet. Mangårdsbyggnaden är en timrad och panelklädd s.k. salsbyggnad, vilken uppfördes i slutet av 1800-talet. Väster om gårdsplanen ligger en äldre rödfärgad uthuslänga.

Hagmarken med hamlade träd ingår i naturvårdsprogram för Varbergs kommun; objekt 84 Stannared och upptas i Jordbruksverkets ängs- och betesmarksinventering; 1A7-WTW. Området ingår som utvald miljö inom ramen för Åtgärdsprogram för särskilt skyddsvärda träd i kulturlandskapet, där bl.a. en första restaurerings- och nyhamling genomförts 2012 av Länsstyrelsen, vilken kommer att följas upp. De ca 120 hamlade träden har inventerats och registrerats i Trädportalen, Artdatabanken. Området har registrerats som nyckelbiotop av Skogsstyrelsen. Svennagårds lindhage ingår som ett besöksobjekt i Lindberga-guiden, utgiven av Lindberga hembygdsförening. Skuttran omfattas av strandskydd.

Bland hamlingsträden finns fossil åkermark med bl.a. röjningsrösen.

Rekommendationer

- Den unika samlingen av gamla hamlingsträd vid Svennagård bevaras och vårdas. Träden bör ges specifik skötsel enligt skötselplan.
- Hagmarksbetet bör fortgå för att hålla marken öppen och förhindra igenväxning av fossila åkerytor och gamla träd. Ett visst buskskikt bör dock tillåtas, dels för att gynna insekter knutna till hamlingsträden, dels för att ge träden möjlighet till föryngring.
- Skogsbruk bör bedrivas med största hänsyn till områdets forminnehåll och unika trädbestånd. Samtliga grövre träd och hamlade träd respekteras.
- Ny bebyggelse bör undvikas inom området.
- Gårdsbebyggelsens karaktärsdrag bibehålls. Viktiga komponenter är gårdsform, volymer, proportioner, fasadmaterial, fönster, takmaterial och färgsättning. Vid förändring/underhåll beaktas ursprungligt utförande och utseende.
- Karaktärsgivande inslag som stenmurar, grindstolpar, fägator, äldre vägnät och stenvälsbron bevaras och vårdas.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Stamnared 1:2.

ndås

Ryens

Pila-gården

Marbergskulle (R)

Haga

Tyges (R)

RÖRVIK

Rörvik

Kärredal

TOR

Rörviken

måbåtshamn

Kärredals udde

Kattesjärn

0 200 m

Badplats

Campingplats

Kärradal är den enda av kommunens småorter som fortfarande byser en sammanhållen miljö med välbevarad bebyggelse från det tidiga 1900-talets bad- och friluftsliv utmed Hallandskusten. Under denna period omvandlades flera strandnära bondbyar till badorter. Här samsas ännu de många sommarstugorna från första och andra generationens fritidsboende med de traditionella bondgårdarna, i det som en gång utgjorde Kärra by. Den äldre gårdsbebyggelsen ligger fortfarande till stor del samlad kring Kärra bygata och berget där intill. Även den småskaliga fritidsbebyggelsen är omsorgsfullt anpassad till den kuperade terrängen, där bergknallar och mindre skogspartier är karakteristiska inslag i miljön. I utkanten av byn ringlar den urgamla kustvägen, "Kungsvägen", fram genom bebyggelsen med lummiga stråk som ger en angenäm inramning. Än idag sätter strandlivet sin tydliga prägel på Kärradal under de månader då sommargäster och turister strömmar till och badorten lever upp.

Kärradal

Torpa socken

Kärredal, eller Kärä by som det ibland även kallas, ligger vid havet utmed den gamla kustvägen genom Halland. Idag har ett tättbebyggt samhälle vuxit fram kring det som var en jordbruksby med begynnande fritidsbebyggelse fram till 1900-talets mitt. Kärredal uppvisar ovanligt många fina och välbevarade exempel på äldre gårdsmiljöer och stugor från de första generationerna av fritidsboende och badliv längs Hallandskusten. Orten är numera ett populärt inflyttningsområde och utgör alltjämt en attraktiv plats för sommar-säsongens intensiva strandliv kring Varberg.

På en geometrisk avmätning över Kärä från 1731 framträder bebyggelsens placering utmed bygatan och landsvägen ("Kungsvägen") genom byn. Lantmätaren har ritat ut en milsten strax norr om byn. Gårdarna ligger löst grupperade utmed hägnaden mot den bergiga utmarken i söder. Norrut vidtar inägomarken med sina stora ängsmarker och åkertegar (ljusgrå ytor). Akten M68-3:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Äldre gårdsbebyggelse i form av Häraldsgårdens avstyckade ekonomibyggnader och vilabebyggelse med uthus utmed den smala och kurviga bygatan – dagens Kärä bygata.

Kärä bygata kantas på flera håll av fina gamla stenmurar, vilket tillsammans med den välbevarade bebyggelsen gör att miljön här ännu har en trivsamt byprägel. Inslag som stora uppvuxna trädgårdar, huggna grindstolpar och järngrindar, bidrar ytterligare till detta. Till vänster Häraldsgårdens manbyggnad som nyligen genomgått en pietetsfull restaurering.

Även om bebyggelseexpansionen sedan 1900-talets mitt gjort att mycket av områdets agrara prägel försvunnit, så är den huvudsakliga äldre strukturen bevarad. Flera av gårdarna ligger kvar längs gamla bygatan – många med välbevarad bebyggelse – och vägsträckningarna är i stort sett desamma som tidigare. Tillsammans med inslag som lummiga trädgårdar, stenmurar längs vägar och tomter samt öppna grönytor, skapar detta fortfarande en genuin bykänsla i området. Av den f.d. bebyggelsenära åkermarken finns numera endast ett stråk med ett par öppna ytor kvar, resten är bebyggd tomtmark. Den omfattande uppodling av fuktiga ängsmarker som inleddes under 1800-talet, syns ännu tydligt i det flackare landskapet norr om byn.

Äldre kartmaterial från 1700- och 1800-tal visar att byns bebyggelse låg samlad utmed det vägstråk som idag utgör Kärra bygata och strax söder därom. Byns åkermark bredde ut sig främst norrut och var till stor del belägen i bergig, delvis fuktig och kuperad terräng. På berget söder om bebyggelseområdet fanns tidigare beteshagar samt små lyckor med åker och äng. Marknamnen vittnar om buskig och risig vegetation i ängsmarken, i övrigt var detta under 1700- och 1800-tal en så gott som helt skoglös trakt. Hägnaderna bestod främst av stengärdesgårdar.

Korsnäsverken köpte pensionat Solbacken på 1940-talet och inrättade en barnkoloni. Bildtexten "Korsnäsverkens barnpensionat" på vykortet antyder en önskan att knyta an till den tidigare verksamheten.

Vid tiden för laga skifte 1832 hade uppodlingen av ängen inletts, framför allt åt väst och nordost. Ett antal lyckor med små åkertegar hade tillkommit på utmarken, bl.a. uppe på berget (då kallat Kohagaberget) söder om bebyggelseområdet. Några av dessa hade små hus knutna till sig, förmodligen någon form av enklare stugor och torp. Det är just i detta område som fritidsbebyggelsen växer fram under tidigt 1900-tal, vilket gör att den småskaliga

Ekekullen på Ängarnas väg. Huset uppfördes 1913-14 som ett av de första fritidshusen i Kärra. Med sitt brutna tak, fönsterluckor och småspröjsade fönster för det tankarna till 1700-talets herrgårdsarkitektur.

Solbacken uppfördes 1927 som pensionat men blev under 1940-talet barnkoloni. Idag finns här restaurang och vandrarhem.

Torpet Bankens, med sina välbevarade byggnader från mitten av 1800-talet, ligger mellan sommarhusen vid Dalvägen, omgiven av stenmurar.

Stugorna på berget ligger varsamt insmugna mellan berg och vegetation.

Vägarna upp mot berget kantas av äldre sommarhus. Här ett exempel från 1920-talet (Torpa 6:21).

bebyggelsestrukturen kommit att bevaras fram i våra dagar. I samband med laga skiftet skedde en viss utflyttning av bebyggelse till nya gårdslägen.

Det finns tidiga uppgifter om fiske och annan utkomst från sjön, men det tycks främst röra sig om bisysslor till jordbruket. Dock saknades bebyggelse, fiske- eller hamnplats nere vid havet, möjligen undantaget en liten pir-liknande anläggning vid Kärra udde. En allmän "tångväg" ledde ner till stranden där tångallmanningen fanns. Gemensam torvtäkt bedrevs inom området, bl.a. på en större torvmosse i anslutning till Köpenhamns gård.

Under 1900-talets första hälft hade Kärra ännu kvar mycket av sin småskaliga bystruktur, med gårdarna omgivna av ett begränsat antal torp och stugor från den äldsta generationen av fritidsboende i området. Pensionat och barnkolonier hade då också uppförts. Först på 1960-talet antog orten formen av ett tätbebyggt samhälle, med mängder av nya hus och tomter uppkomna i kölvattnet efter den tidiga vågen av fritidsbebyggelse. Vid stranden fanns då etablerade bad- och tältplatser.

Kärra som rekreationsort kan sägas gå tillbaka till 1910-talet. Redan 1913-14 köptes och bebyggdes de första fyra sommarstuguetomterna i nordvästra delen av

Stugan med det passande namnet Örnbö har en stilfull entré mot Kärra bygata.

området av disponentfamiljen Eriksson på Rydboholms textilfabriker. De villalikhande stugor i nationalromantisk stil som uppfördes under den första stugepoken var betydligt större än de "sportstugor" som senare, under 1920- och 30-talen, blev vanliga i byn. Ett av dessa 1910-talshus är fortfarande bevarat i originalutförande; nämligen Ekekullen (Torpa Kärra 8:16).

Under 1920-talet startade pensionaten Bergfeldt och Solbacken (Torpa-Kärra 6:14) sina verksamheter. Badgästerna

hyrde in sig här eller på gårdarna och torpen i byn. Mot slutet av årtiondet började även allt fler fritidshus byggas längs kusten.

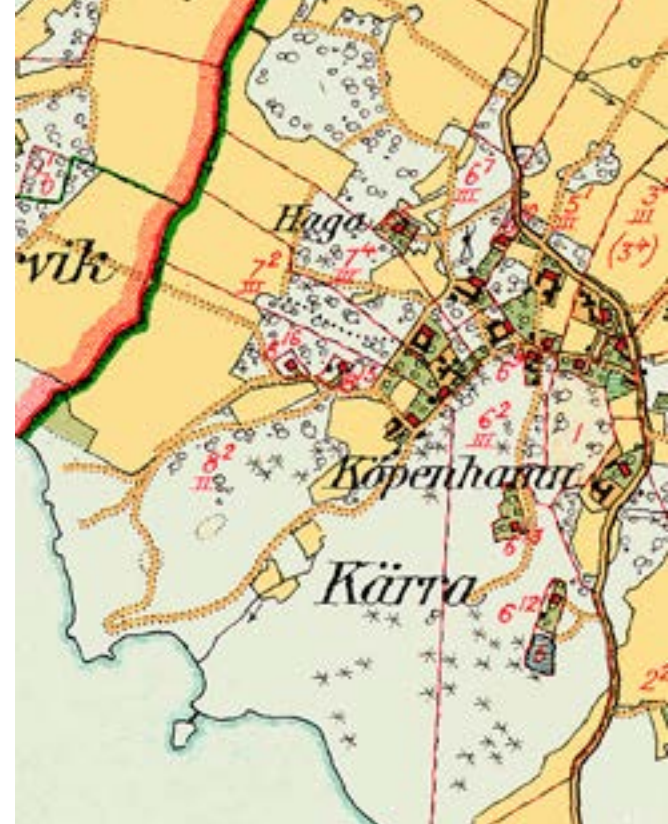
Semesterlagstiftningens genomförande mot slutet av 1930-talet blev ytterligare ett incitament. Efterhand köptes mark upp från bönderna, företrädesvis på utmarken, där man byggde eget. I samtida köpehandlingar kan man följa de tidiga tomtköpen för fritidsboende i området, där bl.a. uppgifter om dispositionsrätter till stranden för ”bad, segling och upplagsplats för båt” regleras. Denna utveckling avspeglas väl i Kärras bebyggelse genom dess karakteristiska blandning av bondgårdar med ekonomibyggnader och fritidshus från olika perioder. Fritidshuset ligger på stora tomter, är småskaliga och anpassade till naturförutsättningarna. Tomterna kantas ofta av stenmurar eller äldre typer av staket.

Längs Dalvägen, som slingrar sig upp mot berget söder om det gamla byläget, ligger ett flertal rödfärgade fritidshus från 1920- och 30-talen. Stugorna är placerade på stora kuperade, tallbevuxna tomter med berg i dagen. En av sommarstugorna har sitt ursprung i den torpbebyggelse som uppstod här på 1800-talet, det f.d. båtsmanstorpet och skomakarbostaden ”Banken” (Torpa-Kärra 6:13). Granne med torpet är fint exempel på den större nationalromantiska fritidshustypen, med

På kartan från tidigt 1920-tal kan man tydligt urskilja gårdsbebyggelsen utmed bygatan och landsvägen. På utmarksberget söder om bebyggelsen har ett par små lyckor tillkommit, bl.a. torpet Bankens. I väster har några tidiga små fritidsstugor uppförts. Bladet Åskloster.

spröjsade fönster, fjällpanel och veranda (Torpa-Kärra 6:21).

Vidare upp mot berget finns bl.a. några välbevarade sommarhus från 1930-talet med flacka valmade tak. Den övre delen av berget, som på den tiden ännu var kalt av allt betande, är idag närmast skogbevuxen och husen ligger här omslutna av vegetationen. Vid vägs ände, mellan klippställarna på bergets norrsida,

Badliv i Kärradal. De tidiga bad- och sommarvästerna tog sig vanligen till Kärradal med vägtransport från Varbergs eller Åsklosters järnvägsstationer. Vykort, troligen tidigt 1960-tal.

Eternitklädd stuga från 1940-talet omgiven av tallar (Torpa 6:96).

Sommarhus med glasveranda mot havet (Torpa Kärra 6:28).

Enebo vid Kärra Bygata uppförd i slutet av 1920-talet.

Utsikt från Berget mot Kärra Bygata.

blickar Örnbö (Torpa-Kärra 6:61) ut mot havet. Den här mycket välbevarade sportstugan, med inspiration av fornnordisk trähustradition, uppfördes 1931.

Den agrara bebyggelsen speglar de förändringar som skett under 1800- och 1900-tal. De låga bostadslängorna, som tidigare var kringbyggda av halmtäckta uthus, ersattes successivt av andra hustyper med öppnare gårdsformer. Exempel på detta framträder på Kärra 6, Svengården, Kärra 7 samt Häraldsgården (Torpa-Kärra 7:29). Den senare har idag ett fint renoverat manhus samt en välbevarad L-formad ladugårdsdel från 1900-ta-

lets första årtionden. Bredvid, utmed bygatan, ligger Eriksgården (Kärra 8), numera utan uthus men med välbevarat manhus i form av en vitmålad länga med frontespis från 1850-talet.

Genom Kärradal löper en ovanligt välbevarad del av den gamla kustvägen genom Halland, den s.k. Kungsvägen. Vägstråket längs kusten har sannolikt förhistoriska anor och utgjorde en medeltida huvudled, vilken knöt ihop Hallands få medeltida städer. Vägens dignitet avspeglas i historiska källor samt det faktum att Hallands första och enda europaväg, d.v.s. föregångaren till olika generationer av dagens E6, i stora drag

Fritidshus från 1930-talet (Torpa-Kärra 6:36).

Fritidshus med liggande panel från 1940-tal (Torpa-Kärra 8:91).

följer gamla kustvägen. Vägen blev lokalväg på 1930-talet, då "Rikstväan" (gamla E6, idag väg 845) byggdes.

I Kärradal kan den gamla landsvägens ålderdomliga atmosfär ännu uppfattats i landskapet. Kring byn finns bl.a. två fina milstenar på postament av huggen sten kvar utmed vägen (FMIS Torpa 27:1 samt Ås 47:1). Landsvägen har behållit sin småskaliga kurvatur och dimension. Där den passerar genom östra delen av byn kantas den av äldre gårdsbebyggelse

Sommarhus i funkisstil (Torpa-Kärra 8:57).

Den gamla smedjan har fått nytt liv som café och Bed & Breakfast (Torpa-Kärra 5:43).

På flygbilden över Kärra ser man hur äldre gårdsbebyggelse ligger blandad med modernare hus kring Kärra bygata. Uppe på berget ligger olika generationer av sommarstugor insmugna bland träden. I bakgrunden skymtar den slingrande gamla "Kungsvägen".

och tomter, fina stenmurar, ädellövträd, staket, grindar och grindstolpar samt grusade gårdsinfarter. Den gamla bygatan – Kärra bygata – mynnar än idag i kustvägen. Kring detta vägskalet uppstod ett litet bycentrum, där det tidigare fanns bl.a. post, affär och hotell.

Hansagården, Kärra 3. Gården var tidigare fyrängad med kringbyggd gårdsplan.

Eriksgårdens välbevarade manbyggnad utmed bygatan uppfördes i mitten av 1800-talet.

Postgårdens manbyggnad är en s.k. salsbyggnad från ca 1870 (Kärra 6:134).

Följande detaljplaner finns i det avgränsade området: L 47 (1993), L 51 (1994), L 68 (2004). Genomförandetiden upphörde 2000, 2001 samt 2009. L 70 (2005), L 72 (2006), L 78 (2007). Genomförandetiden upphörde 2015.

Kulturmiljöområdet tangerar riksintresse för naturvården; NN 9 Klosterfjorden-Getterön. Inom området finns ett par registrerade stenåldersboplatser med flinta och härdar.

Den gamla landsvägen – "Kungsvägen" – passerar genom Kärra by. Vägen har uråldriga anor och har åtminstone sedan medeltid utgjort huvudleden genom Halland. Idag finns endast ett fåtal delsträckor av denna f.d. lands-, riks- och europaväg kvar utmed kusten, varav detta avsnitt i Kärra utgör ett av de mest välbevarade.

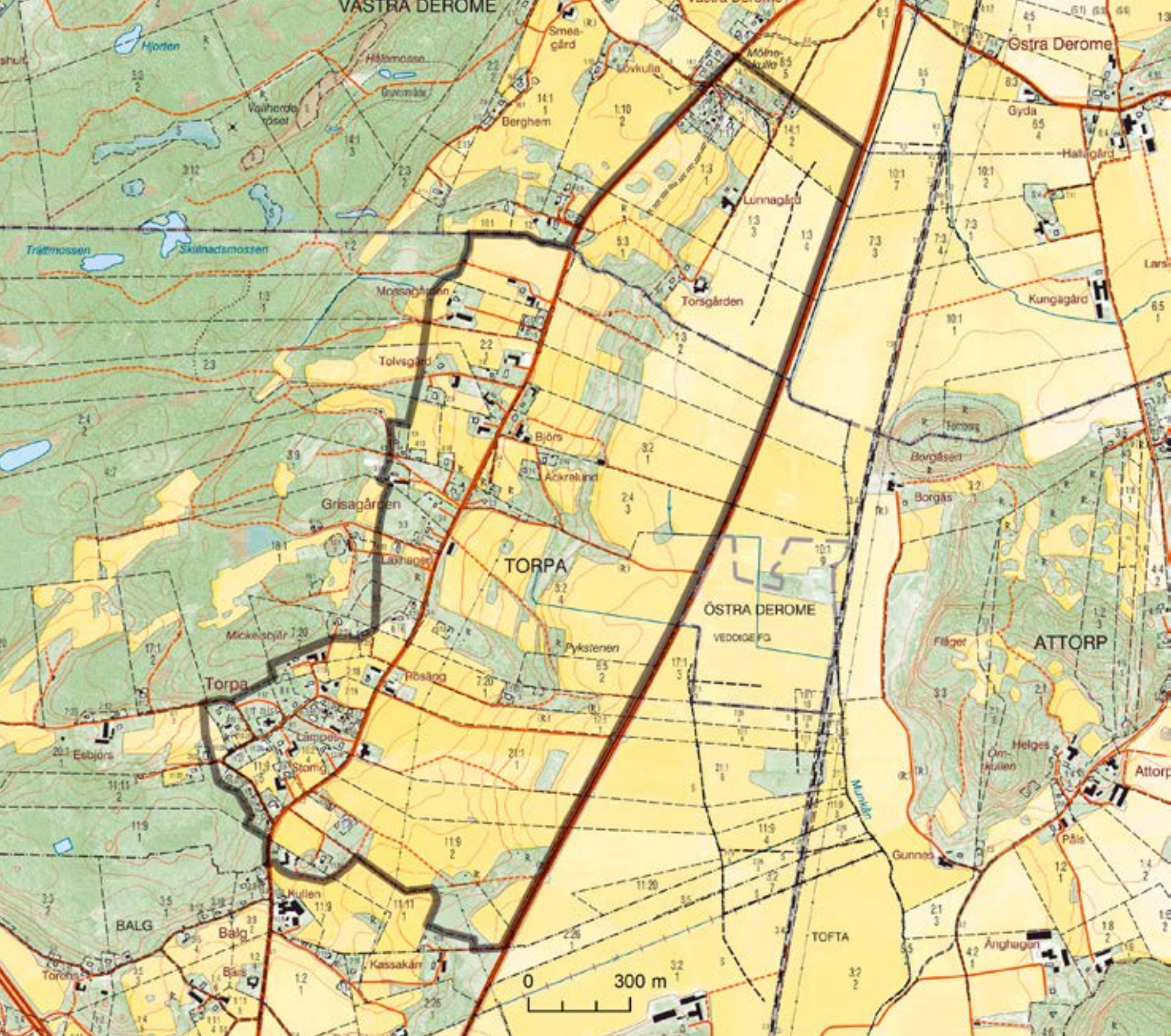
Rekommendationer

- De gamla gårdsmiljöernas struktur och lägen bör bevaras och vårdas vad avser såväl bebyggelse som tomtmark och närmiljö.
- Bebyggelsen vårdas och renoveras varsamt med hänsyn till dess individuella arkitektur och ursprungliga utseende och material. Viktiga komponenter är bl.a. sidohängda träfönster med fast spröjs, fasader av locklist eller förvandringspanel, tak av lertegel och natursten och fasadkulör i falu rödfärg, gul eller bruten vit oljefärg.
- Ny bebyggelse prövas individuellt. Placering bör ta stor hänsyn till befintligt bebyggelsemönster. Förändring av givna naturförutsättningar genom t.ex. sprängning, schaktning eller utjämning med fyllnadsmassor bör undvikas.
- Nya byggnader bör utformas med utgångspunkt från den äldre bevarade bebyggelsen beträffande skala, proportioner, färg och materialval. Fasadmaterial bör vara träpanel.
- Karaktärsskapande element såsom äldre vägnät, stenmurar, vårdträd, staket, grindstolpar, uthus och ekonomibyggnader bör vårdas och bevaras. Särskild hänsyn bör tas till den gamla landsvägen (Kungsvägen) och dess dimension, kurvatur och sträckning.
- Nuvarande detaljplaner ses över.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Torpa-Kärra 3:2, 3:54, 6:9, 6:13, 6:14, 6:17, 6:21, 6:28, 6:36, 6:59, 6:61, 6:96, 6:130, 6:134, 6:167, 7:10, 7:13, 7:29, 8:16, 8:23, 8:38, 8:57, 8:91, 8:332, 10:1, 15:9, 15:18, 15:43.

Byarna Torpa och Västra Derome ligger uppe på en långsträckt moränrygg invid det kraftigt uppodlade sprickdalslandskapet mellan Varberg och Veddige. Från riksväg 41 ser man det välhävda odlingslandskapet breda ut sig ner mot dalsänkan. Åkermarken inramas av långa stenvägar och en mosaik av välbetade lövhagar. På höjden finns ett stort antal gravhögar, vilket visar att området haft central betydelse redan under förhistorisk tid. Den välbevarade sockenkyrkan i Torpa är en av Hallands få medeltida tegelkyrkor på landsbygden. Byns bebyggelse ligger vid kyrkan samt utmed den gamla landsvägens sträckning längs höjden. Torpahöjden är fortfarande en levande jordbruksbygd med nyplöjda åkrar, betesdjur och stora ladugårdar mitt i byn.

Torpahöjden

Torpa och Ås socknar

På laga skifteskartan över Torpa by från 1846 ser man tydligt kontrasten mellan den gamla åkermarken med bl.a. bandparceller uppe på höjden och nya åkrar med spikraka diken som odlats upp på fuktig mark nere i dalsänkan. Bebyggelsen är knuten till hägnaden mot utmarken i öster. Akten M68-5:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Torpa och Västra Derome byar har sedan länge utgjort ett stort sammanhängande stråk av bebyggelse och odlingsmarker. Odlingslandskapet präglas av åker- och betesmarker som genomkorsas av flera

stenmurar, många parallellt gående i väst-östlig riktning. Det "randiga" mönster som murarna skapar går med all sannolikhet tillbaka på betydligt äldre markindelningar. Uppe på höjdryggen

löper den gamla landsvägen mellan Varberg och Borås, dvs. föregångaren till dagens riksväg 41. Från vägen har man en fin utsikt över kulturlandskapet på höjden och den uppodlade dalgången kring Munkån.

Torpa

Bebyggelsen i Torpa är numera utspridd, dock med koncentrationer kring kyrkan och längs hela sträckan utmed landsvägen, framför allt på dess västra sida. Den utgörs av bostadsfastigheter och gårdsbebyggelse av varierande ålder och karaktär. Villabebyggelse har tillkommit sedan 1950-talet och är idag ett påtagligt inslag i miljön, även kring äldre gårdslägen där den efter hand infogats på nya tomter. Fortfarande är dock den agrara prägeln tydlig, bl.a. med flera verksamma jordbruk med djurbesättningar samt stora ekonomibyggnader kvar nära landsvägen.

Torpa var redan tidigt en relativt stor by, omnämnd första gången 1546 (*Torpeby*). I jordeboken 1646 upptas ett helt och två halva skattehemman, fem hela kronohemman, ett halvt kyrkohemman, ett helt prästhemman och två hela frälsehemman. Torp-namn blir vanliga i Halland under vikingatid och representerar troligen en expansion med utflyttningar av bebyggelse från närbelägna förhistoriska enheter. Dylika har sannolikt funnits på Torpahöjden, där möjligen etableringen

av en storgård (och senare även kyrkan) kan ha fört med sig en omgruppering av bebyggelse. Ett stort antal förhistoriska gravar, bl.a. rösen, stensättningar och högar, vittnar om områdets betydelse redan under förhistorisk tid.

Torpa kyrka är en av Hallands mest välbevarade kyrkor av medeltida ursprung. Kyrkans äldsta delar, större delen av långhuset och korpartiet, är från slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet. På 1400-talet förlängdes långhuset åt väster och ett vapenhus tillkom vid den södra fasaden. Kyrkan är uppförd med skal-murar av tegel. Medeltida tegelkyrkor är ovanliga i Halland och kan förklaras av närheten till städer och klosteranläggningar, i detta fall Ås kloster där tegeltillverkning förekom. Tornet som är av trä tillkom på 1770-talet och är ovanligt nog ett östtorn. På långhusets norrsida finns igensatta spår av en medeltida ingång och ett romanskt spetsbågefönster. Vid mitten av 1700-talet ersattes de medeltida stenvälvorna i långhuset av ett bemalat tunnvalv av trä. Interiören är välbevarad och utmärks av bl.a. takmålningar och en träläktare mot den fönsterlösa nordväggen. Dopfunten i granit är från 1300-talet.

Torpa bys gårdar låg före laga skiftet på 1840-talet i två lösa grupper, dels samlade kring kyrkan, dels mer utspridda i ett stråk norrut på den västra sidan

Torpa kyrka omges av en mäktig kallmurad stenmur med en enkel trädrad innanför. Den medeltida kyrkan har bl.a. en utsmyckad fris på västgaveln och ett östtorn.

Från kyrkan löper en äldre väg/fägata ner mot Stomgården och landsvägen.

om landsvägen (Östra Torpa). Flera av gårdarna låg nära hägnaden mot den bergiga och då ännu skoglösa utmarken i väster, några närmare landsvägen. Från gårdslägena löpte fågator ut mot

Den gamla landsvägen

Den gamla vägsträckningen som löper längs Torpahöjden har mycket gamla anor. Vägen har säkert fungerat som huvudstråk redan under förhistorisk tid och utgör föregångaren till dagens riksväg 41 mellan Varberg och Borås. Den finns redovisad på flera äldre vägkartor från 1600- och 1700-tal, då den anslöt till Viskastigen vid Åsbro. Genom Torpa följer vägen till stor del sin gamla sträckning, medan den från bygränsen till Västra Derome och norrut genomgått större förändringar. I östsluttningen ned mot dalgången finns äldre vägerökar bevarade, vilka delvis ännu är farbara. På sina håll syns tydliga spår av landsvägen även mitt ute i betesvallen, som t.ex. en milstolpe i grästen på ett kallmurat postament från 1819 på höjden nordväst om Torsgården. Nuvarande riksväg 41 drogs fram i dalsänkan nedanför Torpahöjden på 1970-talet.

Välbevarad villa med liggande panel från 1950-talet utmed Torpa kyrkväg.

På höjden ovanför Torsgården i Västra Derome står en milstolpe på postament mitt ute i betesvallen, utvisande var gamla landsvägen tidigare passerade.

utmarken. Öster om landsvägen fanns endast ett par gårdar precis intill vägen. Ännu äldre bebyggelselägen har säkert funnits mer centralt på inägorna, vilket bl.a. ett större område med marknamn på *-toft* i åker- och ängsgärdet på laga skifteskartan från 1846 antyder.

194

Fåren betar på gräsvalLEN utanför en av de större ekonomibyggnaderna vid Stomgården nära kyrkan.

Betad hagmark med stenvägg och grindstolpe vid Låxhagen intill gamla landsvägen genom byn.

Åkermarken i mer höglänt terräng var till stor del indelad i ett tydligt mönster av långsmala bandparceller på vilka en mängd röjningsrösen låg, något som avspeglar förhistoriska och medeltida odlingsaktiviteter på höjden. Lägre liggande partier på fuktig mark ner mot

dalsänkan kring Munkån nyttjades tidigare främst som äng. Idag återstår inget av de förut så vidsträckt slåttermarkerna nere i dalgången, vilken numera förvandlats till ett fullåkerslandskap. Den stora uppodlingen av de svårbearbetade jordarna med postglaciala leror nere i dalbotten skedde i Torpa och Västra Derome främst under 1800-talet.

Det gamla bandparcellmönstret uppe på höjden kan idag skönjas genom ett flertal stenmurar i samma stråk som parcellerna hade, dvs. i långa parallella linjer med väst-östlig riktning tvärs över höjden. Flera av murarna är sannolikt uppförda på äldre stensträngar och åkerrenar vilka utgjorde parcellgränser redan under medeltid. I några av de betade hagmarkerna på f.d. inägomark finns fossil åkermark bevarad. Vid gården Äckrelund finns bl.a. röjda ytor avgränsade av kraftiga terrasskanter med röjningsrösen intill. Gårdsnamnet anspelar f.ö. på förekomsten av övergiven åker ("äckror"). En del av de fossila åkerytorna här har antydning till bandparcellform, även om de kapats av genom senare tiders odling. Inom området var enstaka åkerytor i bruk ännu vid 1800-talets mitt.

Västra Derome

Den del av kulturmiljön som sträcker sig in på Västra Deromes ägor i Ås socken hänger rumsligt samman med Torpa bys odlingsmarker. Troligtvis har området under förhistorisk tid utgjort en sammanhängande bebyggelseenhet. Äldre lantmäterimaterial visar att hela området uppe på höjden tidigare var indelat i ett enda stort system av långsmala s.k. bandparceller, vilka med all sannolikhet går tillbaka på medeltida markindelningar.

Gårdarna i Västra Derome var fram till

Odlingslandskapet i Torpa innehåller en mängd karaktärgivande stenmurar och lövträdsridåer.

Fossila åkerytor avgränsade av kraftiga terrasskanter i hagmarken strax söder om Äckrelund.

Kor på bete i det stenmursrika hagmarkslandskapet en bit ner i östsluttningen av Torpahöjden.

Torsgården används sedan länge som fritidsbostad. Fasaden kläddes med masonit på 1950-60-talet. Under gräset syns den ursprungliga stenläggningen på gårdsplan.

laga skiftet koncentrerade till ett område precis vid gränsen till utmarken, ungefär där dagens Smeagård ligger. Idag ligger bebyggelsen utspridd på rad utmed höjden. Flera av de äldre gårdarna har fortfarande en tydlig lokalisering till kanten av det bergiga skogsområdet i väster. På senare tid har småbebyggelse och villor tillkommit utmed landsvägen. På höjden i väster har nyligen sex vindkraftverk uppförts.

Längs en rak väg som löper i brytpunkten mellan höjdslutningen och den sent uppodlade dalsänkan, ligger ett par av

byns utskiftade gårdar. Den mycket välbevarade fyrårlängade Torsgården förlades hit i samband med laga skiftet 1850. Manhuset är en långloftsstuga på enkel rumsbredd i en och en halv våning, en hustyp vanlig för trakten. Åt gårdssidan är de karaktäristiska två ingångarna och mellan dessa den genomgående stugan med sina tättsittande fönster. Gårdsplanen är stenlagd och inramas av ett magasin, brygghus samt ekonomibyggnader i vinkel från 1890-talet. Trädgården omges av en vällagd stenmur. Numera ingår även en hel del nyare hus av olika typ och funktion i miljön kring gården.

Torsgårdens brygghus.

Blandad bebyggelse av olika karaktär vid Torsgården i Västra Derome.

Området ingår i naturvårdprogram för Varbergs kommun; objekt 80 Torpadalen. Fornlämningarna i området utgörs främst av högar, stensättningar och rösen från brons- och järnålder, flertalet belägna på ändmoräner uppe på höjden. Några av gravarna är sedan tidigt namngivna, t.ex. högen Mølnekulle och den resta stenen Pykstenen. Kring Äckrelund finns fossil åkermark med terrasserade röjda ytor och röjningsrösen; FMIS Torpa 58:1. Vid en äldre krök av gamla landsvägen i slutningen ovan Torsgården står en milsten från 1819; FMIS Ås 1:1. Strax SV om kyrkan finns en väghållningssten från 1826. Längre ner mot dalsänkan finns stenåldersboplatser.

Dalgången nedanför Torpahöjden är numera helt uppodlad. Längs moränhöjdens sluttning har böljande terrasser bildats.

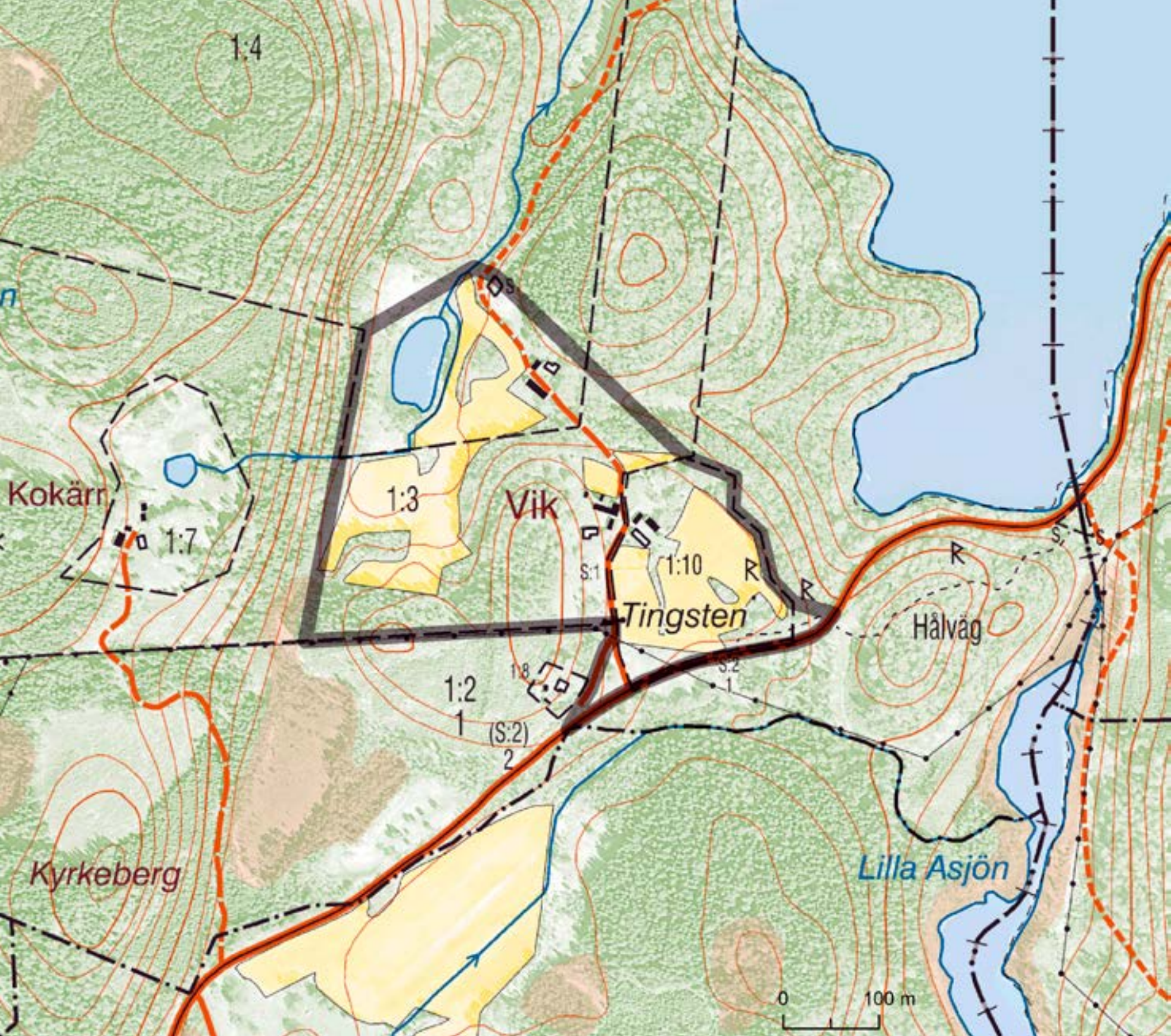
Rekommendationer

- Det är avgörande för landskapsbild samt värdefulla kultur- och naturmiljöer att jordbruk fortgår inom hela området, med åkerbruk och bete även i bebyggelsenära partier. Betet bör fortgå med oförminskad takt särskilt i de lövrika naturbetesmarkerna öster om landsvägen genom byn.
- Ekhaagarna i odlingslandskapet bör bevaras och vårdas. Särskild hänsyn bör här tas till fossil åkermark, fornlämningar och grövre ädellövträd.
- Ny bebyggelse prövas individuellt. Placering och utformning anpassas till landskapsbild och lokalt bebyggelsemönster. Nybyggnation bör undvikas i exponerade lägen ute i odlingslandskapet samt i anslutning till naturbetesmarker på f.d. inägomark. Särskild hänsyn tas till siktlinjer och utblickar över moränhöjdens och dalsänkans öppna landskapsrum.
- Bebyggelsen vårdas och bevaras med hänsyn till dess individuella arkitektur, historia och ursprungliga utförande. Viktiga komponenter är fasad- och takmaterial, fasadliv, entrépartier, pardörrar, fönster, skorstenar, grund, färg och kulör samt markbeläggning.
- Karaktärsskapande element såsom stenmurar i odlingslandskapet, grindstolpar, diken, äldre vägsträckningar, milstolpe och fruktträdgårdar bör vårdas och bevaras.
- Områdesbestämmelser bör tas fram.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Torpa 11:16, Torpa 23:1, Västra Derome 5:3.

1:4

1:7

1:3

1:10

1:2

(S:2)

Kokärr

Vik

Tingsten

Hålväg

Kyrkeberg

Lilla Asjön

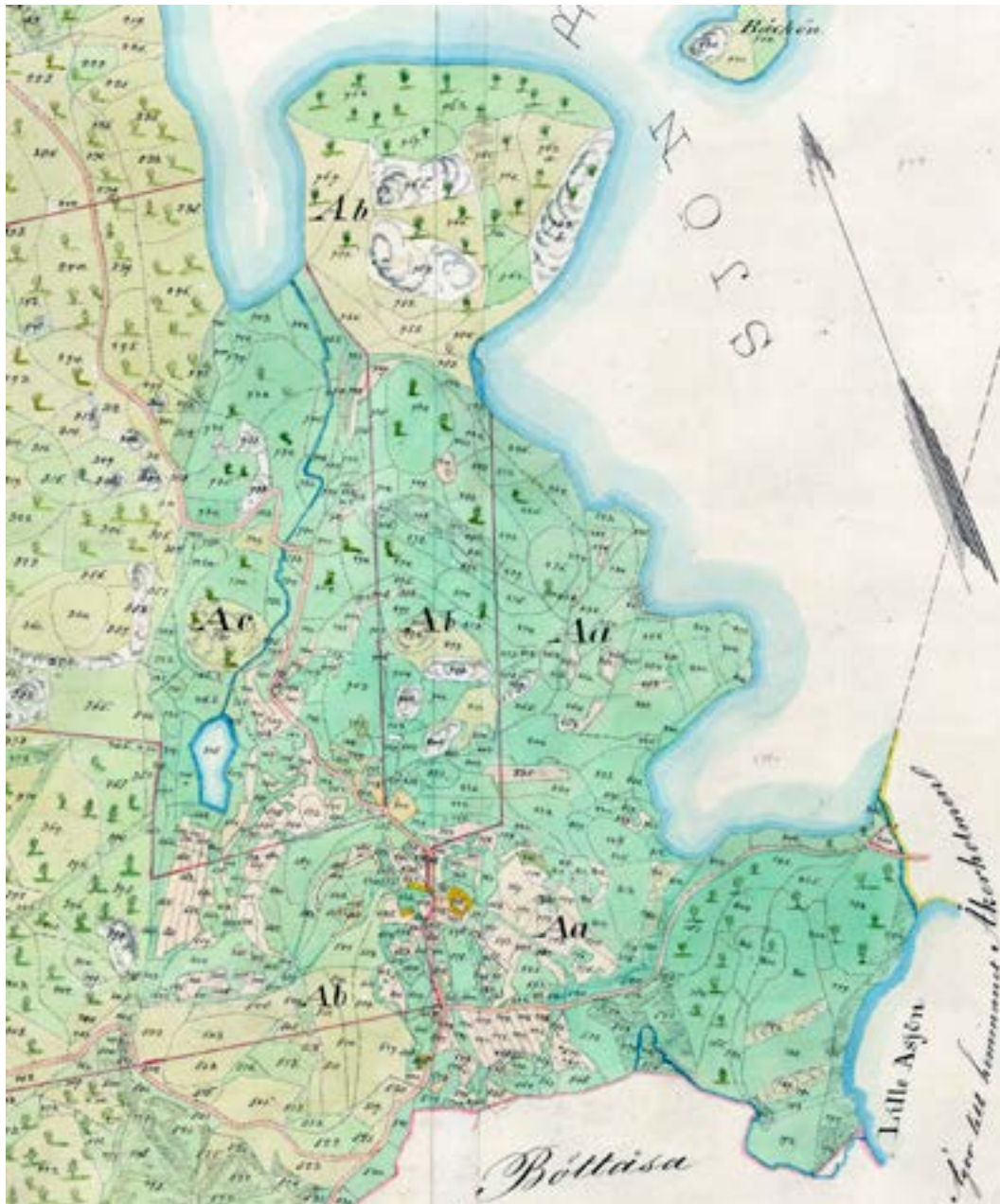

Vik är ett fint exempel på en småskalig bymiljö i halländsk skogsbygd. Den lilla byn är vackert belägen vid sjön Barkens sydspets, invid vägen mellan Nöslinge och Källsjö. De två ursprungliga gårdarna ligger kvar på den gamla bytomten, vilken omges av ett småkuperat åker- och beteslandskap rikt på lövträd. De välbevarade man- och ekonomibyggnaderna är av traditionell halländsk typ, bl.a. finns här en fint renoverad traditionell hallandslänga från början av 1800-talet. Odlingslandskapet kring Vik är välhävdad och innehåller många tydliga spår efter äldre tiders brukande. Delar av inägomarkens gamla åkrar odlas ännu, medan andra ytor betas. I skogen intill finns fossil åkermark från olika tidsperioder, med rester efter små krokiga, terrasskantade åker- ytor, stensträngar och röjningsrösen. I byn finns också fägator och hålvägar samt många fina stenmurar.

Vik

Nöslinge socken

Vik vid laga skiftet 1867, med de två gårdarna på sin bytomt. Ett myller av små krokiga åkertegar ligger utspridda i ängsmarken, där det bitvis finns lövträd. På utmarken växer blandskog. Akten M44-27:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Trakten kring Vik präglas av ensamgårdar och mindre byar med inägomarker, omgivna av bergig och skogig terräng. Odlingslandskapet kring byn är varierat, innehållsrikt och småskaligt. Uppdelningen på inägor och utmark är fortfarande tydlig, med en till stor del hävdad inägomark som omsluts av skogsmark. Några av de större åkeryrtorna plöjs fortfarande och används för vallodling, medan andra hålls öppna genom bete. Åkermarken har numera koncentrerats närmare bebyggelsen, varvid ett stort antal små tegar som tidigare brukats längre ut i markerna vuxit igen med skog.

En kort väg leder från landsvägen fram till bebyggelsen på bytomten. Längs med framfarten, finns små hagmarker som omramas av stenmurar. Området har tidigare delvis odlats och innehåller röjningsrösen och små terrasser. Byvägen kantas av rejäla stenmurar och stensatta terrasser. En nyuppförd hankärdesgård bildar gräns mellan tomt- och odlingsmark söder om fastigheten 1:10. Parallellt med landsvägen löper ett äldre färdstråk österut i riktning mot byns gamla kvarnplats vid Barkens sydspets; idag med formen av en lång hålväg.

Vik omnämns första gången 1592 (*Wiigh*) och i jordeboken 1646 upptas ett mantal kronohemman. Bebyggelsen är tydligt knuten till den gamla bytomten, där de två ursprungliga gårdarna

Del av manbyggnadens fasad mot innergården. Till vänster ett s.k. bislag med figursågade sidostycken och halvcirkelformat brädtak. Till höger huvudentréns pardörrar med överljus. Taket är täckt med pannplåt.

Den smala grusvägen fram till Viks gamla bytomt kantas av vällagda stenmurar och stensatta terrasser. I bakgrunden gården Vik 1:3.

Manbyggnaden på Vik 1:3. Notera bl.a. de två entrépartierna och de tätt sittande fönstren. Källardelen har tillkommit i mitten av 1900-talet.

Beskrifning öfver åbyggnaderna i Nr 1 Vik ½ mtl

Boningshuset af Timmer, brädklädt och rödfärgat under halmtak, 53 fot långt, 19 fot brett och 10 fot högt, innehållande Stuga med spis, kök med spis och bakugn, Förstuga, Herberge och 2^{ne} loftsrum – af desse äro stugan, herberget och ena loftet tapetserade. Källare under huset. **Ladugården** af dels timmer, dels skiften i stolpar under halmtak: 1) 49 fot lång, 17 fot bred och 9 fot hög – Tärkhus, Fähus och lada. 2) 66 fot lång, 21 fot bred och 10 fot hög – 2^{ne} logar och 3 lador. 3) 22 fot lång, 17 fot bred och 10 fot hög – Stall, Svinhus och Port. Alla husen i godt skick. Hagar och brunn (Laga skifte 1867, Akten 13-NÖS-16 i Regionala lantmäterimyndighetens arkiv).

Tät gårdsbild med äldre byggnader vid Vik 1:3.

Gammal ladugård i skiftesverk med omålad baksida på Vik 1:3.

ännu ligger kvar. En hemmansdel flyttades dock ut i samband med laga skiftet 1867. Denna gård återfinns idag något längre åt nordväst, invid en större öppen åkeryta. I skogen fanns tidigare ett par torp med små tillhörande lyckor. Byns skvaltkvarn låg invid bäckens utlopp i sjön Barken.

De två gårdarna ligger på var sida om den lilla byvägen. Tillsammans bildar de med sina många traditionellt utformade och rödfärgade byggnader en tilltalande enhetlig bebyggelsemiljö. Vik 1:3 har en välbevarad manbyggnad i form av

en långloftsstuga från början/mitten av 1800-talet, tillbyggd med en vinkel. Här finns även flera äldre ekonomibyggnader, bl.a. en ladugårds- och logbyggnad i skiftesverk.

Den vackra mangårdsbyggnaden på 1:10 är en större timrad hallandslänga i 1 ½ plan, med bl.a. karakteristiska s.k. bislag vid två av entréerna. Byggnaden, som under lång tid var obobodd, har varsamt renoverats och moderniserats för året-runtboende. Till den gamla gårdsmiljön hör även ett äldre fint renoverat uthus. Gårdsbilden har under senare år kom-

Övergivna gamla åkrar i lövhagen väster om bytomten. Den bågformiga ytan avgränsas av en lång terrass och i kanten ligger stora röjningsrösen.

pletterats med en ny, traditionellt utformad, ekonomibyggnad som ersättning för en tidigare ladugårdslänga.

I utskiftat läge i nordost ligger en trelängad gård, med fint renoverade man- och ekonomibyggnader runt en gårdsplan belagd med kullersten. Byggnaderna har naturstenssockel, är panelade och rödfärgade. Mangårdsbyggnaden har ett tegelklätt mansardtak. Kring husen finns en fin trädgårdsanläggning.

I Vik är mycket av den äldre strukturen i landskapet kvar och här finns gott om

äldre brukningsspår. På laga skifteskartan från 1867, ser man ett myller av små krokiga åkertegar utspridda över en stor del av inägomarken. Åkern låg då blandad med ängen, vilken till viss del var bevuxen med lövträd och buskar. Än idag finns mycket lövträd på inägorna, bl.a. hasselknippen i anslutning till murar och rösen. På och kring de omgivande branta bergkullarna växer gammal bok- och ekskog, t.ex. mellan Vik och Grumsberg.

Vid 1800-talets mitt växte lövskog på inägorna och barrskog på utmarken, dvs. ungefär samma förhållande som idag.

I hagmarken strax väster om bytomten finns stenmurar och fossil åkermark.

Gården strax nordväst om bytomten flyttades ut vid laga skifte 1867. Kring huset har en fin trädgårdsanläggning samt en stenlagd gårdsplan skapats.

Gårdsnära öppen mark inramad av rejäla stenmurar. Intill murar och rösen växer stora hasselknippen.

Området var redan då ovanligt skogrikt, något som vid laga skiftet ansågs värdefullt att bevara: *”Skog finns här, öfverallt nästan, å såväl In- som utägor, hvadan den såsom här i Halland temligen rar borde enligt skiftesmännens mening sparas från uthuggning.”* Skogen på utmarken var en viktig resurs och inkomstkälla. Trots detta bedrevs uppenbarligen svedjebruk kring Vik. Hela den västra delen av utmarken betades och svedjades. Här fanns bl.a. avsnitt med träd och buskar, ljungmarker, svedjeland och ”brända kullar”.

De fossila åkerytor som idag påträffas runtomkring bebyggelsen kan, liksom dagens åkrar, till stor del identifieras i lags skifteskartan eller kartor från 1900-tal. Några områden med fossil åkermark kan dock tänkas gå tillbaka på ännu äldre odlingsföretag. I den småkulliga lövskogsterrängen strax väster om bytomten, finns t.ex. ett avsnitt med små krokiga tegar, terrasser och röjningsrösen av bitvis ålderdomligt snitt (ej registrerat i FMIS).

Området upptas i naturvårdsprogram för Varbergs kommun; objekt 94 Nöslinge-Vik. I området finns två ytor med fossil åkermark registrerade; FMIS Nöslinge 7:1 resp. 9:1. Vidare finns en förmodad hällkista (Tingsten); FMIS 3:1 samt en längre halväg; FMIS 6:1 (i bruk på laga skifteskartan 1867). Vid Barkens sydspets finns lämningar efter kvarn och spånhyvel; FMIS 5:1. Sjön Barken omfattas av strandskydd.

Manbyggnaden på Vik 1:10 är från första hälften av 1800-talet och dokumenterades i samband med laga skiftet 1867. Förutom att byggnaden förlängts mot nordväst överensstämmer beskrivningen i stort sett med dagens utseende. I bakgrunden syns den nytilkomna ekonomibyggnaden.

Rekommendationer

- För att odlingslandskapets småskaliga prägel, äldre markslagsbild och lämningar ska kunna bevaras och exponeras bör inägomarken fortsatt hållas öppen genom bete och åkerbruk. Igenväxande bebyggelsenära partier bör röjas och vårdas.
- Gårdsbebyggelsen vårdas och renoveras med stor hänsyn till dess byggnadsskick och ursprungliga utformning. Väsentliga komponenter är här gårdsform, grund, fasad- och takmaterial, fasadliv, fönster, entrépartier, färgsättning och markbeläggning.
- Ny bebyggelse prövas individuellt. Placering och utformning och bör anpassas till landskapsbild, bebyggelsemönster och lokal byggnadstradition.
- Karaktärsskapande landskapselement såsom stenmurar, stensatta terrasser, röjningsrösen, fågator, hålvägar, grindstolpar och hankgårdesgård bör bevaras och vårdas. Stenmurar längs gamla inägo gränsen bör exponeras.
- Skogsbruk bör ske med stor hänsyn till äldre markslag och vegetationsbild samt agrara lämningar.

Fastigheter med kulturhistorisk värdefull bebyggelse enligt Bebyggelseinventeringen (2009): Nösslinge-Vik 1:3 och 1:10.